

E-ISSN: 2548-0545

**Artuklu
İnsan ve Toplum Bilim Dergisi**

**ARALIK / DECEMBER
2022**

Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi /
Artuklu Human and Social Science Journal (HSSJ)

Cilt/Volume: 7 Sayı/Issue: 2

E-ISSN: 2548-0545

Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi,
Temmuz ve Aralık olmak üzere yılda iki
kere yayınlanan uluslararası hakemli ve
açık erişimli bir dergidir.

Artuklu Human and Social Science Journal
is an international peer-reviewed and
open access journal published twice a
year, in July and December.

SOBIAD, Idealonline, Acarindex, Crossref
ve Google Scholar indeksleri tarafından
taranmaktadır.

Indexed by SOBIAD, Idealonline,
Acarindex, Crossref and Google Scholar

Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Adına Sahibi
Owner on Behalf of Mardin Artuklu University, Faculty of Letters

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

Editör / Editor

Prof. Dr. Yunus CENGİZ

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Doç. Dr. Süleyman ŞANLI Doç. Dr. Muhammet Cevat ACAR

Redaksiyon / Proofreading

Arş. Gör. Bülent AYANOĞLU (Türkçe) Arş. Gör. Yunus MAVİŞ (English)

Mizanpaj / Layout

Arş. Gör. Mehmet Ali DOĞAN

Sekreteryaya / Secretariat

Arş. Gör. Leyla ŞEN

Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisine gönderilmiş yazılardan kaynaklanması muhtemel herhangi bir yasal, hukuksal, ekonomik ve etik sorumluluk, söz konusu yazı yayımlanmış olsa bile yazarlarına aittir. Dergi herhangi bir yükümlülük kabul etmez.

Tel: +90 482 213 4002 e-posta: itb@artuklu.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/itbhssj>

Editör Kurulu / Editorial Board

- Doç. Dr. Ahmet ABDÜLHADİOĞLU (Arap Dili ve Edebiyatı, Mardin Artuklu Üniversitesi)
- Doç. Dr. Emrullah YAKUT (Türk Dili ve Edebiyatı, Mardin Artuklu Üniversitesi)
- Doç. Dr. Gökben AYHAN (Sanat Tarihi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
- Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR (Arkeoloji, Ege Üniversitesi)
- Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Kürt Dili ve Edebiyatı, Mardin Artuklu Üniversitesi)
- Doç. Dr. Zafer DUYGU (Süryani Dili ve Edebiyatı, Dokuz Eylül Üniversitesi)
- Ass. Prof. Esmail SHAMS (Department of Language & Literature, University of Allameh Tabataba'i, Tehran, Iran)
- Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YEŞİL (İslam Tarihi ve Sanatları, Sakarya Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ACAR (Antropoloji, Mardin Artuklu Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Berna KAVAZ KINDİĞİLİ (Arkeoloji, Erzurum Atatürk Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Bülent ALAN (İngiliz Dili ve Edebiyatı, Mardin Artuklu Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Caner YELBAŞI (Tarih, Mardin Artuklu Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Halil KARADAŞ (Çocuk Gelişimi Programı, Mardin Artuklu Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Sabri MENGİRKAON (Tarih, Mardin Artuklu Üniversitesi)

Danışma Kurulu / Advisory Board

- Prof. Dr. Abdurrahman ADAK, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman EKİNCİ, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Anila KAMAL, Quaid-i Azam University, Pakistan
- Prof. Dr. Aynur ÖZFIRAT, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Beyhan KANTER, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÇELEBİ, İnönü Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Gürbüz DENİZ, Ankara Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. İbrahim KAVAZ, Fırat Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet AKBAŞ, Gaziantep Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Nesim DORU, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Miguel Luis LÓPEZ-GUADALUPE MUÑOZ, Granada Üniversitesi, İspanya
- Prof. Dr. Mustafa ÖZER, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Mücahit KAÇAR, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Nerin YAYIN, Ege Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Nursen ÖZKUL FINDIK, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Ufuk EGE UYGUR, Ankara Üniversitesi, Türkiye
- Prof. Dr. Zülküf KARA, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Ahmet ABDÜLHADİOĞLU, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Andreas SCHACHER, Universität Würzburg, Germany
- Doç. Dr. Eldar HASANOĞLU, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Ergül KODAŞ, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Faysal ÖZDAŞ, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Hayrullah ACAR, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. İdris GÖKSU, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye
- Doç. Dr. Zafer DUYGU, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye
- Ass. Prof. Esmail SHAMS (Department of Language & Literature, University of Allameh Tabataba'i, Tehran, Iran)
- Dr. Öğr. Üyesi Erdinç BURULDAĞ, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türkiye

- Dr. Öğr. Üyesi Halit ALKAN, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Haluk SAĞLAMTİMUR, Ege Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt DEDE, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR, Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Ziyaettin TURAN, Uşak Üniversitesi, Türkiye
- Dr. Aslan HABİBOV, Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan
- Dr. Miriam Deborah EZZANİ, University of North Texas, USA

Hakemler / Referees (Vol: 7, Issue:2)

- Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ, Kırıkkale Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet ÇELİK, Mardin Artuklu Üniversitesi
- Prof. Dr. Mücahit KAÇAR, İstanbul Üniversitesi
- Doç. Dr. Berkay DİNÇER, İstanbul Üniversitesi
- Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER, Erciyes Üniversitesi
- Doç. Dr. Gül ERBAY ASLITÜRK, Adnan Menderes Üniversitesi
- Doç. Dr. Halil Sercan KOŞIK, Dokuz Eylül Üniversitesi
- Doç. Dr. Kamuran GÖKDAĞ, Mardin Artuklu Üniversitesi
- Doç. Dr. Muhammet Cevat ACAR, Mardin Artuklu Üniversitesi
- Doç. Dr. Murat SERDAR, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ekrem AKMAN, Mardin Artuklu Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Erdal ÇİFTÇİ, Mardin Artuklu Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Erdiç DURMUŞ, Mardin Artuklu Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Gizem KARTAL, Ankara Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Halit ALKAN, Mardin Artuklu Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Rezan EKİNCİ, Mardin Artuklu Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Sıracettin ASLAN, Mardin Artuklu Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Zehra ÖZBULUT, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
- Dr. Arş. Gör. Alper Yener YAVUZ, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Dr. Arş. Gör. İbrahim TAVUKÇU, Dicle Üniversitesi
- Dr. Lütfi ARSLAN, Yozgat Milli Eğitim Müdürlüğü
- Dr. Murat KARAKOÇ, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
- Dr. Öğretim Görevlisi Esra ÜNSAL OCAK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES		Sayfalar/Pages
I. Editörden		I
1.	Irak Türkmen Türkçesi Amerli Ağzının Ses Bilgisine Dair Notlar Mubeen Shaheen Ibrahim IBRAHİM	1-20
2.	Habeş-rû Bir Dilber-i Yemen: Kahve ve XIX. Yüzyılda Yazılmış “Kahve” Redifli Beş Gazel Giyasi BABAARSLAN	21-44
3.	Rusya'nın Ukrayna İşgalinin Avrupa Mülteci Mevzuatı ve Ukraynalı Mülteciler Üzerindeki Hukuksal Etkisi Hakim BAKIR	45-60
4.	Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857) Hasan TAN	61-73
5.	On The Etymological Aspect of Translation in Three Different Turkish Translated Texts of William Shakespeare's 66th Sonnet Ayşenur İPLİKÇİ ÖZDEN	74-86
6.	Orta Çağ'da Paralı Askerliğe Geçiş Denemeleri: İngiltere Örneği şükran YAşAR	87-98
7.	Mardin İli Derik, Mazıdağı ve Savur İlçeleri 2020 Yılı Yüzey Araştırması Tarihöncesi Dönem Buluntuları: İlk Gözlemler Ergül KODAş, Hale TÜMER, Çağdaş ERDEM, Abdullah BİLEN, Charlotte LABEDAN KODAS, Bahattin İPEK, Mübarek İPEK, Rıdvan YILDIZ, Bülent GENÇ	99-117
8.	Keçilerin Evcilleşme Süreci ve Tennessee Keçileri Zeynep Yağmur KARAGÜLLEOğLU	118-126
KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEWS		
1	Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü Beşir AYDİN	127-129
2	Shlomo Avineri, Karl Marx: Felsefe ve Devrim (Karl Marx: Philosophy and Revolution), çev. Önder Kulak Tamer YILDIRIM	130-132

Editörden...

*Tired with all these, for restful death i cry,
As, to behold desert a beggar born...*
William Shakespeare /From 66th Sonnet
Vazgeçtim bu dünyadan tek ölüm paklar beni,
Değmez bu yangın yeri, avuç açmaya değmez.
Çev.: Can Yücel / 66. Sone'den

Bilginin ve erdemin hayatını şekillendirdiği sevgili okurlarımız,

2022 yılının sonlarında, Mardin'de güneşli geçen, güzel bir kış gününde, **Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi'**nin on üçüncü sayısı ile huzurunuzdayız. Sosyal ve beşerî bilimler alanında yazıp çizen, okuyan, düşünen ve üreten bir kitlenin önüne, her sayımızla yeni, özgün ve değerli akademik metinler çıkarma uğraşısı içindeyiz.

Yine bu uğraşının bir neticesi olarak akademik ve düşünsel anlamda bu ufku bizimle paylaşan yazarlarımızın teveccühü bu sayıda epeyce fazlaydı. Bu sayımız hem konu ve tür çeşitliliği hem de nitelik-nicelik dengesi açısından zengin bir sayı oldu. İlk makalemiz dil incelemelerini merkeze alıp Irak coğrafyasında konuşulan Türkçenin detaylarına eğiliyor. İkinci makalemiz aynı alandan çok uzaklaşmadan klâsik Türk şiirinde kahvenin izini sürüyor. Üçüncü araştırma, güncel bir konuya eğilerek, Rusya'nın ülkelerini işgalinden sonra Ukraynalı mültecilerin yaşadığı sıkıntılı durumların hukuksal mevzuat açısından değerlendirildiği bir metin kimliğiyle karşımıza çıkıyor. Tarihimizin 1850'li yıllarına odaklanan dördüncü yazıda Osmanlı-İran ilişkilerini gelişimini ortaya koyuyor. Beşinci yazı, William Shakespeare'in en bilinen şiirlerinden biri olan 66. sonesinin Türkçeye yapılmış üç farklı çevirisini karşılaştırıyor. Bir sonraki makale, İngiltere örneği üzerinden Orta Çağ'da paralı askerliğe geçiş denemelerini irdeliyor. Üniversitemizin adının sıkça duyulduğu birçok araştırma alanından biri arkeoloji. Yedinci yazımız da bu arkeolojik kazıların sonuçlarının işlendiği/tanıtıldığı, Derik, Mazıdağı ve Savur'da tarih öncesi döneme ait buluntuları sergiliyor. Antropolojik ve biyolojik süreçleri bir arada değerlendirerek keçilerin evcilleşme sürecini, Tennessee keçileri örneği üzerinden okuyan bir derleme yazısı sekizinci metin olarak okurumuzun dikkatine sunuluyor.

Bu sayımızda iki kitap değerlendirme yazısı var. İlki garip zamanlarda yaşadığımızın bir delili olarak ortaya çıkan bir kavramı anlatan bir kitap hakkında: *Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*. Diğer değerlendirme yazısı, Karl Marx'ın değişik yönlerine eğilen bir kitabı tanıtıyor: Shlomo Avineri'nin *Karl Marx: Felsefe ve Devrim* adlı kitabı.

Sosyal bilimlerin birçok alanına yayılan ve hatta fen bilimleri ile kesişen konuları ve meseleleri işleyen dopdolu bir içerikle seneyi kapatıyoruz. Bu sayının hazırlanmasında emeği geçen hakemlerimize, editöryal kurulda çalışan herkese ve tüm yazarlarımıza teşekkür ederiz. Yeni sayılarımızda da bilgi ve hikmetin izinden gideceğimizi; hayatı, insanı, eşyayı ve evreni anlama çabalarımızı devam ettireceğimizi ifade ederek sizleri yazılarımızla başbaşa bırakıyoruz.

Gönlünüz ve gözünüz bizde kalsın...

Irak Türkmen Türkçesi Amerli Ağzının Ses Bilgisine Dair Notlar

Mubeen Shaheen Ibrahim IBRAHİM¹

Atıf/©: IBRAHİM, Mubeen Shaheen Ibrahim, Irak Türkmen Türkçesi Amerli Ağzının Ses Bilgisine Dair Notlar, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 2022/7(2), 1-20.

Öz

Bilindiği üzere Irak Türkmen Türkçesi, Doğu Oğuz Grubunun güney kısmında yer alarak Türkçenin Azeri sahasına dâhil olmaktadır. Amerli ağzının, özel olarak Irak Türkmen Türkçesinin ağızları içerisinde ve genel olarak Türk lehçeleri arasında kendine has dikkat çekici özellikleri bulunmaktadır. Eski Türkçedeki bazı sözcükleri var olduğu şekilde yaşatması; /ET. boyun > böyün, ET. altun > alṭun/, büyük ünlü uyumuna çok güçlü bir şekilde uyması; /ḳardaş "kardeş", 'enne "anne", alma "elma", aṭaş "ateş", bayaz "beyaz", ḥeṇçer "hançer"/ ve Eski Türkçedeki /ng/ sesini /y/ye; /iṣiy "işin", ḳarāriy "kararın", ḳizīy "kızın"/ dönüştürmesi açısından önem arz etmektedir. Makalede, Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında bulunan ünlüler, uzun ve kısa ünlüler, ünlü uyumu, ünlü değişmesi, ünlü düşmesi, ünsüzler, ünsüz değişmesi, ünsüz benzeşmesi, ünsüz yer değiştirmesi, ünsüz ikizleşmesi ve ünsüz düşmesi incelenecektir. Makalede yer alan ve üzerinde incelemelerin yapıldığı dil malzemesi, Amerli'de bulunan halkla mülakat şeklinde görüşmeler yaparak derlenip kayıt altına alınmıştır. Ardından dijital ortamda deşifre edildikten sonra yazılarak incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Oğuz Türkçesi, Irak Türkmen Türkçesi, Amerli Ağzı, Ses Bilgisi.

¹Mubeen IBRAHİM, Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, mubinsahin9@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6401-268X
Geliş/Received: 6 Ekim 2022, Kabul/Accepted: 29 Aralık 2022 / DOI: 10.46628/itbhssj.1185002

Notes on Phonetics of İraqi Turkmen Turkish Amerli Dialect

Citation/©: IBRAHIM, Mubeen Shaheen Ibrahim, Notes on Phonetics of İraqi Turkmen Turkish Amerli Dialect, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 2022/7(2), 1-20.

Abstract

As it is known, İraqi Turkmen Turkish is located in the southern part of the Eastern Oghuz Group and is included in the Azeri field of Turkish. The dialect has its own remarkable features, especially within the dialects of İraqi Turkmen Turkish and Turkish dialects in general. Keeping some old Turkish words alive as they are; /**ET.** boyun > böym, **ET.** altun > al˘tun/, firm practice of great vowel harmony; /kardaş "kardeş", 'enne "anne", alma "elma", a˘aş "ateş", bayaz "beyaz", hençer "hançer"/ and in Old Turkish /ng/ your voice to /y/; /işiy "işin", kararıy "kararın", kızıy "kızın"/ important for its conversion. The vowels in İraqi Turkmen Turkish Amerli dialect, long and short vowels, vowel harmony, vowel change, vowel drop, consonants, consonant change, consonant affinity, consonant displacement, consonant twinning, and consonant drop will be evaluated in the article. The language material in the article, on which the evaluation was made, was recorded by interviewing the public in Amerli and then deciphered digitally and examined.

Keywords: Oghuz Turkish, İraqi Turkmen Turkish, Amerli Dialect, Phonology.

Giriş

22 Oğuz bölüğünün dokuzuncusu olan Bayatlar, Irak içerisinde gerek nüfus açısından gerek kapladıkları coğrafi alan açısından önem arz etmektedir. Bayatlara mensup olan Amerli bölgesi, 770 km²'lik bir alanla Bağdat'ın kuzeyinde, Kerkük'ün ise güneyinde yer almaktadır. 40.000 kişilik bir nüfusa sahip olan ve tarihi çok eskilere dayanan Amerli bölgesi, son 50 yılda bir hayli zulümlere maruz kalmıştır. Dikta Baas rejimi (1968-2003) tarafından bölgeye uygulanan Araplaştırma politikası, eğitim dili olarak Türkçenin yasaklanması, zorunlu göç ve rastgele tutuklamaların ana nedeni bölge sakinlerinin tamamının Türk olmalarından kaynaklanıyordu. 2003 yılında cereyan eden ABD-Irak savaşı sonrasında kurulan sözde demokrat hükümet, yine Irak Türklerinin hak ve hukuklarını vermekte aksaklık gösterip diğer etnik gruplara vermiş olduğu imtiyazları Irak Türklerine vermekten geri kalmıştır. 2014 yılında ortaya çıkan IŞİD terör örgütü, yoğunluğu Irak Türklerinden oluşan kentlere ciddi zararlar vererek Amerli bölgesini dört bir yandan kuşatmıştır. IŞİD terör örgütü, sadece sivillerden oluşan Amerli'yi kuşatma boyunca bombalayarak işgal etmeye çalışmıştır. Bunun karşısında Amerli halkı, birbirine kenetlenip kendi silahlarıyla savunma hattı oluşturarak direnmeye başlamıştır. 80 gün devam eden direnişin sonucunda Amerliler, bir karış dahi toprak vermeyerek kahramanlığın, azmin ve sabrın destanını yazmıştır. Amerli halkının çoğunluğu Şia olduğundan dolayı bu durum, İran tarafından suistimal edilmektedir. Nitekim hâlihazırda bile İran, Amerli bölgesine karşı Farslaştırma politikasını uygulayarak Amerli'deki Türk kimliğini her açıdan yok etme girişiminde bulunmaktadır. Bu kadar çok baskı ve asimilasyonlara maruz kalan Amerli halkı, bazı sözcükleri Arapça telaffuz etmektedir. Bunun yanında Amerli halkı, Kur'an-ı Kerim'i ve ezanı Farsların telaffuz ettiği gibi telaffuz edip icra etmektedir. Ancak konuşma ağzında Irak Türkmen Türkçesinin hususiyetlerini ibraz ettiği aşikârdır.

3,5 milyon Türk tarafından konuşulan Irak Türkmen Türkçesi, Ön seste /y-/ ünsüzünün düşmesi; /üzdürür < yüzdürür, ilan < yılan, il < yıl, igid < yiğit/, bazı kelimelerin başında t>d değişmesi; /turnak > dirnağ, tavşan > dawşan, taş > daş/ ve dönüşlülük zamirinin "kendi" değil "öz" olması açısından Doğu Oğuz Grubu hususiyetlerini yansıtmaktadır. Bu kanıtlardan yola çıkılarak Irak Türkmen Türkçesinin doğal olarak Doğu Oğuz Grubu lehçelerine dâhil olduğu ve Azerbaycan Türkçesi ağızları içerisinde değerlendirildiği kati gözükmektedir. Eski Türkçede bulunan /ng/ sesinin Irak Türkmen Türkçesinde /V/ ve /Y/'ye dönüşmesi, Irak Türkmen Türkçesi ağızlarını sınıflandırmak açısından 2 gruba ayırmaktadır. /V/ grubunu /kelbív < kalbin, kızív < kızın, kuyuv < kuyun/ Kerkük, Erbil, Hanekin, Dakuk, Kazaniye ve Mendeli oluşturmaktadır. /Y/ grubunu ise /êşítíy < işittin, karāriy < kararın, işiy < işin/ Altun Köprü, Telaar, Teze-Hurmatu, Beşir, Kifri, Tuz-Hurmatu, Amerli ve genel olarak Bayat bölgesi oluşturmaktadır.

Amerli ağzıyla ilgili yayımlanmamış bir doktora tezi bulunmaktadır. Araştırmacının doktora tezi olarak hazırlamış olduğu bu çalışma (Nuri, 1987), Erbil ağzıyla söz konusu Amerli ağzı arasında yapılan karşılaştırmalı bir çalışmadır. Ancak yukarıda künyesi verilen çalışmada yazar, Erbil ağzına daha fazla odaklanarak Amerli ağzıyla ilgili özet bilgiler vermiş ve tezin genel bilgiler kısmında sadece Erbil'den söz etmiştir. Irak Türkmen Türkçesi ağızlarıyla ilgili Sadettin Buluç, Ahmet Bican Ercilasun, Zeynep Korkmaz ve Bilgehan Atsız Gökdağ gibi Türkiye'deki saygın Türkologlar tarafından araştırmalar yapılmıştır. Bunun yanında Azerbaycan Türkologlarından Gazanfer Paşayev de Irak Türkmen Türkçesi ağızları hakkında çalışmalar yapmıştır. Fakat Irak Türklerinin Türkologları tarafından Irak Türkmen Türkçesinin ağızları hakkında daha fazla araştırmalar yapılmıştır. Batıda ise Irak Türkmen Türkçesiyle ilgili sadece bir çalışma yapılarak çalışmada, Irak Türkmen Türkçesindeki istek kipi ele alınmıştır. Zikredilen çalışmaların künyesi aşağıda sıralanmıştır;

Bayatlı, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Beşirli, Ç. U. (2021). *Irak Türkmen Ağzıları*. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.

Beşirli, Ç. U. (2021). *Irak Türkmen Ağzı Araştırmaları*. Bağdat: Irak Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları.

Buluç, S. (1974). Tellâfer Türkçesi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 21-22, S. 1973-1974, s. 49-57.

Mubeen Shaheen Ibrahim IBRAHİM

Buluç, S. (1976). Kerkük Ağzına Göre Arzu İle Kamber Masalı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 23-24, S. 1975-1976, s. 203-238.

Bulut, C. (2000). Studies on Turkish and Turkic languages. *Optative Constructions in Iraqi Turkmen* (Ed. A. Göksel - C. Kerslake). London: Harrassowitz Wiesbaden. s. 161-169.

Ercilasun, A. B. (2017). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler* (4. b.). Ankara: Akçağ Yayınları.

Gökdağ, B. A. (2012). Irak Türkmen Türkçesinin Şekil Bilgisine Dair Notlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 113-123.

Gökdağ, B. A. (2019). Telafer Ağzı. *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeri Dergisi*, C. 16, S. 61, s. 102-119.

Ismael, L. N. (2013). *Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Khıdır, C. (1979). *Irak Türkmen Ağzıları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Korkmaz, Z. (2020). *Oğuz Türkçesinin Gelişimi* (2. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nuri, M. K. (1987). *Erbil ve Amirli Ağzıları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Othman, S. N. (2021). *Irak Türkmen Türkçesi-Altun Köprü Merkez Ağzından Derlemeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Paşayev, Q. (2003). *Kerkük Dialektinin Fonetikası*. Bakü: Elm Neşriyatı.

Saatçi, Ö. (1999). *Kerkük, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Harput Ağzılarının Fonetik ve Morfolojik Mukayesesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saatçi, Ö. (2020). *Dilde Arkaiklik Olgusu ve Irak Türkmen Ağzlarındaki Dil Unsurlarının Arkaiklik Bağlamında İncelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Shahbaz, H. H. (1979). *Kerkük Ağzı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Shukur, H. A. (2020). *Irak Türkmen Türkçesinin Tuzhurmatu Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Shukur, K. (2019). *Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesiyle Karşılaştırmalı olarak Irak Türkmen Türkçesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dikta rejiminin 2003 yılında devrilmesinin ardından Türkmeneli bölgesinde yaşayan Irak Türkleri, eğitim dili olarak Türkçe öğrenim görme hakkını kazanmışlardır. Türkmeneli'nin çoğu bölgelerinde devlete bağlı Türkmen okulları mevcut durumdadır. Lakin Türkmen okullarındaki eğitim dili Türkiye Türkçesiyedir. Nitekim şimdiye değin resmî bir şekilde Irak Türkmen Türkçesinin yazı dili yoktur. Edebî dilde ise genel olarak Türkmeneli bölgesindeki yazarlar, şiirlerini, hoyratlarını ve dörtlüklerini Irak Türkmen Türkçesi ağzıyla Arap alfabesi kullanarak yazmaktadırlar. Bu durum, çoğu zaman imla yanlışlıklarına yol açmaktadır. Çünkü henüz Irak Türkmen Türkçesinin yazı dilini karşılayacak resmî bir alfabe tayin edilmediğinden dolayı doğal olarak herhangi bir yazım kılavuzu da bulunmamaktadır. Bu yüzden Irak Türkmen Türkçesinin

Irak Türkmen Türkçesi Amerli Ağzının Ses Bilgisine Dair Notlar

yazı dilini Arap alfabesi kullanarak yazıya döken yazarlar, birçok kelimeleri farklı biçimlerde yazarak kendi aralarında ihtilafa düşmektedirler.

Makalede bulunan ve üzerinede inceleme yapılan dil malzemesi, Amerli'deki halkla mülakat şeklinde görüşmeler yaparak derlenip kayıt altına alınmıştır. Ardından dijital ortamda deşifre edildikten sonra yazılarak incelenmiştir. Makalede ünlülerin üzerinde bulunan diyakritik /˘/ uzunlukları simgelemektedir. /i/ ünlüsü, /i/-/i/ arası bulanık i sesini simgelemektedir. Kapalı e sesi, /è/ şeklinde gösterilmiştir. /t/ Arapçadaki “ط” sesini, /ş/ ise Arapçadaki “ص” sesini temsil etmektedir.

Ünlüler

Irak Türkmen Türkçesinin tüm ağızlarında ünlüler, ortak bir şekilde aynıdır. Irak Türkmen Türkçesinde 10 aslı ünlü bulunmakla birlikte her bir ünlünün uzun ve kısa olmak üzere iki şekli vardır. Bunlar; /a, ā, e, ē, è, é, ı, ī, i, í, î, ï, o, ō, ö, õ, u, ū, ü, ũ/. Örneğin;

/a, ā/ amana“otobüs”, āclıg	/e, ē/ heley, ēskí	/è, ē/ yēddí, ēşít
/ı, ī/ yārin, wīr	/i, í/ kike, bīn yüz	/ï, ï/ yēngí, ittí
/o, ō/ oğlan, ōdın	/ö, õ/ kök, õrtüg	
/u, ū/ kıuzu, ba kıuba	/ü, ũ/ cütleme, sūrıye	

Tablo 1: Ünlüler

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Art	a	ı	o	u
Ön	e	i	ö	ü
	é	í		

Uzun Ünlüler

Uzun ünlüler: Irak Türkmen Türkçesinin tüm ağızlarında uzun ünlülerin sıkça kullanılması bu ağızların en önemli hususiyeti hâline gelmiştir. Amerli ağzı da dâhil olmak üzere Irak Türkmen Türkçesi ağızlarındaki uzunluk nedenlerinin ilki, şimdilik belirli bir fonetik sebebe bağlı olmayan birincil uzunluklar, ikincisi ise herhangi bir fonetik etkinin sonucunda vuku bulan ikincil uzunluklardır.

A. Birincil uzun ünlüler: Herhangi bir fonetik sebebe bağlı olmayan asli uzunluklardır. Ana Türkçede görülen birçok birincil ünlülü kelimelerin Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında hâlâ korunduğu görülmektedir.

Örneğin;

AT. āgız> Amerli Ağzı. āgız,

AT. bālık> Amerli Ağzı. bālíg,

AT. āgır> Amerli Ağzı. āgır,

AT. āş> Amerli Ağzı. āş,

AT. īş> Amerli Ağzı. īş,

AT. yēl> Amerli Ağzı. yēl,

AT. tōn-> Amerli Ağzı. dōn-.

Yukarıda örnekleri verilen kelimelerin Ana Türkçedeki uzun ünlülü biçimleri, Talat TEKİN'in "Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler" eserinden alınmıştır. (Tekin, 1995: 171-172, 182, 184).

B. İkincil uzun ünlüler: Belirli ses olayları sonucunda meydana gelen ikincil uzun ünlülerdir. Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında ikincil uzun ünlüler, 2 fonetik etkinin sonucunda vuku bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlar;

1. Kelime, gerek yapım eki gerek çekim eki aldığı sırada, geniş ünlünün akabinde dar ünlü gelmekteyse geniş ünlü uzayıp dar ünlü ise kısalmır.

Örneğin;

séwme > séwmēyibí,

nine > ninēsí,

dala > dalāyib,

öl > ōlü

yéw > yēwinnen

2. Tonlama ve vurgu ile yapılan uyarı ünlemlerinden dolayı kaynaklanan ikincil uzunluklar.

Örneğin; *çālşan, hā, bittī, bīn, kāç.*

Kısa Ünlüler

Kısa ünlüler: Boğumlanma süreleri kısa olan ünlüler, Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında pek yaygındır. Amerli ağzındaki kısa ünlüler, 4 fonetik etkinin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bunlar;

1. Kelimede yahut kelimenin ek aldığı sırada geniş uzun ünlüden sonra dar ünlü geldiği zaman, dar olan ünlünün boğumlanma süresi kısa olur.

Örneğin; *kāhtīg, gēlsīn, gēfī, ōluptu, yōhtu, ōlü, gōrdüm.*

2. Kelimede veyahut kelimenin ek aldığı sırada, ağzın açıklığına göre ünlülerin tümü genişse kelimedeki bütün ünlülerin boğumlanma süreleri kısa olur.

Örneğin; *gēcende, oğlan, çalmag, ekmeg, daşaka, olanda, çölde.*

3. Kelimede yahut kelimenin ek aldığı sırada ünlülerin hepsi ağzın açıklığına göre dar olduğu vakit, kelimedeki tüm ünlülerin boğumlanma süreleri kısa olur.

Örneğin; *kıztydı, iyıı, ikki, Bırıncı, igirmibir, girdig, ununcu, unbırıncı, üçbuçuğ, düşübü.*

4. İlk hecedeki ünlü, ağzın açıklığına göre dar olup boğumlanma süresi kısaysa ilk hece dışındaki ünlülerin tümü ağzın açıklığına göre geniş olsa bile boğumlanma süreleri kısalmır.

Örneğin; *ışşular, bırda, mınunnan, bitrennen, içeller, yiğştiriller, çulpağ, küştene.*

Ünlü Uyumu

Ünlü uyumu: Yoğun olarak Türkçe kökenli kelimelerde kendini gösteren ünlü uyumu, Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında varlığını çok güçlü bir şekilde korumaktadır. Ünlü uyumu, büyük ünlü uyumu ve küçük ünlü uyumu olmak üzere iki başlık altında incelenmektedir.

Irak Türkmen Türkçesi Amerli Ağzının Ses Bilgisine Dair Notlar

A. Büyük ünlü uyumu (Art-ön uyumu): Eski Türkçe döneminden beri en güçlü kaidelerden birisi olarak günümüze kadar varlığını sürdüren büyük ünlü uyumu, genel olarak Irak Türkmen Türkçesi ağızlarına güçlü bir şekilde hâkimdir. Ki Amerli ağzında birçok yabancı kelimeler bile büyük ünlü uyumuna uymaktadır.

Örneğin;

ET. almıla > **Amerli Ağzı** *alma*, “elma”

ET. karındaş > **Amerli Ağzı** *karındaş*, “kardeş”

ET. ana > **Amerli Ağzı** *anna*, “anne”

ET. örtüg > **Amerli Ağzı** *örtüg*, “örtü”

ET. kağun > **Amerli Ağzı** *kāwin*, “kavun”

ET. irin > **Amerli Ağzı** *irin*, “irin”

Yabancı kelimelerde:

Far. ātaş > **Amerli Ağzı** *ataş*, “ateş”

Ar. bayād > **Amerli Ağzı** *bayaz*, “beyaz”

Ar. ḥancar > **Amerli Ağzı** *hençer*, “hançer”

Ar. salām > **Amerli Ağzı** *şalam*, “selam”

B. Küçük ünlü uyumu (Düzlük-yuvarlaklık uyumu): Küçük ünlü uyumu, Türkçenin Tarihî Dönemlerinde büyük ünlü uyumu kadar güçlü bir şekilde varlığını göstermese de bu uyumun, Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında varlığını ibraz ettiği ancak büyük ünlü uyumuna nazaran daha az kelimelerde görüldüğü tespit edilmiştir.

Örneğin;

ET. örtüg > **Amerli Ağzı** *örtüg*,

ET. uşak > **Amerli Ağzı** *uşaḥ*,

ET. küdegü > **Amerli Ağzı** *kureken*, “güvey, damat”

ET. soğık > **Amerli Ağzı** *şawıg*, “soğuk”

OT. çamur > **Amerli Ağzı** *çāmır*, “çamur”

Ünlü Değişimleri

Ünlü değişimleri: Ünlülerin ünlülere veyahut ünsüzlerin ünlülere uygulamış olduğu etki neticesinde vokalin nitelik değiştirmesi olayıdır (Korkmaz, 1992: 159).

A. Kalın Ünlülerin İncelmesi: Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzına diğer yabancı dillerden giren kelimelerdeki /h, ḥ, ğ/ ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkan bir değişimdir. Bunun yanında yabancı kelimelerdeki ayın /' / ünsüzü, Türkiye Türkçesinde kalın olarak /a/ ile telaffuz edilirken, Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında ince olarak /e/ ile telaffuz edilmektedir.

Örneğin;

Ar. ḥancer > **Amerli Ağzı** *hençer*,

Ar. raḥme > **Amerli Ağzı** *rehmet*,

Far. hafteهفته > **Amerli Ağzı** *hefte*,

Ar. ‘askeriعسكري > **Amerli Ağzı** ‘*eskerîy*,

Ar. ğaribغريب > **Amerli Ağzı** *gerib*,

Ar. ĥududحدود > **Amerli Ağzı** *ĥüdüd*,

Ar. du‘a’دعاء > **Amerli Ağzı** *dü‘e*.

Ayriyeten, bazen /ç, ş, y, l/ ünsüzlerinin etkisiyle sözün türlü hecelerindeki kalın ünlülerin veya ünlülerden birinin ince sıraya geçmesi de görülür (Karaağaç, 2016: 145).

Örneğin;

ET. kıl- > **Amerli Ağzı** *kıl-*,

ET. yığılır > **Amerli Ağzı** *yığilli*,

ET. kamış > **Amerli Ağzı** *kēmîş*,

ET. çık > **Amerli Ağzı** *çîh*.

B. İnce Ünlülerin Kalınlaşması: Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzına yabancı dillerden giren kelimelerdeki /t, ş/ ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkan bir değişimdir.

Örneğin;

Ar. amaneامانة > **Amerli Ağzı** *amanaṭ*,

Ar. kerameكرامة > **Amerli Ağzı** *karamaṭ*,

Ar. selameسلامة > **Amerli Ağzı** *şalamaṭ*,

Ar. seyareسيارة > **Amerli Ağzı** *şayara*,

Ar. wekîṭوقت > **Amerli Ağzı** *wāḥıṭ*.

C. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi: Bu değişimin, Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında yaygın bir şekilde bulunduğu tespit edilmiştir.

Örneğin;

ET. yumurtğa > **Amerli Ağzı** *yımırṭa*, “yumurta”

ET. bedük > **Amerli Ağzı** *bēyyîg*, “büyük”

ET. süz- > **Amerli Ağzı** *şız-*, “süz-”

OT. çamur > **Amerli Ağzı** *çāmır*, “çamur”

ET. ötrü > **Amerli Ağzı** *ōṭrî*, “ötürü”

Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi incelenirken, Eski Türkçede düz şekliyle var olan bir sözcüğün Amerli ağzında hâlâ düz şekliyle korunduğu, ancak aynı sözcüğün Türkiye Türkçesinde yuvarlaklaştığı tespit edilmiştir; **ET.** boyun (Clauson, 1972: 386). >*bōyin* "boyun"

Ç. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması: Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında dudak ünsüzlerinin /b, w,/ etkisiyle vuku bulduğu görülmektedir.

Örneğin;

OT. baba > **Amerli Ağzı** *boba*, “baba”

ET. bıçuk > **Amerli Ağzı** *buçuğ*, “buçuk”

ET. ur- > **Amerli Ağzı** *wur-*, “vur-”

Irak Türkmen Türkçesi Amerli Ağzının Ses Bilgisine Dair Notlar

Ancak Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzındaki bazı sözcüklerde, dudak ünsüzlerinin yanında bulunmadığı halde düz ünlünün yuvarlaklaştığı görülmektedir.

Örneğin;

ET. sağdıç > **Amerli Ağzı** *şāğduc*, “sağdıç”

ET. tilkü > **Amerli Ağzı** *tülkü*, “tilki”

ET. tegül > **Amerli Ağzı** *dōgü*, “değil”

ET. kıozı/kızı > **Amerli Ağzı** *kuzu*, “kuzu”

İncelemesinin yapıldığı metinlerde Amerli ağzı, Eski Türkçeye ait olan bir sözcüğün yuvarlak şeklini hâlâ koruduğu tespit edilmiştir;

ET. altun > **Amerli Ağzı** *altun*, “altın”

Ünlü Düşmeleri

Ünlü Düşmeleri: Sözcükler, değişik fonetik olaylarına maruz kaldıklarında bazı ünlülerin iç ve son hecelerde düşmesi hadisesine denir (Korkmaz, 1992: 159). Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzındaki ünlü düşmeleri, aşağıdaki fonetik nedenlere bağlı olarak vuku bulduğu tespit edilmiştir.

1. Orta hece vurgusuzluğu nedeniyle: Sözcük içerisinde veyahut sözcüğün ekleşme sırasında gerçekleşmektedir.

Örneğin;

kābşinnan, “kapısından”

bōynına, “boynuna”

kēfne, “keyfine”

fethēsine, “fatihasına”

yētşene, “yetişene”

çālnır, “çalınır”

yazlārın, “yazıların”

yanna, “yanına”

2. Son hecede yükleme ekinin düşmesiyle

Örneğin;

eşyelērímiz, “eşyalarımızı”

özlērín, “kendilerini”

ōğlun, “oğlunu”

üzün, “yüzünü”

3. Ulama ve hece birleşmesi nedeniyle

Örneğin;

uşağlāriy için>uşağlāriyçim, “çocukların için”

bu yüze>biyza,

o yüze>oyza.

4. Ünlü çarpışması nedeniyle

Örneğin;

ikki üç>küştene, “iki üç”

ne etsen>netsen,

ne için>nēyçī,

araçı için>arāçıçım, “aracı için”

oğlu uçun>ōğluçun. “oğlu için”

Ünsüzler

Ünsüzler: Boğumlanma noktalarından gelen hisırtı veyahut patlamanın mahsulü olup ses yolunun bir noktada kapanması yahut daralması sonucunda ortaya çıkan seslerdir (Banguoğlu, 2019: 40).

Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağızında 31 ünsüzün olduğu tespit edilmiştir. Bu ünsüzler sırasıyla şöyledir; / ' , ' , b, c, ç, d, đ, đ, f, g, ğ, h, ħ, ħ, j, k, k, l, m, n, p, r, s, ş, ş, t, t, w, y, z /. Aşağıdaki tabloda Amerli ağızında bulunan ünsüzleri çıkış noktaları, söyleyiş süreleri ve ses tellerinin titreşmesine göre şöyle sınıflandırmak mümkündür;

Tablo 2: Ünsüzler

	Tonlu		Tonsuz	
	Sürekli	Süreksiz	Sürekli	Süreksiz
Dudak	/m/,/w/	/b/		/p/
Diş-Dudak			/f/	
Diş	/z/, /n/, /r/	/d/, /đ/, /đ/	/s/	/t/
Damak-Diş	/j/	/c/	/ş/, /s/, /s/	/ç/, /t/
Ön Damak	/l/, /y/	/g/		/k/
Arka Damak	/ğ/		/ħ/	/k/
Gırtlak			/h/, /ħ/	

Ünsüz Değişmeleri

Ünsüz değişmeleri: Ses tellerini titreştirip tonlarını ses tellerinden alan tonlu ünsüzlerin, seslerini çarpma ve sürtünmeden alan tonsuz ünsüzlerle değişmesidir (Coşkun, 2003: 46-47).

1. Tonlulaşma

k>g değişimi:

Bu değişim, ön ses, iç ses ve son seste gerçekleşip çoğu zaman da ön ünlülerin yanında görüldüğü tespit edilmiştir.

Örneğin;

ET. keç- > **Amerli Ağzı** gèç-, “geç-”

Far. laçak لچک > **Amerli Ağzı** leçeg, “leçek”

ET. bedük > **Amerli Ağzı** bēyyíg, “büyük”

ET. kir- > **Amerli Ağzı** gir-, “gir-”

ET. yürek > **Amerli Ağzı** üreg, “yürek”

ET. ingek > **Amerli Ağzı** ineg. “inek”

t>d değişimi:

Bu değişimin ön ses, iç ses, ve son seste görüldüğü tespit edilmiştir.

Örneğin;

ET. tört > **Amerli Ağzı** dörd, “dört”

ET. taş > **Amerli Ağzı** daş, “taş”

Ar. ‘awrat عورة > **Amerli Ağzı** arwad, “avrat”

ET. tokuz > **Amerli Ağzı** dokkuz. “dokuz”

p>b değişimi:

Bu değişimin Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında çok seyrek olduğu tespit edilmiştir.

Örneğin;

ET. tap- > **Amerli Ağzı** tab, “bul-”

ET. kapıg > **Amerli Ağzı** kábı. “kapı”

ç>c değişimi:

Bu değişimin ön, iç ve son seslerde görüldüğü tespit edilmiştir.

Örneğin;

ET. aç > **Amerli Ağzı** āc, “aç”

ET. sağdıç > **Amerli Ağzı** şāgduc, “sağdıç”

ET. yığaç > **Amerli Ağzı** *ağac*, “ağaç”

ET. kılıç > **Amerli Ağzı** *kilinc*. “kılıç”

2. Tonsuzlaşma

b>p değişimi:

Bu değişim, ön ve iç seslerde tespit edilmiştir.

Örneğin;

cııldak > **Amerli Ağzı** *çulpağ*, “çıplak”

Far. brinc برنج > **Amerli Ağzı** *pirinç*, “pirinç”

ET. bıçek > **Amerli Ağzı** *pıçağ*, “bıçak”

Far. çōbān چوبان > **Amerli Ağzı** *çopan*. “çoban”

c>ç değişimi:

Bu değişim, ön ses, iç ses ve son seste tespit edilmiştir.

Örneğin;

Far. brinc برنج > **Amerli Ağzı** *pirinç*, “pirinç”

Ar. hancar خنجر > **Amerli Ağzı** *hençer*, “hançer”

cııldak > **Amerli Ağzı** *çulpağ*. “çıplak”

z>s değişimi:

Bu değişime sadece bir örnekte rastlanılmıştır.

Örneğin;

OT. yazığ > **Amerli Ağzı** *yāşı*. “yazı”

3. Süreklileşme: Süreksiz ünsüzün, sürekli ünsüzle değişmesi olayıdır.

k>ğ değişimi:

Örneğin;

ET. çōk > **Amerli Ağzı** *çoh*, “çok”

ET. yakın > **Amerli Ağzı** *yāhın*, “yakın”

ET. çık- > **Amerli Ağzı** *çih-*, “çık-”

ET. bak- > **Amerli Ağzı** *bağ-*. “bak-”

k>ğ değişimi:

Örneğin;

ET. kudruk > **Amerli Ağzı** *kuyruğ*, “kuyruk”

Irak Türkmen Türkçesi Amerli Ağzının Ses Bilgisine Dair Notlar

ET. uvşak > Amerli Ağzı *uşag*, “uşak”

ET. bıçuk > Amerli Ağzı *buçuğ*, “buçuk”

OT. konak > Amerli Ağzı *konag*. “konak”

b>m değişimi:

Örneğin;

bin- > *min-*,

buna > *muna*,

ben > *men*.

ç>ş değişimi:

Örneğin;

ikki üç > *küştene*,

içti > *iştî*,

açtı > *âştî*.

Eski Türkçede 2. kişi teklik ve çokluk iyelik eklerinde bulunan /ng/ sesinin Irak Türkmen Türkçesinde ng>w, y ile değişmesi bu ağızların en belirgin özelliği haline gelmiştir. Öyle ki Irak Türkmen Türkçesine mensup olan ağızların tasnifi bu değişimden yola çıkılarak "w" ve "y" olmak üzere iki grup altında yapılmaktadır. Araştırma konumuz olan Amerli ağzı, "y" grubuna dâhil olduğu için 2. kişi teklik ve çokluk iyelik eklerindeki "ng" ünsüzü "y" 'ye dönüşmektedir. İyelik kökenli kişi ekleri alan fiil çekimlerinde de bu değişimi gösterdiği tespit edilmiştir.

13

Örneğin;

wērdîy "verdin",

görmēzdîy "görmezdin",

étmēdîy "etmedin",

gētmesēyîz "gitmezseniz",

işiyîz "işiniz",

gēldîyîz "geldiniz",

kelbîy "kalbin".

Ünsüz Benzeşmeleri

Ünsüz benzeşmesi: Herhangi bir dil biriminde yer alan seslerin çıkış yeri bakımından birbirine yaklaşması benzeşme olarak nitelendirilir (Karaağaç, 2018: 65).

nD>nn benzeşmesi:

Mubeen Shaheen Ibrahim IBRAHİM

/n/ ünsüzüyle biten sözcükler, 1. Kişi teklik iyelik, teklik ve çokluk 3. Kişi iyelik eklerinden sonra ayırılma hâli eki aldığıında ayırılma hâli ekinin başındaki /D/ ünsüzü benzeşmeye girerek /n/ 'ye dönüşür.

Örneğin;

<i>ķābşınnan</i>	"kapısından",
<i>bitîrennen</i>	"bitirdikten",
<i>feķirliġinnen</i>	"fakirliğinden",
<i>ķēfînnen</i>	"keyfinden",
<i>ķuyruġunna</i>	"kuyruğundan",
<i>yānınnan</i>	"yanımdan",
<i>arwādınnan</i>	"avradından".

nl>nn benzeşmesi:

Fiile çokluk 3. kişi emir kipi [-sInAr, -sUnAr] getirildiğinde ve Sonu /n/ ünsüzüyle biten sözcüklere çoġul eki [+IAr], isimden fiil yapan eki [+IA], isimden isim yapan [+IIk, +IUk] ve isimden sıfat yapan eki [+II] getirildiğinde /l/ ünsüzü benzeşmeye girerek /n/ 'ye dönüşür.

Örneğin;

<i>āşşınna</i>	"alsınlar",
<i>şirinnig</i>	"şirinlik",
<i>āydınnıġ</i>	"aydınlık",
<i>ānnıyan</i>	"anlayan",
<i>günner</i>	"günler",
<i>bēnnıġ</i>	"benlik".

lr>ll benzeşmesi:

Sonu /l/ ünsüzüyle biten fiillere teklik 1. kişi ve teklik 3. kişi geniş zaman eki [-Ar, -Ir, -Ur] getirildiğinde, zaman ekinin ünlüsü orta hece vurgusuzluğu nedeniyle düştüğünden mütevellit /l/ ile /r/ ünsüzü yan yana gelir ve /r/ ünsüzü, /l/ ünsüzünün etkisi altında kalıp benzeşmeye girerek /l/ 'ye dönüşür.

Örneğin;

<i>ollam</i>	"olurum",
<i>ēzıllem</i>	"ezilirim",
<i>gēllı</i>	"gelir",
<i>ķāllı</i>	"kalır",
<i>āllı</i>	"alır".

mb>mm benzeşmesi:

Derlenen metinlerde bu benzeşme, sadece iki örnekte tespit edilmiştir.

Irak Türkmen Türkçesi Amerli Ağzının Ses Bilgisine Dair Notlar

Örneğin;

<i>kummet</i>	"kümbet",
<i>ķemmer</i>	"kamber".

ls>ss benzeşmesi:

Amerli ağzı hakkında derlenen metinlerde zikredilen benzeşme, /l/ ünsüzüyle biten fiillere teklik 3. kişi emir kipinin getirilmesiyle [+sIn, +sUn] vuku bulunduğu tespit edilmiştir.

Örneğin;

<i>ōşşun</i>	"olsun",
<i>gēssīn</i>	"gelsin",
<i>āşşın</i>	"alsın",
<i>tōküssün</i>	"dökülsün".

rl>ll benzeşmesi:

Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzındaki söz konusu /rl>ll/ benzeşmesi, fiil çokluk 3. kişi geniş ve şimdiki zaman ekleriyle çekimlendiğinde zikredilen zamanların /r/ ünsüzü keza zikredilen kişi ekinin /l/ ünsüzüyle benzeşmeye girerek gerçekleşmektedir.

Örneğin;

<i>ķaķalla</i>	"kalkarlar",
<i>mindīrīlle</i>	"bindirirler",
<i>yarwārilla</i>	"yalvarırlar",
<i>dōnīller</i>	"dönüyorlar",
<i>apārilla</i>	"götürüyorlar".

15

Ünsüz Yer Değiştirme (Metatez)

Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzı hakkında derlenen metinlerde Metatez olayı, yakın yer değiştirme, uzak yer değiştirme ve ünlü-ünsüz yer değiştirme olmak üzere üç başlık altında incelenecektir.

Yakın yer değiştirme:

Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında aşağıdaki örneklerde yakın yer değiştirme tespit edilmiştir.

Örneğin;

<i>arvad</i>	"avrat",
<i>ķulpaķ</i>	"çıplak",
<i>torpāģı</i>	"toprağı".

Uzak yer değiştirme:

Amerli ağzı hakkında derlenen metinlerde uzak yer değiştirme hadisesi, sadece bir sözcükte tespit edilmiştir.

Örneğin;

burgul "bulgur".

Ünlü-ünsüz yer değiştirmesi:

Amerli ağzı hakkında derlenen metinlerde ünlü-ünsüz yer değiştirmesi, /r/ ünsüzyle biten fiillere teklik 3. Kişi geniş zaman eki getirildiğinde [-Ar, -Ir, -Ur] zaman ekinin ünsüzüyle ünlüsünün yer değiştirdiği tespit edilmiştir.

Örneğin;

bilindirri < bilindirir, "bilindirir"

werrri < werrir, "verir"

gorri < görür, "görür"

Ünsüz İkizleşmesi

Amerli ağzı hakkında derlenen metinlerde ünsüz ikizleşmesi, iki ünlü arasında bulunan ünsüzlerde meydana geldiği tespit edilmiştir. Nitekim ikinci hece başındaki ünsüzler, vurguyu üzerinde bulundurup ilk hece ünlülerinin etkisi altında kaldığından dolayı açık ve zayıf olarak boğumlanmaktadır. Hece sınırlarını aşacak bir yoğunlukta boğumlanmalarından mütevellit ünsüz ikizleşmesi olayı vuku bulur. Bunun üzerine açık ilk heceler zayıflıktan kurtulup kapalı heceye dönüşmektedir.

Örneğin;

sebbeh "sabah",

ikki "iki",

işsu "su",

yeddı "yedi",

sekkız "sekiz",

dokkuz "dokuz",

beyyig "büyük".

Ünsüz Düşmesi

Ünsüz düşmesi: Dilin asli veya alıntı sözcüklerinde görülen, kolay söyleyişe yönelme veyahut lehçeleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan bir ses olayıdır (İlhan, 2009: 45).

Amerli ağzı hakkında derlenen metinlerde ünsüz düşmesi, ön ses, iç ses ve son seste vuku bulmaktadır. Ön seste sadece /y-/ ünsüzünün düştüğü tespit edilmiştir. /y-/ ünsüzü ön seste dar ünlüyle yan yana geldiğinde düşme olayı vuku bulmaktadır. Ayrıca sözcük başında /y-/

Irak Türkmen Türkçesi Amerli Ağzının Ses Bilgisine Dair Notlar

ünsüzünün düşmesi, Doğu Oğuz Grubu hususiyetlerinden birisi olduğu (Ercilasun, 2017: 202), için doğal olarak Irak Türkmen Türkçesinin zikredilen gruba dâhil olduğunu kanıtlamaktadır.

Örneğin;

<i>üzün</i>	"yüzün",
<i>üzdürü</i>	"yüzdürür",
<i>ili</i>	"yılı",
<i>üreglêrine</i>	"yüreklerine",
<i>igid</i>	"yiğit".

İç seste ünsüz düşmesi:

Örneğin;

<i>sepêrîg</i>	"serperiz",
<i>şōra</i>	"sonra",
<i>ële</i>	"eyle",
<i>ķāhtı</i>	"kalktı",
<i>sele</i>	"söyle".

Son seste ünsüz düşmesi:

Örneğin;

<i>Alla</i>	"Allah",
<i>ege</i>	"eğer",
<i>buğda</i>	"buğday".

Sonuç

Amerli ağzında toplam olarak 10 ünlünün bulunduğu tespit edilmiştir.

Amerli ağzında kapalı e /é/ sesinin bulunduğu ve zikredilen sesin hem kısa hem de uzun hâlinin mevcudiyeti tespit edilmiştir.

Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında birincil ve ikincil uzun ünlüler tespit edilmiştir. Birincil uzun ünlülerin herhangi bir fonetik sebebe bağlı olmadığı ortaya çıkarken, ikincil uzun ünlülerin 2 fonetik etkinin sonucunda vuku bulduğu tespit edilmiştir. Bu sebeplerin ilki; tonlama ve vurgu ile yapılan uyarı ünlemlerinden dolayı kaynaklanan uzunluklardır. İkincisi ise kelime, gerek yapım eki gerek çekim eki aldığı sırada, geniş ünlünün akabinde dar ünlü geldiğinde geniş ünlüde ikincil uzunluğun söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Büyük ünlü uyumunun Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında güçlü bir şekilde varlığını gösterdiği ortaya çıkmıştır. Ki Amerli ağzında birçok yabancı kelimelerin bile büyük ünlü uyumuna uyduğu tespit edilmiştir.

Küçük ünlü uyumunun Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında varlığını ibraz ettiği ancak büyük ünlü uyumuna nazaran daha az kelimelerde görüldüğü tespit edilmiştir.

Kalın ünlülerin incelenmesi, Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzına diğer yabancı dillerden giren kelimelerdeki /h, h, ğ/ ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkan bir değişim olduğu tespit edilmiştir. Ayriyeten, Amerli ağzındaki bazı Türkçe kökenli sözcüklerde /ç, ş, y, l/ ünsüzlerinin etkisiyle de incelenin vuku bulduğu ortaya çıkmaktadır.

İnce ünlülerin kalınlaşması ise yine aynı şekilde Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzına yabancı dillerden giren kelimelerdeki /t, s/ ünsüzlerinin etkisiyle vuku bulan bir değişim olduğu ortaya çıkmıştır. Düz ünlülerin yuvarlaklaşması, dudak ünsüzlerinin /b, w,/ etkisiyle vuku bulduğu tespit edilmiştir. Ancak bazı sözcüklerde, dudak ünsüzlerinin yanında bulunmadığı halde düz ünlünün yuvarlaklaştığı ortaya çıkmıştır.

Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzındaki ünlü düşmeleri; orta hece vurgusuzluğu, son hecede yükleme ekinin düşmesi, ulama ve hece birleşmesi ve ünlü çarpışması nedeniyle olduğu tespit edilmiştir.

Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında toplam olarak 31 ünsüzün olduğu ortaya çıkmıştır.

Amerli ağzındaki ünsüz değişimleri, tonlulaşma, tonsuzlaşma ve süreklileşme olarak tespit edilmiştir. Amerli ağzındaki tonlulaşmada k>g değişimi ön ses, iç ses ve son seste ortaya çıkarken ön ünlülerin yanında görüldüğü tespit edilmiştir. t>d değişimi ve ç>c değişimi ise ön, iç ve son seste ortaya çıktığı, ancak p>b değişiminin Amerli ağzında çok seyrek olduğu tespit edilmiştir. Amerli ağzındaki tonsuzlaşmada ise, c>ç değişiminin ön, iç ve son seste, b>p değişiminin ön ve iç seslerde, z>s değişiminin ise son seste olduğu tespit edilmiştir. Süreklileşmede ise, k>ğ değişiminin iç ve son seste, k>ğ değişiminin sadece son seste, b>m değişiminin ön seste ve ç>ş değişiminin sadece iç seste olduğu tespit edilmiştir.

Amerli ağzındaki ilerleyici benzeşmeler /nD>nn, nl>nn, lr>ll, mb>mm/ olarak tespit edilirken gerileyici benzeşmeler ise /ls>ss, rl>ll/ olarak tespit edilmiştir. İlerleyici benzeşmedeki /nD>nn/ benzeşmesinin, /n/ ünsüzüyle biten sözcükler teklik 1. kişi iyelik, teklik ve çokluk 3. kişi iyelik eklerinden sonra ayrılma hâli eki aldığı anda ayrılma hâli ekinin başındaki /D/ ünsüzünün benzeşmeye girmesi ve /n/ 'ye dönüşmesinden dolayı ortaya çıktığı tespit edilmiştir. /nl>nn/ benzeşmesi, fiile çokluk 3. kişi emir kipi [-sInlAr, -sUnlAr] getirildiğinde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca /nl>nn/ benzeşmesinin, sonu /n/ ünsüzüyle biten sözcüklere çoğul eki [+lAr], isimden fiil yapan ek [+lA], isimden isim yapan ek [+llk, +lUk] ve isimden sıfat yapan ek [+ll] getirildiğinde /l/ ünsüzünün benzeşmeye girmesi ve /n/ 'ye dönüşmesinden dolayı vuku bulduğu da tespit edilmiştir. /lr>ll/ benzeşmesinin, sonu /l/ ünsüzüyle biten fiillere teklik 1. kişi ve teklik 3. kişi geniş zaman eki [-Ar, -Ir, -Ur] getirildiğinde zaman ekinin ünlüsü orta hece vurgusuzluğu nedeniyle düştüğünden dolayı /l/ ile /r/ ünsüzü yan yana gelir. Bu durumda /r/ ünsüzü, /l/ ünsüzünün etkisi altında kalıp benzeşmeye girerek /l/ 'ye dönüşmesinden dolayı ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Gerileyici benzeşmedeki /ls>ss/ benzeşmesi, /l/ ünsüzüyle biten fiillere teklik 3.

Irak Türkmen Türkçesi Amerli Ağzının Ses Bilgisine Dair Notlar

kişi emir kipi [+sIn, +sUn] getirildiğinde ortaya çıktığı tespit edilmiştir. /r>ll/ benzeşmesinin, fiile çokluk 3. kişi geniş ve şimdiki zaman ekleri getirildiğinde zikredilen zamanların /r/ ünsüzü kişi ekinin /l/ ünsüzüyle benzeşmeye girmesinden dolayı ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzında metatezin, yakın yer değiştirme, uzak yer değiştirme ve ünlü-ünsüz yer değiştirmesi olmak üzere üç şeklinin de bulunduğu tespit edilmiştir.

Amerli ağzındaki ünsüz ikizleşmesi, iki ünlü arasında kalan ünsüzlerde ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Amerli ağzında ünsüz düşmesi, ön ses, iç ses ve son seste vuku bulmaktadır. Ön seste, sadece /y-/ ünsüzünün düştüğü ve sadece dar ünlüyle yan yana geldiği vakit bu düşmenin gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Kaynakça

Banguoğlu, T. (2019). *Türkçenin Grameri* (11. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bayatlı, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Beşirli, Ç. U. (2021). *Irak Türkmen Ağzları*. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.

Beşirli, Ç. U. (2021). *Irak Türkmen Ağzı Araştırmaları*. Bağdat: Irak Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları.

Buluç, S. (1974). Tellâfer Türkçesi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 21-22, S. 1973-1974, s. 49-57.

Buluç, S. (1976). Kerkük Ağzına Göre Arzu İle Kamber Masalı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 23-24, S. 1975-1976, s. 203-238.

Bulut, C. (2000). Studies on Turkish and Turkic languages. *Optative Constructions in Iraqi Turkmen* (Ed. A. Göksel - C. Kerslake). London: Harrassowitz Wiesbaden. s. 161-169.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.

Coşkun, V. (2003, Ocak 1). Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 47, S. 1999, s. 41-50.

Ercilasun, A. B. (2017). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler* (4. b.). Ankara: Akçağ Yayınları.

Gökdağ, B. A. (2012). Irak Türkmen Türkçesinin Şekil Bilgisine Dair Notlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 113-123.

Gökdağ, B. A. (2019). Telafer Ağzı. *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, C. 16, S. 61, s. 102-119.

İlhan, N. (2009). Türk Dilinde Ünsüz Düşmesi, Nedenleri ve Türleri. *Journal of World of Turks*, C. 1, S. 2, s. 43-55.

Mubeen Shaheen Ibrahim IBRAHİM

Ismael, L. N. (2013). *Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaağaç, G. (2016). *Türkçenin Dil Bilgisi* (3. b.). Ankara: Akçağ Yayınları.

Karaağaç, G. (2018). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Khıdır, C. (1979). *Irak Türkmen Ağzları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü* (1. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2020). *Oğuz Türkçesinin Gelişimi* (2. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nuri, M. K. (1987). *Erbil ve Amirli Ağzları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Othman, S. N. (2021). *Irak Türkmen Türkçesi-Altun Köprü Merkez Ağzından Derlemeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Paşayev, Q. (2003). *Kerkük Dialektinin Fonetikası*. Bakü: Elm Neşriyatı.

Saatçi, Ö. (1999). *Kerkük, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Harput Ağzlarının Fonetik ve Morfolojik Mukayesesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saatçi, Ö. (2020). *Dilde Arkaiklik Olgusu ve Irak Türkmen Ağzlarındaki Dil Unsurlarının Arkaiklik Bağlamında İncelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Shahbaz, H. H. (1979). *Kerkük Ağzı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Shukur, H. A. (2020). *Irak Türkmen Türkçesinin Tuzhurmatu Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Shukur, K. (2019). *Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesiyle Karşılaştırmalı olarak Irak Türkmen Türkçesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* (TDA Dizisi içinde 1. Baskı). Ankara: Simurg Yayınları.

Habeş-rû Bir Dilber-i Yemen: Kahve ve XIX. Yüzyılda Yazılmış “Kahve” Redifli Beş Gazel*

Giyasi BABAARSLAN¹

Atıf/©: Babaarslan, Giyasi, Habeş-rû Bir Dilber-i Yemen: Kahve ve XIX. Yüzyılda Yazılmış “Kahve” Redifli Beş Gazel, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 2022/7(2), 21-44.

Öz

Kahve; tarihî, kültürel, sosyokültürel, ekonomik ve gastronomik değeriyle ortaya çıktığından bu yana hemen her toplum ve kültürde kendine bir şekilde yer edinmiştir. Başta menşei ve mucidi olmak üzere hakkındaki birçok muammalı meselenin hâlâ tam anlamıyla gün yüzüne çıkarılmadığı, kaynaklarda zikredilen bilgilerin menkıbe ve tevatürlere dayandırıldığı görülmektedir. Bütün bilinmezlerinin aksine ulaştığı her coğrafyada kendi kültürünü ve müesseselerini vücuda getirip hemen her sınıftan insanın tanıdığı yakın bir dost hâline gelmiştir. On altıncı yüzyılda kahveyle tanıştığı bilinen Osmanlı ferdinin ev, iş yeri ve ibadethane arasında sürdürdüğü sınırlı sosyal hayatı kahve ve kahvehaneler vasıtasıyla önemli bir değişim yaşamıştır. Kahve, varlığını ve meşruiyetini tam anlamıyla kabul ettirmeye başladığı 17. yüzyıldan itibaren her kesimden insanın hemen her fırsatta zevkle tükettiği bir içecek hüviyetini kazanmıştır. Kahvenin toplum hayatının derinlerine hızlı bir şekilde nüfuz eden bu müessir gücü, şairler üzerinde de etkisini aynı oranda göstermiştir. Birçok şairin, 16. yüzyıldan itibaren kahveye dair görüşlerini ortaya koyan şiirler kaleme aldıkları görülmektedir.

Bu çalışmada, kahve hakkında kısa bir girişten sonra 19. yüzyıl şairlerinin divanlarında kahveden bahsettikleri beyit veya bentlerinden bazı örnekler verilecektir. Daha sonra Diyarbakırlı Kâmî, Kerküklü Şükri, Kıbrıslı Hilmî, İstanbullu Eşref tarafından kaleme alınan “kahve” redifli gazeller ile Benderli Cesârî'nin nazmettiği “kahve duhân” redifli gazel incelenecektir. Söz konusu gazellerden hareketle kahvenin toplum yaşamındaki yeri ve önemine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kahve, gazel, redif, 19. yüzyıl, sosyal hayat.

¹Arş. Gör. Giyasi BABAARSLAN, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, gys_babaarslan10010208@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9074-2379

Geliş/Received: 13 Ekim 2022, Kabul/Accepted: 16 Kasım 2022 / DOI: 10.46628/itbhssj.1188668

*Bu çalışma, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Ahmet Doğan danışmanlığında devam eden “*Divanlardan Hareketle XIX. Yüzyılda Sosyal Hayat*” başlıklı doktora tezimizden üretilmiştir.

Abyssinian Faced a Yemenite Belle: Coffee and Five Ghazals with “Kahve” Redif Written in the 19th Century

Citation/©: Babaarslan, Giyasi, Abyssinian Faced a Yemenite Belle: Coffee and Five Ghazals with “Kahve” Redif Written in the 19th Century, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 2022/7(2), 21-44.

Abstract

Coffee; since its emergence with its historical, cultural, socio-cultural, economic and gastronomic value, it has taken a place in almost every society and culture. It is seen that many enigmatic issues about him, especially his origin and inventor, are still not fully revealed, and the information mentioned in the sources is based on legends and tawatur. Contrary to all the unknowns, it brought its own culture and institutions into existence in every geography it reached and became a friend that people from almost every class knew. At this point, the limited social life of the Ottoman individual, who is known to have met coffee in the 16th century, between home, workplace and place of worship also experienced a significant change through coffee and coffeehouses. Coffee has gained the identity of a beverage that people from all walks of life consume with pleasure at almost every opportunity since the 17th century, when it began to make its existence and legitimacy fully accepted. This influential power of coffee, which quickly penetrated the depths of social life, also showed its effect on poets at the same rate. It is seen that many poets have written poems that reveal their views on coffee since the 16th century.

In this study, after a short introduction about coffee, some examples of the couplets or bends in which the poets of the 19th century talked about coffee in their divans will be given. Then, ghazals with “kahve” redif written by Kâmi from Diyarbakır, Şükrî from Kerkuk, Hilmi from Cyprus, Eşref from Istanbul and ghazals with “kahve duhan” redif written by Cesari from Bender will be examined. Based on the aforementioned ghazals, the place of coffee in social life will be mentioned.

Key Words: Coffee, ghazal, redif, 19. century, social life.

Giriş

Köken itibarıyla Arapça bir kelime olan kahve, “sıcak iklimlerde yetişen kökboyasıgillerden bir ağaç, bu ağacın meyve çekirdeği, bu çekirdeklerin kavrulup dövülmesiyle, çekilmesiyle elde edilen toz ve bu tozla hazırlanan içecek” (Türkçe Sözlük, 1998: 1159) şeklinde tarif edilmektedir. Kahve kelimesi ilk zamanlar şiiirde şarap² ve hatta şarabın aşağılayıcı sıfatlarından biri manasına gelecek şekilde kullanılmış; 14. yüzyılın sonlarına doğru kahve tanelerinden yapılan bir içecek manasını kazanmıştır (Arendonk, 1977/6: 95; Hattox, 1988: 16). Sözcüğün türetildiği Arapça *k-h-v/y* kökü, bir şeyi tiksindirici hâle getirme ya da bir şey için duyulan isteği azaltma anlamlarını ihtiva etmektedir. Şarabın, insanı yediği şeylerden soğutması ya da iştahını kesmesi özelliği ile kahvenin uykuyu giderme hassası arasında bağlantı kurularak yeni bulunan içeceğe bu sebeple kahve denmiş olabileceği ifade edilmektedir. İsimlendirmeye alakalı bir başka varsayım da kahvenin ilk ortaya çıktığı ya da tüketilmeye başlandığı yerlerden biri olarak düşünülen Etiyopya'nın bir bölgesi olan Kaffa'nın telaffuz bakımından kahve kelimesine yakın olması dolayısıyla kahve adının Kaffa'dan gelmiş olabileceğidir (Hattox, 1988: 16).

Kahve hakkındaki en eski bilgilere 16. yüzyılda Abdülkâdir el-Cezîri tarafından Şehabeddin ibn Abdülgaffar'ın eserine dayanarak kaleme alınan *Umdetü's-safve fi Hilli'l-kahve* adlı risalede rastlanılmaktadır. Bu içeceğin Yemen'de büyük bir ilgi gördüğüne dair rivayetler, yine 16. yüzyılın başlarında Kahire'ye ulaşmıştır. Orada, sufilerin gece yapılan dinî ayin ve ibadetlerde zihni uyanık ve bedeni zinde tutan kahvenin uyarıcı özelliğinden istifade ederek daha uzun süre ayakta kalıp ibadet ettikleri rivayet edilmiştir (Arendonk, 1977/6: 95; Desmet-Grégoire, 2022: 14). Tüketimi gittikçe yaygınlaşan kahvenin ortaya çıkması ve kullanımı hakkındaki anlatı ve efsanelerin de aynı oranda artış gösterdiği anlaşılmaktadır. el-Cezîri'nin kaydettiği bir söylentiye göre kahve, bir müddet istemeyerek Afrika sahillerinde kalan el-Zabhâni tarafından keşfedilerek Habeşistan'dan Aden'e götürülmüştür. Aynı yazarın aktardığı başka bir rivayete göre kahvenin Yemen'e girişi, daha çok Şeyh Şâzilî olarak anılan Ali b. Ömer eş-Şâzilî³ (öl. 656/1258) eliyle olmuştur (Arendonk, 1977/6: 95; Ayvazoğlu, 2019: 17; Hattox, 1988: 13-15). Kahvenin mucidi hususunda kaynaklarda daha birçok farklı kişinin adı geçmekle birlikte Osmanlı toplumunda Şeyh Şâzilî kahvecilerin piri olarak kabul edilmiştir.

Kahvenin tarihi ve kültürü üzerine en kapsamlı çalışmalardan birini kaleme alan Ralph S. Hattox, merkezî İslam coğrafyasında kahve içmenin başlangıcı hakkında günümüze ulaşan hikâye ve efsanelerin tamamında genellikle iki hususun kabul gördüğünü söylemektedir. Bunlardan birincisinin, kahvenin tüketim geçmişinin hemen bütün anlatılarda Yemen'e kadar götürülmesi; ikincisinin ise hikâyelerin çoğunda ibadet açısından kahvenin kısa sürede önem kazanmasındaki temel faktörün sufi çevrelerinden bir kişi ya da kişilerce bulunduğu düşünülmesi olduğudur (1988: 11). Bu hususlar hem coğrafi hem de toplumsal olarak kahvenin yayılmaya başladığı çevreleri göstermesi bakımından önemlidir. Kahve ile ilgili anlatılarda vurgulanan bir diğer husus da bu içeceğin sağaltım amacına binaen ortaya çıkmış olabileceği düşüncesidir. Kısaca söylemek gerekirse eldeki verilerden hareketle kahve, ilk olarak sufi çevreler tarafından içilmeye başlanmış ve İslam dünyasına Yemen'den yayılmıştır. Bazı hastalıkların tedavisinde etkili olduğuna dair

² Mevlânâ'nın, kahve kelimesini şarap anlamıyla şiiirlerinde kullanmasından hareketle 13. yüzyılda Anadolu coğrafyasında da söz konusu kelimenin şarap anlamıyla kullanımda olduğu anlaşılmaktadır. Mevlânâ'nın, konuyla ilgili olan bazı beyitlerinin tercümesi şu şekildedir: *Kimin derdi, gamı varsa perişan bir hale gelir, berbat olur giden gelsin de efendimizin kahvesini içsin, sarhoş olsun, derdinden kurtulsun* (Gölpınarlı, 1992/II: 24). *Ruh, büyük kâseyle içtiği kahvemizden esridi; dünya yemyeşil, kıpkızıl çiçeklerle bezendi* (Gölpınarlı, 1992/II: 77). *Meclisin damı da kapısı da a içenler, kahveyi ganimet bilin diye feryat eder* (Gölpınarlı, 1992/V: 75). *Sevgi, bizi suvarmak için meclise çekiyor; kahvenin verdiği sarhoşluksa zaman gibi uzadıkça uzuyor, yeniden yeniye sarhoşluklar doğuruyor* (Gölpınarlı, 1992/VII: 44). *Dertlere batmak, kendinde olmak, nekes kişinin cezasıdır; kahve içmek, sarhoş olmak da kutlu kişiye düşer* (Gölpınarlı, 1992/VII: 59).

³ Ali b. Ömer eş-Şâzilî'nin kimliği hakkında muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Bu konuda bk. Hattox, 1988: 15-19.

söylenenlerin ise kahve tüketimini meşrulaştırmak için sonradan üretilmiş hikâyeler olması muhtemeldir.

İslam dünyasında kahve tüketiminin 16. yüzyılda hızla yaygınlaştığı hemen bütün kaynakların üzerinde ittifak ettiği bir husustur. Buna mukabil kahve hakkında bilinenlerin bilinmeyenlerden daha az olması dolayısıyla fayda ve zararlarının neler olduğu, dinen caiz olup olmadığı vb. pek çok mesele üzerinden kahve tüketimine karşı çıkanlar da olmuştur. 1511 yılında Mekke’de yaşanan yasaklama ve içenlerin ibret-i âlem için dövülme hadisesi kahve tarihinin ilk kayda değer muhalefet tepkisidir. Bu hadiseden sonra da kahveye karşı çeşitli bölgelerde benzer tepkilerle karşılaşmış; 1543 yılında Tophane Limanı’na yaşanan kahve yüklü gemilerin şeyhülislam fetvasıyla batırılması olayı (Ayvazoğlu, 2019: 15-16) muhalif görüşün kahveye karşı ilk yaptırımını olarak kayıtlara geçmiştir.

Yemen ve Mısır bölgesinin 16. yüzyıl başlarında Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile kahve de Osmanlı toplum hayatına doğrudan bir giriş yapmıştır. Meşruiyetini tasavvuftan alan kahve, Osmanlı topraklarında da tarikat mensuplarınca himaye edilmiştir (Ayvazoğlu, 2019: 25). Mevlevî, Halvetî, Bektaşî, Kalenderî gibi zümrelerin önemli bir unsuru hâline gelen kahve (Ayvazoğlu, 2019: 23-26; Saraçgil, 2022: 28), karşılaştığı tepkilere rağmen Osmanlı’da da kısa sürede yaygınlaşarak kendi müesseseleri olan kahvehanelerin kurulmasını sağlamıştır.

İlk kahvehanelerin 1551-1555⁴ yılları arasında açılmasıyla başlayan süreç, kahvehane kültürünün imparatorluğun bilhassa payitahtın her tarafını sarmasıyla dikkat çekici bir hâl almıştır. “Buralarda toplanan muhtelif zümrelerden ve değişik kültür seviyelerinden insanların zamanla siyasi otorite ve temsilcileri tarafından asayişsizlik sebebi olarak görülmesi, yukarıda sözü edilen yasaklara kahvehanelerin de kapatılmalarının eklenmesi sonucunu doğurmuştur” (Açıkgöz, 1999: XII). Kararlaştırılan yasakların tam anlamıyla uygulanamayacağına anlaşılması neticesinde kapatma yerine kontrol altında tutma mekanizması devreye sokulmuştur. Kahvehaneler, 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde sosyal hayatın en işlek müesseselerinden biri hâline gelmiş; zengininden fakirine, yaşlısından gencine, memurundan paşasına kadar toplumun her sınıfından ve devletin bütün kademelerinden insanın uğrak yeri ve hoş vakit geçirme mekânı hâline gelmiştir. Hayatın renksizliği ve tekdüzeliğinden sıyrılmak isteyenlerin vazgeçilmez mahfilleri olmuştur (Ayvazoğlu, 2019: 32). Devlet erkânı da 17. yüzyılda artık her fırsatta kahve içmekte, toplantılarda ve merasimlerde kahve sunulması âdet kabul edilmektedir (Kuzucu ve Koz, 2015: 44-45). Kahvehane, aynı zamanda edebî sohbetlerin, tavla satranç gibi oyunların, meddah gösterilerinin, şair atışmalarının ve daha birçok kültürel faaliyetin gerçekleştirildiği mekânlar olma fonksiyonuna da sahiptir. Din adamları ve imamlar cephesinden ilk başta “cemaatin kahvehanede oturmaktan camiye gitmemesi” sebebiyle fesat yuvası olarak görülüp şiddetle karşı çıkılan kahvehaneler daha sonra din adamlarının da gidip dinî sohbetler yapabildiği bir mekâna evrilmiştir. Bu mekânlarda namaz vaktini bekleyen cemaate dinî müziklerin ve ilahilerin dinletildiği, halkın dinî coşkunluğunu arttıran Battal Gazi Destanı, Hamzaname, Muhammediye vb. İslami zaferleri ve İslam peygamberini konu eden destan ve hikâyelerin okunduğu da kaynaklarda mezkûrdur (Georgeon, 2022: 43).

Siyasi meselelerin tartışıldığı, devlet aleyhtarlarının bir araya geldiği, bazı sapkın uygulamaların zuhur ettiği ifsat yuvaları olan kahvehanelerin var olduğu da bilinmektedir. Bu tür

⁴Peçevî Tarihi’ne göre 1554/1555 yılına kadar İstanbul’da ve hatta bütün Rum illerinde kahve ve kahvehane bulunmayıp İstanbul’da ilk kahvehaneler sözü edilen yılın başında Halepli Hakem ve Şamlı Şems tarafından Tahtakale’de açılmıştır (Baykal, 1981/1: 258). Kahvehanelerin, “Osmanlı payitahtının dış dünyaya en açık kesimi olan Tahtakale’de yoğunlaşmış olması şaşırtıcı değildir. ... Burası maceraperest gemicilerin, kendi ülkelerinde pek de iyi gözle bakılmayan Avrupalı tüccarların, geçimlerini kuşku yollardan sağlayan sahte soyluların, Doğu’nun cazibelerinin peşine düşmüş yabancı seyahatlerin bir süre kaldıkları karanlık bir dünyaydı. ... Tahtakale, dış dünyaya tümüyle açık sosyokültürel yapısı sayesinde, uçlarda kalan canlı kalabalığa geçici bir süre ev sahipliği yapıyordu. İşte bu kültür ortamında, ilk kahvehaneler İstanbul’un gündelik yaşamında bir yer edinmeyi başarmışlardı.” (İşin, 2016: 233).

kahvehaneler devlet tarafından sürekli gözetim altında tutulmuş veya denetlenmiştir. Özellikle imparatorluğun son iki yüzyılında yeniçerilerin işlettiği ve toplandığı kahvehanelerin, “devlet sohbeti” adı altında bir başkaldırı kültürüyle isyan yuvaları hâline getirildiği bilinmektedir (Işın, 2016: 235-236). Kahvehaneler, imparatorluğun yıkılışına kadar her sınıf ve millettense insanın girip çıkabildiği kendine has kültürü ve işleyişi olan kozmopolit müesseseler olarak varlığını devam ettirmiştir.

Osmanlı döneminde kahve tüketimi ya da sunumu daima bir teşrifat dâhilinde gerçekleştirilmiş; zengin evlerinde değerli kahve fincanları, zarflar, tepsiler ve ibrikler kullanılmıştır. Tüketilmeye başlandığı zamandan itibaren kahve etrafında çeşitli gelenek, âdet ve ritüeller oluşmuş; sadece kahvehanelerde değil sokaklarda seyyar satıcılar tarafından da ticareti yapılmıştır. Toplum yaşantısındaki yerini iyice sağlamlaştırdıktan sonra dostluk ve misafirperverlik göstergesi hâline gelerek her fırsatta tüketilmesi nedeniyle dönem dönem piyasada kahve bulma konusunda sıkıntı da çekilmiştir. Böyle zamanlarda fırsatçılar ortaya çıkarak karaborsa tezgâhlarda nohut⁵ ve arpa mahlûtu kattıkları kahveleri yüksek fiyatlarla halka ve bilhassa tiryakilere satmışlardır. Nohut ve arpadan başka içerisine un nişasta ve öğütölmüş fındık kabuğu katılan kahve ise 19. yüzyılın sonlarına doğru piyasaya sürölmüştür (Kuzucu ve Koz, 2015: 91). Avrupa ölkelerinin 18. yüzyılın ilk yarısında sömürgelerinde yetiştirdikleri Frenk kahvesinin 19. yüzyılın başlarında Osmanlı coğrafyasında tüketiminin yaygınlık kazanması da kahve tedariginde yaşanan sıkıntıların bir sonucudur. Makbul ve meşhur olan Yemen kahvesinden daha çok tüketilmeye başlanan bu kahvenin en önemli özelliği fiyatının diğerinden ucuz olmasıdır. Ancak bahsedilen kahva, lezzet olarak hiçbir zaman Yemen kahvesinin yerini alamamıştır.

Toplum hayatında ve hafızasında böylesine önemli bir yer edinmiş olan kahvenin hayatın bir parçası hâline gelmesi ile edebî metinlerde kendine yer bulması birbirine koşuttur. On altıncı yüzyıldan günümüze değin her tür ve formdan edebî eserde bir şekilde yer bulmuş olan kahve, kimi zaman şiir, hikâye, mesnevi gibi eserlerin tek mevzusu olarak da işlenmiştir.⁶ Bu bağlamda 19. yüzyıl şairlerinin divanlarında gerek beyit/bent gerekse müstakil bir şiir olarak kahveden bahseden çok sayıda manzumenin yer aldığı görölmektedir. Bu dönem şairlerinden Vâsıf (öl. 1824), kaleme aldığı beş beyitlik gazelini kim tahmis ederse ona kahve ısmarlayacağını söylemektedir. Ödölün kahve olması, kahvenin kıymetini göstermesi bakımından önemlidir. Beyitte yer alan ve bir nazım şeklinin adı olan “tahmîs (تخمیس)” kelimesi, kavrulmuş ve çekilmiş kahve anlamına gelen “tahmîs (تخمیس)” kelimesini çağrıştırmaktadır. Bu husus, ısmarlanacak kahvenin kavrulmuş ve çekilmiş kahveden yapılmış olacağını akla getirmektedir:

Caba bir kahve-i tahsîn aña benden Vâsıf

Kim uyup keyfe bu beş beytim ederse tahmîs

Vâsıf (Gürel, t.y.: 315)

Şairlerin kahve ile ilgili kaleme aldıkları şiirlerde sadece kahvenin olumlu ve güzel yönlerinden bahsetmedikleri, aynı zamanda kahveye dair çeşitli sıkıntıları dile getirdikleri de görölmektedir. Bu bağlamda İzzet/Sa‘d (öl. 1855), kahve narhını arttıranın kahve gibi yanarak yüzünün kararmasını, ufalanıp suda boğularak azap çekmesini temenni etmektedir:

Kahve narhın artıran kahve gibi çeksın ‘azâb

⁵Tezkire müelliflerinden Safâî, Osmanzâde Tâ‘ib hakkında bilgi verdiği bölümde 1708 yılında yaşanan kahve sıkıntısı ile tağış edilmiş kahve satımına dair bir anekdot ve şairin konuyla ilgili beytini şu şekilde kaydetmektedir:

“Biñ yüz yirmi târîhinde İstanbul’da kahve ‘aziz olup beher vukıyyesi beşer guruşa bey’ olunmağla sığar ve kibardan bir ferde hâlis kahve virilmeyüp nohüddan kahve râygân içildükde bu beyti nazm itmışdür”:

Olalı kahve-i Rûmî nümâyân

Nohûdî-meşreb oldı cümle yârân (Açıkgöz, 1999: 15; Çapan, 2005: 117)

⁶Kahvenin tarihi ve sosyokültürel tarihiyle ilgili gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında birçok önemli çalışma da yapılmıştır. Kahvenin tarihi ile edebiyattaki serüvenini araştıran önemli çalışmaların muhtasar bir değerlendirmesi için bk. Batislam, 2021: 354.

Habeş-rû Bir Dilber-i Yemen: Kahve ve XIX. Yüzyılda Yazılmış “Kahve” Redifli Beş Gaze

Hem yanıp hem rû-siyeh hem hurd ola hem gark-ı âb İzzet/Sa‘d (Atik, 2016: 540)

Vâsıf, Yemen’den yeteri kadar gelmemesi nedeniyle çekilen kahve sıkıntısının insanları birbirine düşürme noktasına geldiğinden bahsetmektedir:

Rindâna böyle göz mi karardırđı ehl-i keyf

Her yıl geleydi kahve Yemenden ziyâdece Vâsıf (Gürel, t.y.: 353)

Ziver (öl. 1862), sultan II. Mahmud övgüsünde yazdığı kasidesinin aşağıdaki beytinde kavrulmuş ve çekilmiş kahvenin halk arasında yaygın olan yüzü beyazlaştırdığı düşüncesini dile getirmektedir:

Yüzümü kahve-i tahmîs ağıardırđa n’ola

İtdiñ o emr ile bu bende-i fermânı çerâğ Ziver (Arslan, 2009: 94)

Cesârî, yapılan fasılın sonrasında sevgilisi ile karşılıklı kahve ısmarlamak istediğini dile getirmektedir:

Söyle lutf it faslıñ itmâmında her dem kahveci

Kahveyi virsin caba senden baña benden saña Cesârî (Akkuş, 2010: 368)

Aynî (öl. 1837), kahveci başının verdiğı kahvenin kahve değıl siyah su gibi olduğundan şikâyet ederek fincana da fincanın içine konduğu madeni kaba da yuh çekip muhatabına olan kızgınlığını aşıkâr etmektedir. Beyitten, kahve pişirmenin maharet istediğı, müşteriye verilen kahvenin tadı ve kıvamının çok önemli olduğu anlaşılmaktadır:

Verdiği kahve değıl bir kara sudur billâh

Kahvecibařımızıñ zarfına mazrûfına yuf Aynî (Arslan, 2004: 159)

Aynî, sevgilinin kendisine saf şarap diye hile yaparak şekerli kahve verdiğini söylerken kahve kelimesinin eskiden şarap anlamında kullanıldığına da göndermede bulunmaktadır. Beyitten şekerli kahvenin, kahve sevenler tarafından fazla tercih edilmediğini anlamak da mümkündür:

Sükkerli kahve virdi mey-i nâbdır diyü

Reng itdi baña yâr sefid ü siyâh u sürh Aynî (Arslan, 2004: 106)

Ziver, aşağıdaki beyitlerinde padişahın kahvaltıdan sonra şekerli kahve içtiğini; yine padişahın içeceğı kahvenin fincanı ısıtacak kadar sıcak olması gerektiğini; kokulandırılmış kahvenin fincan fincan içilecek kadar lezzetli olduğunu dile getirmektedir:

Kahvealtı meylin itdikçe şeh-i şevket-nizâm

Sükkerin kahveyle bu fincân tola ba‘de’t-ta‘âm Ziver (Arslan, 2009: 880)

Kahveniñ sıcağı geçse n’ola fincâna yine

Girdi bak pençe-i mihr-i yed-i hâkâna yine Ziver (Arslan, 2009: 880)

‘Anber-i hâl-i lebi kıldı mümessek tab‘ım

İçse ol şevk ile kahve n’ola fincan fincan Ziver (Arslan, 2009: 888)

Kahve redifli bir gazeli de bulunan Eşref (öl. 1848'den sonra), bahariyye türünde kaleme aldığı terci-bendinin aşağıdaki bendinde Ramazan ayının sona ermesiyle birlikte artık eğlence faaliyetlerine başlamak gerektiğinden, ilkbaharın gelişiyle bağa gidip sazlı sözlü eğlenceler tertip etme isteğinden bahsederken tütün ile kahveyi hazır bulundurmak gerektiğini de unutmamıştır.

Kahve ve tütünün, baharın gelişi ve havaların ısınmasıyla kırlarda, bağlarda, mesire alanlarında düzenlenen eğlence faaliyetlerinin önemli bir unsuru olduğu anlaşılmaktadır:

Güzerân eyledi ez-cümle mübârek Ramazân
Va‘de-i zevke dahi şimdi ne mâni‘ ne zamân
İşte bu gün de geçip gelmeden evvel yaz amân
‘Avk u te’hîr iderek keyfe keder virme hemân
Senden ümmîd fakat bir kez irâde fermân
Yohsa her hıdmete huddâm heme ân beste-miyân
Ney ü mey sâz u söz âmâde gerek nağme-künân
İder îcâb bulunsun da biraz kahve duhân
‘Aklını başına al sâkî sakın gelme yayan
Sözüme ister inanma n’ideyim ister inan
Nev-bahâr oldu buyur sâha-i bâğa gidelim
Gidelim def‘-i gam u zevk ü temâşâ idelim

Eşref (Elmacı, 2016: 331)

27

Eşref, “öksürük” redifli manzumesinin aşağıdaki bendinde ise sesi kısılan bir dostunun sesinin tekrar açılmasında burçak kahvesinin etkili olduğunu söyleyerek bu faydalı bilgiyi herkesle paylaşma niyetindedir. Görüldüğü gibi burçak kahvesinin öksürük marazına iyi geldiği malumatı tecrübe edilmiş tıbbi bir bilgi olarak okuyucuya veya muhatabına sunulmaktadır:

Dün işitdim kim güşâd olmuş bir ahabbâın sesi
Ben de âgâh eylerim işte bugünden herkesi
Gâlibâ zannım müfid olmuş ki burçak kahvesi
Olmuyormuş zâtınızdan çokça sâdır öksürük Eşref (Elmacı, 2016: 341)

Cesârî (öl. 1829), kahve muhtevalı gazelinde kahvenin Şeyh Şâzelî tarafından bulunduğunu; onun esrarlı lezzetini tadan herkesin kahve üretmeye başladığını; hekimler tarafından tıbben de faydalı bulunduğunu; insanın gönlüne girmek isteyen hüner sahibi kahvecinin kahve ısmarlaması gerektiğini; yaldızlı fincanlar ve gümüş zarflar ile içilen kahvenin içene zevk vereceğini; yeni yetişmiş bir gencin kahvehaneye dâhil olmasıyla mecliste bulunanların ona yakınlık göstereceğini; kahvecinin bu yakınlaşmaya nazlanması durumunda kahvehanedekilerin deliye döneceğini ifade etmektedir:

Bak ocağın pîr ü erkân-ı tarikat Şâzelî
Nice meydâna çıkardı zâhir olup ol velî
Kahve îcâdına râğbet eyledi hep hâs u ‘âm
Añlayan keyfiyyet esrârına didiler belî

Nef var kavlı-i hakîm ‘inde de makbûldür
Anıñ için nûş iderler kahveyi ve’l-hâsılı
Halka âsâr-ı muhabbet gösterür lafz-ı caba
Âdemiñ göñline girer kahveciniñ kâmili
Yakışır yaldızlı fincâna gümüş zarflar hele
Olmayalım mı safâniñ biz o demde mâ’ili
Bâ-husûs bir nev-civân tâbi‘ ola ol kahvede
Nice ülfet eylemez ahabb-ı meclis dâhili
Kahveci ger eyler ise şive vü nâz u edâ
Lâ-cerem meftûn hem mecnûn ider her ‘âkili Cesârî (Akkuş, 2010: 1123)
...

1. Diyarbekirli Kâmî’nin “kahve” Redifli Gazeli

Remel bahrinin *fe’ilâtün/fe’ilâtün/fe’ilâtün/fe’ilün* kalıbıyla kaleme alınmış olan gazel 14 beyitten müteşekkildir. Kâmî (öl. 1884), baştan sona kahve ile ilgili hususiyetleri söz konusu ettiği kahve redifli bu gazelinde genel olarak kahvenin şeyh şâzelî tarafından bulunduğu, şehveti azalttığı, uykuyu giderip hazmı kolaylaştırdığı, ziyafetlerin şahı olduğu gibi hemen bütün kaynaklarda yer alan temel hususlardan bahsetmektedir. Bir kompozisyon bütünlüğüyle okunabilecek bu manzumede şair, kahveyle ilgili geleneğin ürettiği çeşitli benzetme ve hayal unsurlarını kullanmakla birlikte daha çok hayatın içindeki gerçek kahveyi tasvir etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken bazen kahvenin bilinen ve kabul görmüş faydalarından bahsederken bazen de “derler, dediler” gibi kelimelerle kahvenin deneyimleyicisi konumunda bulunan toplumun düşüncelerini referans aldığını ifade etmiştir. Umumiyetle realist bir tavır çerçevesinde kaleme alınan şiirde, kahvenin ortaya çıkışından yapımına, çeşitli faydalarından hitap ettiği kitlemel çevrelere, toplumsal değerinden hakkındaki düşüncelere kadar birçok meseleye dair ipucuna rastlamak mümkündür.

Kâmî, kahvenin zihne mutluluk verdiğini ve bundan dolayı kudret meyvesi olarak anıldığını söyleyerek şiirine başlamakta ve devam eden beyitlerde de kahve hakkında olumlu bir tablo çizeceğini okuyucuya hissettirmektedir. şiire kahvenin zihne mutluluk, kuvvet veya ferahlık vermesi etkisiyle başlanmasında bu hususun, hem kahvenin bilinen en önemli özelliklerinden biri olması hem de kahveyi toplum hayatında konumlandırabilme ve meşru kılabilmek noktasında bu keyfiyetin mühim bir argüman olmasının etkili olduğu söylenebilir. Nitekim kahvenin haram mı, helal mi olduğu konusunda meydana gelen tartışmaların bir boyutunu da olumlu veya olumsuz anlamda zihinde değiştirici/dönüştürücü etkisinin bulunması oluşturmaktadır (Hattox, 1988: 51-52). Kâmî, daha önce ihtilafa düşülen bu mesele hakkındaki fikrini ve tarafını açıkça belli etmektedir:

Neş’e-bahşâ-yı dimâğ oldı hakikat kahve

Didiler nâmına çün mîve-i kudret kahve

(Kahve, gerçekten zihne mutluluk/ferahlık/kuvvet verdiği için onun namına kudret meyvesi dediler.)

İkinci beyitte şair, kahvenin Şeyh Şâzeli'ye nispet edilmesinin şeref ve letafet bakımından ona (kahveye) yeteceğini söylemektedir. Hemen bütün kaynaklarda zikredilen ve Osmanlı'da da kahvecilerin piri olarak kabul edilen Şâzeli'yi anarak kahvenin meşruiyetini tasdik etmektedir:

Bu şerâfetle letâfet aña besdir dirler

Hazret-i Şâzeliye olmada nisbet kahve

(Kahvenin Hazret-i Şâzeli'ye nisbet edilmesi onun soyluluğu ve güzelliği için yeterlidir derler.)

Aşağıdaki beyitte ise kahvenin bütün dünyaya yayılan şöhretinin Şeyh Şâzeli'nin “görklü nazarı”ndaki kimya sayesinde olduğu ifade edilmektedir. Gelibolulu Mustafa Âli (öl. 1600) de *Mevâ'idü'n-nefâ'is fî Kavâ'idü'l-mecâlis* adlı eserinin kahvehanelerden bahsettiği bölümünde kahvenin, gönüllerin sevgilisi bir içecek hâline gelmesini Şeyh Şâzeli gibi Allah dostu birinin uğurlu nazarına uğraması sebebine bağlamaktadır (Gökyay, 1978/1: 180-181). Bu düşüncenin temelinde, kimya ilmindeki müessir maddenin (iksir, kibrit-i ahmer), ermişlerin -gönülleri altına çeviren- nazarı olduğu inancı (Doğan, 2017: 250) bulunmaktadır. Kimyanın klasik edebiyatta değiştirici ve dönüştürücü etki bağlamında kullanıldığı göz önüne alındığında bir şeyi bir hâlden - eskisinden daha iyi- başka bir hâle getiren kimyanın/nazar kimyasının kahveyi de belki bilinmezlikte kaybolup gitmekten kurtarıp bütün dünyaya mal etmesi söz konusu edilmektedir:

Kîmyâ-yı nazara uğramasaydı böyle

Bulamazdı bu cihân içre şerâfet kahve

(Şeyh Şâzeli'nin bakışının kimyasına uğramasaydı dünyada bu kadar şeref/kıymet bulamazdı.)

İlk üç beyitte kahvenin zihne faydası ile ortaya çıkışına değinilen şiirin dördüncü beytinde ise kahvenin rengiyle alakalı çağrışımlara yer verilmiştir. Aslının ölümsüzlük suyu olduğunu söyleyen şair, kahvenin ruha hayat iksiri vereceğini de ilave etmektedir. Beyitteki “zulmânî (karanlıkla ilgili, karanlık)” kelimesi ile kahvenin rengine doğrudan bir gönderme yapılmaktadır. Bundan başka ehli için kahveden alınan zevkin, abihayatın içene verdiği ölümsüzlük ile eşdeğer görülmesi mübalağa olmakla birlikte tiryakiler açısından kahvenin yeri ve önemine dair bazı gerçekleri de ifade etmektedir. Kâtip Çelebi'nin 17. yüzyılda kahve tiryakilerinin bir fincan kahve için can verdiklerini yazması (Gökyay, 1980: 48) ile bir fincan kahve içenin ölümsüzlüğe erişecek derecede zevk alması aynı düşüncelerin farklı yüzyıllardaki terennümleri olarak görülebilir:

Âb-ı zulmânî anıñ oldı eñ aslı çünki

Rûha iksîr-i hayât bahş ider elbet kahve

(Kahvenin aslı karanlık[la ilgili] su (âb-ı hayât, ölümsüzlük suyu) olduğundan o, elbette ruha hayat iksiri bahşeder.)

Bir önceki beyitte kahvenin rengiyle alakalı göndermelere başvurulurken aşağıdaki beyitte ise teşhis sanatı çerçevesinde siyah yüzlü olduğu açıkça söylenmiştir. Buna mukabil âlemde insanların yüzlerini beyazlattığı düşüncesine de yer verilmiştir:

Sûretâ kendi siyeh-çerde ise 'âlemde

Yüzi ağ itmege kesb itdi liyâkat kahve

(Görünüşte kendi siyah yüzlü ise de dünyada yüzleri ağartmaya/ak etmeye liyakat kazandı.)

Habeş-rû Bir Dilber-i Yemen: Kahve ve XIX. Yüzyılda Yazılmış “Kahve” Redifli Beş Gaze

Aşağıdaki beyitte kahvenin, şehveti azalttığı yönündeki söylentinin aksine kuvvet verici olduğı zikredilmiştir. Görüldüğü gibi şair, kahvenin olumsuz görülen yanlarını da bahis konusu ederek aslında bunların birer ön kabulden ibaret olduğı düşüncesini ifade etmektedir:

Gerçi hakkında anıñ kâtı‘u’ş-şehve meşhûr

Hâlbuki tab‘a verir kesret-i kuvvet kahve

(Gerçi onun hakkında şehveti kestiğı yönünde meşhur bir söylenti varsa da bu söylentinin aksine kahve, kuvvet vericidir.)

Kahvenin yedi iklimde saygı görmesinin sebebinin, onun ayrılık ateşinde yanıp coşması/taşması olarak gösterildiğı aşağıdaki beyitte şair, yukarıdaki beyitlerde söylediklerine ilave olarak kahvenin nasıl pişirildiğini anlatmaya çalışmaktadır. Divan şairleri için en yakıcı ve kızgın ateş, ayrılık ateşidir. Dolayısıyla burada kahvenin ayrılık ateşi kadar kızgın bir ateşte pişirilmesi gerektiğı dile getirilmektedir. Beyitte kahvenin ne kadar pişirilmesi gerektiğıyle ilgili olarak da “cûş u hurûş” terkibine yer verilmiştir. Bu terkip kahvenin “kaynayıp biraz taşana kadar” pişirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Kâmî, bu usulle pişirilen kahvenin yedi iklimde itibar gördüğünü söylemektedir:

Nâr-ı fürkatde yanıp cûş u hurûş itdigine

Heft kişverde olup sâhib-i ‘izzet kahve

(Kahve, ayrılık ateşinde yanarak coşup taştığı için yedi iklimde itibar ve saygı görmektedir.)

Şiirinin sekizinci beytinde Kâmî, pişirildikten sonraki aşamayı yani kahve sunumunu ele almaktadır. Tadındaki acılığa vurgu yapılarak başlanan beyitte kahvenin tatlıların lezzeti olduğı dile getirilmektedir. Bu ifade tatlı veya tatlı cinsinden bir yiyecek ile kahvenin birlikte sunulduğunu veya sunulması gerektiğini düşündürmektedir. Öyle ki kahvenin yanında sunulan veya içine atılan şekerin kahveye değıl kahvenin şekere lezzet verdiğı, şekerin kıymetini arttırdığı ifade edilmektedir:

Görünür acı velî tatlılarıñ lezzetidir

Şübhesiz vermededir sükkere lezzet kahve

(Acı görünse de tatlıların lezzetidir; şübhesiz şekere lezzet veren de kahvedir.)

Kahvenin, aşk ateşiyle yanıp kavrulduktan sonra yüksek mertebelere ulaşan bir Hak âşığı olarak tasavvur edildiğı dokuzuncu beyitte onun bu hâlinin gönül ehli için ibretlik bir durum olduğı söylenmektedir. Benliğini aşk ateşinde yanarak ortadan/aradan kaldıran âşığın manevi anlamda yükselmesi ile ateşte kavrularak kurutulan kahvenin lezzet bakımından yüksek değıerlere ulaşması arasında ilgi kurulmaktadır. Burada şair, Hak âşığı veya derviş-meşrep kişilere göndermede bulunarak kahvenin tarikat çevrelerince meşrulaştırılıp sıkça tüketildiğini de akla getirmektedir:

Kavrulur âteş-i ‘aşk ile bulur pür-‘izzet

Ehl-i dil âdeme yetmez mi bu ‘ibret kahve

(Kahve, aşk ateşiyle kavrularak şeref bulur; bu [durum] gönül ehli olan insana ibret [olarak] yetmez mi?)

Devlet erkânının 17. yüzyıldan itibaren her fırsatta kahve tükettiğı kaynaklarda zikredilen bir husustur (Kuzucu ve Koz, 2015: 44-45). Aşağıdaki beyitte, padişah meclislerine layık bulunan kahvenin devlet görevlileri tarafından da sabah akşam içildiğı söylenerek bir zamanlar kahve

hakkında en sert tepkilerin kaynağı olan asık suratlı resmî müesseselerin kahveyi artık hüsükabul ile karşıladıkları dile getirilmektedir. Kahve tüketimindeki sıklığı belirtmek için kullanılan “subh u mesâ” terkibi ile aynı zamanda sabah kahvaltıda ve akşam yemekten sonra kahve içme âdetine de işaret edilmektedir. Yukarıdaki beyte paralel olarak bu beyitte de kahve tüketiminin yaygın olduğu güruh arasında devlet erkânının da yer aldığı bildirilmektedir:

Meclis-i şehlere şâyeste bulundı cânâ

Nûş ider subh u mesâ sâhib-i devlet kahve

(Ey can! Kahve, padişah meclislerine dahi layık bulundu; devletliler sabah akşam kahve içerler.)

Şiirin on birinci beytine de zengin fakir fark etmeksizin toplumun her kesiminden insanın kahve tükettiği hatta çoğu insan için kahvenin su gibi vazgeçilmez olduğu kaydedilmiştir. Şair, yukarıdaki iki beyitle beraber burada da toplumda kahvenin tüketimiyle alakalı sosyolojik malumat vermektedir:

Bu da bir sırr-ı Hudâ bay u gedâda mergûb

Su gibi oldu niçe âdeme ülfet kahve

(Pek çok kişi için su gibi vazgeçilmez bir içecek hâline gelmesi ile gerek zengin gerekse fakir her kesimden insanın kahveye rağbet göstermesi ilahi bir sırdır.)

Kâmî, yukarıda kahvenin hitap kitlesini ana hatlarıyla belirttikten sonra aşağıdaki beyitte bazı faydalarından bahsetmeye geçmiştir. Öncelikle kahvenin uykuyu giderdiği ileri sürülmektedir. Kahveye karşı müspet bir tavır takınan kişilerce bu, olumlu bir durum olarak kabul edilmiştir. Çünkü kahvenin uykuyu gidermesi, gece ibadetlerinin daha zinde ve uzun süre yapılabilmesini sağlamaktadır. Muhafiz kesim ise kahvenin bu özelliğini uykusuzluk hastalığı olarak düşünmüş ve eleştirmiştir. Beyitte fayda olarak zikredilen başka bir husus ise kahvenin sindirimi kolaylaştırdığıdır. İkinci mısradaki ziyafetlerin şahı olarak zikredilmesinin, hem tek başına ziyafet sayılmasıyla hem de ziyafetlerde yenen yemeklerden sonra hazmı kolaylaştırdığı kabul edilerek tüketilmesiyle ilgili olduğu düşünülebilir:

H`âbdan dîde açup hazm-ı ta`amdur el-hak

Dense şâyeste eger şâh-ı ziyâfet kahve

(Hakikaten gözü uykudan kurtarıp yiyeceklerin hazmını kolaylaştırır; kahve için ziyafetlerin şahıdır dense layıktır.)

Dünyanın her yerinde kazandığı hızlı ve haklı şöhret ile kahvenin, bütün içeceklerin önderi olarak kabul edildiğini söyleyen şair, söz konusu içeceğin toplum nezdindeki değerini yine onların bu içecek hakkındaki düşüncelerine atıfta bulunarak dile getirmektedir:

Didiler serveridür cümle şurûbuñ ey dil

Kesb idinmiş bu kadar şân ile şöhret kahve

(Ey gönül! Kahve o kadar şân ve şöhret sahibidir ki insanlar onun, cümle içeceğin önderi olduğunu söylerler.)

Şiirinin son beytinde Kâmî, bin bir çeşit yiyeceğin sunulduğu ancak kahvenin bulunmadığı ziyafetin, kahve tiryakileri için gerçek bir ziyafet olmayacağını söylemektedir. On ikinci beyitte de ziyafet vurgusu yapılması, kahvenin yemekli şölenlerde menünün en başında yer alan içecekler arasında bulunduğunu göstermektedir. Bu bakımdan toplum hayatında yerini sağlamlaştırmış olan

Habeş-rû Bir Dilber-i Yemen: Kahve ve XIX. Yüzyılda Yazılmış “Kahve” Redifli Beş Gaze

kahvenin bir müddet sonra kendinden daha önemli hâle gelen âdet ve ritüelleriyle ziyafetleri anlamlı kılan temel unsurlardan olduğunu söylemek de mümkündür:

Kılsan envâ‘-ı ni‘am hüsn-i ziyâfet olmaz

İçmese Kâmî eger ehl-i tabî‘at kahve

Kâmî (Arslan, 2018: 272-273)

(*Ey Kâmî! Bin bir çeşit yiyecek ortaya konsa da ehli için kahve içmeyince güzel bir ziyafet olmaz.*)

2. Kerküklü Şükrî’nin “kahve” Redifli Gazeli

Remel bahrinin *fe‘ilâtün/fe‘ilâtün/fe‘ilâtün/fe‘ilün* kalıbıyla kaleme alınmış olan gazel, 9 beyitten müteşekkildir. Şükrî (öl. 1855’ten sonra), kahve redifli bu manzumesinde genel olarak kahvenin bazı faydalarından, taze pişirilirse lezzetli olacağından, kahve tiryakisi olmanın bir ayrıcalık olduğundan, kokusunun güzelliğinden bahsetmektedir.

Şiirinin ilk iki beytini “merhaba” faslına ayıran Şükrî, bu beyitlerde kahvenin hastalıklara iyi geldiği, kederi sevince tebdil eyleyip acı, hüznün, ıstırap gibi olumsuz duyguları ortadan kaldırdığı, ilaç yapımında kullanılan İran helilesi gibi şifa verici olduğu, uykuyu giderdiği gibi hasletlerinden bahsederek kahveyi selamlamaktadır. Her iki beyitte de kahvenin, insan üzerindeki olumsuzlukları defedip olumlu duyguları ortaya çıkarmasıyla ilgili bilgiler/düşünceler serdedilmektedir:

Merhabâ ey maraz-ı ‘aşkıma dermân kahve

Sâkî-i def‘-i elem emlec-i İrân kahve

(*Merhaba ey aşk hastalığıma derman; elem gideren saki ve İran’ın şifalı helilesi olan kahve.*)

Her seher h‘âb-ı tegâfüller[i] bîdâr ü safâ

Dâfi‘-i hüzn-i cüz’ [ü] mihnet-i hicrân kahve

(*Her sabah gaşlet uykusundaki gözleri uyandıran, ayrılığın sıkıntı ve hüznünü gideren kahve [merhaba].*)

Giriş mahiyetindeki ilk iki beyitten sonra üçüncü beyitte şair, konuyu kahvenin nasıl pişirilmesi gerektiğine getirerek taze taze pişirilen kahvenin insan üzerinde fevkalade olumlu tesirler bırakacağını ifade etmektedir. Bu durum kahvenin fincana parlaklık ve güzellik vereceği yönündeki görüşle desteklenmiş; taze pişirilen kahveyi içen kişinin tabiatında da ne denli köklü değişimlerin müşahede edileceği dile getirilmiştir:

Tâze tâze bişiren zevk [u] safâsın bulısar

Böyle bir tab‘a safâ revnak-i fincân kahve

(*Kahve fincanın parlaklığında mizaca öyle bir zevk bahşeder ki onu taze iken pişiren bu zevkin lezzetini bulur.*)

Kahve içmeyenlerin ağır bir dille eleştirildiği aşağıdaki beyitte ise içenlere sultanlık payesi verilirken içmeyenler “faydasız ve akılsız eşek” derekesine indirilmiştir. İçmeyenler hakkında “akılsız” vurgusunun yapılması ile kahvenin zihne kuvvet verdiği yönündeki düşünce arasında bir bağlantı kurulmaktadır:

İçmeyenler har-ı lâ-yefhem [ü] bir ebterdir

Aña tiryâki olan dehrde sultân kahve

(Kahve tiryakisi olanlar dünyada sultan gibidir; kahve içmeyenler ise faydasız ve akılsız bir eşektir.)

Beşinci beyitte pişirilen kahvenin sunum aşamasıyla ilgili değerlendirme yapılmaktadır. Buna göre kahveyi sunan sâkinin yeni yetişmiş bir çocuk, kahve fincanının zarfı da altın koza olursa rintlerin/gönül ehlinin zevkle kahve içebileceği söylenmiştir. Görüldüğü gibi kahve sunumunun bir teşrifata tabi olduğuna ve sunumun da kahve kadar önem arz ettiğine işaret edilmektedir:

Sâkîsi tâze püser zarfı ola pile-i zer

Hoş safâ zevk-ile nûş eyleye rindân kahve

(Kahvenin sunucusu yeni yetişmiş bir çocuk, zarfı da altın koza olsun; gönül ehli kimseler de zevk ü safa içinde kahve içsin.)

Kahve teşrifatıyla ilgili bilgiler vermeye devam eden şair, yüksek mevki sahiplerinin meclislerinde elden ele dönüp duran kahvenin emirler ve padişahlar nezdinde ağırlık kazandığını söylemektedir. Bu durum kahvenin tüketim pratiklerinin de tüketimi kadar önemsendiğini göstermektedir:

Saff-ı dîvân-ı ekâbirde ederken cevelân

Çeki mîzân-ı şehenşâh [u] emîrân kahve

(Kahve, büyüklerin meclisindeki sıralar arasında dolaşırken emirlerin ve padişahların tartısında çeki oldu/ağırlık kazandı.)

Tanelerinin lal, mercan ve zümrüt gibi Divan şiirinde benzetmelik olarak şairlerin sık sık başvurduğu değerli taşlara teşbih edilmesinde kahvenin 19. yüzyıldaki kıymetini okuyucu açısından daha da belirginleştirme ve kahve temininin -kıtık sebebiyle- söz konusu değerli taşları elde etmek kadar masraflı olduğunu dile getirme kaygısının etkili olduğu söylenebilir. İkinci mısra da ise kahvenin ısı derecesi yüksek bir ateş üzerinde pişirilmesi gerektiğine veya pişirildiğine değinilmektedir:

La'1 [ü] mercân [u] zümürüd gibidir dâneleri

Her zamân âteş-i sûzân-ile büryân kahve

(Taneleri lal, mercan ve zümrüt gibi kıymetli olan kahve, her zaman ısı yüksek ateşte pişirilmektedir.)

Kokusu öd ağacına, zarfı ise beyazlığı yönünden bir nişasta helvası olan leb-i dilbere benzetilen kahvenin kendisi de çektiği acılardan ciğeri kanla dolmuş âşığa teşbih edilmiştir. Beyitte, kahvenin kokusu, rengi ve zarfı ile ilgili benzetmelere yer verilirken leb-i dilber helvası da zikredilerek kahve yanında sunulan tatlılar arasında söz konusu helvanın da yer aldığına değinilmiştir:

Bûyü 'ûd zarfı leb-i dil-ber-i pâkîze beyâz

Kendi 'uşşâk-ı hazîn gibi ciger kan kahve

(Kahvenin kokusu öd ağacı gibi güzel, zarfı leb-i dilber helvası gibi beyaz; kendinin ise hüznünlü âşıklar gibi ciğeri kanla doludur.)

Son beyitte şair, kötü günlerde kahvenin cana can kattığını söyledikten sonra gece gönül ehline dost olduğunu belirtmektedir. Bu, kahvenin uykuyu giderip zihne zindelik vererek gece ibadetlerinin daha uzun yapılabilmesine vesile olmasıyla alakalıdır. Meclise parlaklık veya güzellik vermesi ise doğrudan kahve bahanesiyle tertip edilen sohbet halkalarına işaret etmektedir.

şükriyâ böyle kara günlere rûh-efzâdır

Hem-dem-i ‘ârif-i şeb revnak-ı dıvân kahve Şükrî (Yalçınkaya, 2019: 428-429)

(*Ey şükri! Gece [uyumayan] gönül ehlinin dostu ve meclisin ışığı olan kahve, kara günlere de cana can katıcıdır.*)

3. Kıbrışlı Hilmî’nin “kahve” Redifli Gazeli

Hilmî (öl. 1847), kahve redifli 7 beyitten müteşekkil manzumesinde Divan şiirinin kahve etrafında gelişen benzetme ve hayal dünyasına has unsurlardan faydalanarak müspet bir tablo çizmektedir. şairin el yazması divanının derkenarında herhangi bir vezne uygunluk göstermeyen bu şiir için “Aceb nâ-mevzûn düşmüş kâşkî tahrîr olmaya idi.” notu bulunmaktadır (Kesik vd., 2018: 54). Gerçekten de şiir, vezin açısından incelendiğinde tamamen veya beyit noktasında herhangi bir vezne uygunluk göstermemektedir. Buna karşılık beyitlerde anlam bakımından bir eksiklik de görünmemektedir. Bu durum, şiirin yazıldıktan sonra müsvedde olarak kaldığını ya da şairin bilinçli bir tercihi olduğunu akla getirmektedir.

Hilmî, kahveyi siyahlığı bakımından sevgilinin zülfüne benzettikten sonra kaba sofuların kahve içmesinin uygun olmadığını ifade ederek söze başlamaktadır. Kahvenin en önemli meşruiyet alanının tarikatlar olduğu ve dolayısıyla daha çok dinî zümreler vasıtasıyla ibadet ve zikir meclislerinde yaygınlık kazandığı kabul edilmektedir. Buradan hareketle şair, kahveyi bu çerçevenin dışına çıkararak sevgilinin zülfüne benzeyen bir içeceğin sofularla bir bağı olamayacağı iddiasını ortaya atmaktadır. Divan şiirinde sûfi, rakîb, ağyâr gibi tiplerin şiirde gerilimi arttıran unsurlar olduğu düşünöldüğünde Hilmî, aslında şiirine bir çatışma ortamı yaratarak yüksek perdeden giriş yapmaktadır. Sevgiliyi anımsatan herhangi bir şeyin zikredilen tiplerle paylaşılması söz konusu dahi olamayacağından kaba sofuların kahve tüketmesi de hoş görölmemektedir:

Siyehîn olmada beñzer iken kâkül-i dil-bere kahve

Nice şâyeste ki nûş eyleye sûfi-hara kahve

(*Kahve, siyah renkli olma yönünden sevgilinin kâkülüne benzerken onu kaba sofunun içmesi nasıl uygun olabilir?*)

Seher vakti içilen kahvenin gönle verdiği ferahlık ve sevinç sayesinde şaraba da kadehe de lüzum kalmadığını belirttiği aşağıdaki beytinde şair, aynı zamanda kahvenin yavaş yavaş şarabın tahtını salladığını ima etmektedir. şaraptan ziyade kahve etrafında teşekköl etmeye başlayan meclislerin zuhur ettiği dile getirilmektedir. Beyitte ifade edilen başka bir husus da sabah içilen ve âdet hâline gelmiş olan şarabın yerini de sabah kahvesinin aldığıdır:

Dile bir rütbe ferah-sâz neşât-âver olur vakt-i seher

Koymaz olur hâsılı rağbet bâde vü sâgara kahve

(*Kahve, seher vakti gönle o kadar ferahlık ve sevinç verir ki şarap ve kadehe gerek bırakmaz.*)

Üçüncü beyitte kahve, Habeş (siyah) yüzlü ve Yemenli bir güzel olarak tasavvur edilmiş, bu güzelin vuslatından da gamlı âşığa ancak kahve düşmüştür. Kahvenin rengi ve menşei hakkında bilinen malumatların aktarıldığı beyitteki en önemli husus kahvenin siyah yüzlü bir günele benzetilmesidir. Divan şiirindeki idealize edilmiş sevgilinin fiziki özelliklerine zıt bir güzel tasviri yapılmaktadır. Bu durum; ele alınan şiirin, gelenekli olanın yeni sayılana feda edildiği bir yüzyılda kaleme alınmış olmasıyla alakalıdır. Toplum hayatına yön veren hadiselerle ilgili hususların birer edebî malzemeye dönüşürken kendine yer açabilmek için yerleşik olanı yerinden

oylattığı ve hatta onu da değiştirip dönüştürdüğü bilinen bir husustur. Şüphesiz kahve de edebî ürünlerde yer almaya başladığı andan itibaren hem kendini hem de var olanı değiştirip dönüştürerek zamanla edebî bir hüviyet kazanmıştır.

Bir Yemen dil-beridir o Habeş-rû hakkâ

Vuslatın vermededir ‘âşık-ı gam-pervere kahve

(O Habeş yüzlü (esmer) bir Yemen dilberi olan kahve, gamlı âşık[ın]a gerçekten vuslatını vermededir.)

Şiirinin dördüncü beytinde Hilmî, gönül ehlinin mizacına sevinç, mutluluk bahşeden kahvenin ulaştığı her yerde dostluk ve yakınlık hâsıl ettiğini dile getirmektedir. Yukarıdaki beyte paralel olarak burada da kahvenin yârân arasında yapılan sohbet meclislerindeki yeri ve önemine değinilmektedir:

Neş’e-bahş olmadadır tab’-ı erbâb-ı dile

Ülfet-âmîz-i mahabbetdir gelicek bir yere kahve

(Geldiği [her] yere muhabbetin sıcaklığını [taşıyan] kahve, gönül erbabının tabiatına mutluluk bahşeder.)

Kahve içen bir güzelin dudağına bulaşan kahvenin yakut kâse üzerine miskle yazılmış bir yazıya benzetildiği aşağıdaki beyitte, güzelin dudağı kırmızı rengi dolayısıyla yakut kâseye; kahve miske ve kahvenin dudağına bulaşmasıyla ortaya çıkan görüntü de yakut kâse üzerindeki yazıya teşbih edilmiştir. Şair, dudağına bulaşması tasviriyle kahveyi idealize etmekten çıkarıp hayatın içinden gerçekçi bir sahneye dâhil etmiştir:

Yazılır müşk ile gûyâ kâse-i yâkût kitâb

Nûş ederken bulaşınca leb-i dil-bere kahve

(Kahve içen güzelin dudağına bulaşan kahvenin görüntüsü sanki yakuttan fincanın üzerine misk ile yazılmış yazı gibidir.)

Aşağıdaki beyitte şair, kahve hakkında kendi değerlendirmesini ortaya koymaktadır. Kahveyi cihana değişmeyeceğini söyledikten sonra kahvenin bir damlasının nazik bir dudaktan alınan öpücük gibi narin ve lezzetli olduğunu ifade etmektedir. Şair, kahve ile öpücüğü kendisi için kıymetli olmaları bakımından mukayese etmektedir. Divan şiirinde sevgilinin dudağının hayat bahşedici ve ölümsüzlük verici özellikleriyle ele alındığı hesaba katılırsa Hilmî için kahve, abıhayattan bile daha değerlidir:

Hele ben keyf sâhibi ederim tercih-i cihân

Beñzer her katresi bûs-ı leb-i nâziktere kahve

(Hele ben bir keyif ehli olarak kahveyi cihana tercih ederim; çünkü onun bir damlası nazik bir dudağın öpücüğü gibidir.)

Şiirinin son beytinde Hilmî, kahvenin cezveye konularak ateş üzerinde pişirilmesi hususunu geleneğe özgü çeşitli benzetme ve hayal unsurları çerçevesinde ele almaktadır. Aşk cezvesindeki kahvenin âşığın ateşle dolu gönlüne dökülünce kaynaması ile bir yandan kahve pişirme hadisesi resmedilirken diğer yandan da âşığın sevgiliye beslediği aşkın gönlünde kahve gibi kaynadığı ifade edilmektedir:

Cezve-i ‘aşkı ile o âteş-i ruhsârîñ Hilmî

Kaynar dökülünce dil-i pür-âzere kahve

Hilmî (Kesik vd., 2018: 54)

(*Ey Hilmî! Kahve, o ateş yanaklı (sevgili)nin aşkının cezvesiyle ateş dolu gönle dökülünce kaynar.*)

4. İstanbullu Eşref’in “kahve” Redifli Gazeli

Eşref (öl. 1848’den sonra), hezec bahrinin *meşâ’ilün/meşâ’ilün/meşâ’ilün/meşâ’ilün* kalıbında kaleme aldığı kahve redifli 10 beyitten müteşekkil manzumesinde Divan şiirinde sevgilinin güzellik unsurları etrafında gelişen benzetmelikleri kullanarak kahveyi methetmektedir. Kahveyle ilgili müstakil manzumelerin genelinde söz konusu edilen kahvenin tadı, rengi ve kahve âletlerine dair hususlar Eşref’in şiirinde de teşbih sanatının ifade imkânları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Kahvenin bütün lezzetli şeylerden daha lezzetli olduğunu belirterek şiirine başlayan Eşref, kahveyi; sevgilinin ağzının kadehini içireceğinin bir işareti olarak tanımlamaktadır. Divan şiirinde sevgilinin ağzına hayat bahşedicilik nispet edildiği düşünülürse aslında şair, kahvenin cana can katan, içene ölümsüzlük veren bir iksir olduğunu dile getirmektedir. Bütün lezzetlerden daha lezzetli olduğu da bu durumu açıklamak ve desteklemek için söylenmiştir:

Bize cümle lezâ’izden elezz in’âm-ı cân kahve

Femiñ câminı işrâba olur elbet nişân kahve

(*Canın ihsanı olan kahve, bize cümle lezzetlerden daha lezzetlidir; senin, ağzının kadehini içireceğine dair bir işarettir.*)

İkinci beyitte Eşref, kahve ile sevgilinin gözünün siyahlığı arasında renk bakımından ilgi kurarak kahvenin tanelerini siyah bene, ezilmiş hâlini de nur saçan küle benzetmektedir. Nur saçan kül teşbihinin, kahvenin yüzü beyazlaştırdığı yönündeki inançla ilgili olduğu düşünülebilir:

Siyâh-ı çeşmini îmâ eder yârîñ zarîfâne

Ki hâl-i Hindüya beñzer remâd-ı nür-feşân kahve

(*Sevgilinin nur saçan küliyle hâl-i Hindüya benzeyen kahve, (böylece) zarîf bir şekilde sevgilinin gözünün karalığını ima eder.*)

Üçüncü beyitte kahve fincanı beyaz rengi dolayısıyla sevgilinin bedenine benzetilmiştir. Şeffaf ya da pembe ve beyaz ile karışık bir lale türü olan zîşâna (Koç Keskin, 2018: 693) benzetilen zarfın, sevgilinin yanağının aynası olduğu söylenmiştir. Zarfın benzetileni durumundaki lalenin rengi ile sevgilinin yanağının rengi arasında bir benzerlik ilgisi kuran şair, zarfın rengini sevgilinin yanağının yansımaları olarak hayal etmiştir:

Beyâz-ı fincânı teşbih olunur cismine yârîñ

Ruha âyîne olmuş zarf-ı gül-reng-i zî-şân kahve

(*Fincanı beyaz olması dolayısıyla hep sevgilinin bedenine teşbih edilir; gül renkli zîşân lalesine benzeyen zarf ise onun yanağına ayna olmuştur.*)

Eşref, aşağıdaki beytinde bir yandan âşıklarına kahve içiren diğer yandan da kibar bir şekilde kahvesini yudumlayan sevgiliden bahsetmektedir. Divan şiiri geleneğinde sevgilinin âşıklarına hiçbir surette yüz vermediği dikkate alındığında burada kahvenin âşık ile maşuk arasındaki ünsiyeti arttıran diğer bir deyişle sevgilinin âşığa teveccühünü sağlayan mucizevi bir içecek olduğu vurgulanmaktadır. Sevgilinin sunduğu kahveden meclisteki herkese verilmesi ise kahvenin her sınıftan insanın ulaşabileceği bir konumda bulunmasıyla alakalıdır. İkinci mısraı, sevgili ve âşıklarının bir arada bulunduğu ve sevgilinin âşıklarına kahve sunduğu bir ortamda

mecliste bulunan diğerk kişilerin de sevgilinin âşıklarına sunduğukahveyi fincanlara doldurmakla görevli/meşğul oldukları şeklinde okumak da mümkündür:

Kılar ‘uşşâkına işrâb içerkendi edîbâne

Zihî sâkî sehâvet kim pür eyler meclisân kahve

(Bu ne güzel ve cömert bir sakidir ki mecliste dolan kahveleri, (hem) kendisi nazikçe içerk (hem de) âşıklarına içirir.)

Sevgilisini siyah yüzlü kahveyi içmemesi konusunda kesin bir dille uyaran şair; kahvenin, sevgilinin beyaz yüzüne de siyahlık vereceğinden endişelenmektedir. Lâkin sevgili, âşığının bu endişesine tebessümle karşılık verip kahvesini yudumlamaya devam etmektedir.

Didim içme amân kim rû-siyeh kahve siyâh eyler

Baîna rağmen tebessümle ider ol der-dehân kahve

(Aman, sakın kahve içme, siyah yüzlü olduğuk için senin yüzünü de siyahlaştırır dememe rağmen tebessüm ederek kahve içmeye devam etmektedir.)

Eşref, aşağıdaki beytinde devlet adamlarının tütün ve kahveyi bir arada tüketme alışkanlığını dile getirmektedir. Ricale yakın kişilerin de onların bu tüketim tarzlarını benimseyip toplum içinde ona göre tavır sergiledikleri anlaşılmaktadır. Şair, duhânî kelimesini hem tütün rengi hem de dumanlı anlamına gelecek şekilde kullanarak devlet adamlarına ve devlet adamlarına yakın kişilere sunulacak kahvenin rengine ve sıcaklığının derecesine işaret etmektedir. Ayrıca “duhânî” kelimesinin kahvenin kıvamı ve sıcaklığını bildiren bir terim olabileceğide akla gelmektedir. Nitekim kahve sunulacak kişinin istediğikahveyi bahsi geçen kelime ile tarif etmesi de bu kanıyı desteklemektedir:

Duhânî şürb ederdim demeden bildim murâdını

Ricâle pek yakındır eyliyor şürb-i duhân kahve

(Onun, tütün renginde/dumanı tüten kahve içirim demesinden maksadını anladım; o, ileri gelen devlet adamlarına çok yakın olduğundan kahve ve tütünü beraber içiyor.)

Aşağıdaki beytinde Eşref, alenen dudağının şarabını sunmaktan utanan sevgilinin gizli bir şekilde kahve ikram ettiğinden bahsetmektedir. Sevgili, kendi fincanıyla âşığına kahve ikram ederek dolaylı yoldan dudağının şarabını sunmaktadır. Nitekim sevgilinin dudağının değdiği fincan ile kahve içen âşığın dudağide aynı yere temas edecektir. Beyitte kahve ve kahve fincanı, âşık ile maşuk arasındaki yakınlaşmanın gerçekleşebilmesini sağlayan unsurlar olarak tasavvur edilmiştir:

Şarâb-ı la‘l-i nâbın zâhiren i‘tâda ‘âr eyler

İder bi‘l-vâsita fîncânla ihsân-ı nihân kahve

(Dudağının saf şarabını açıktan vermeye çekinir/utanır ancak bir şekilde fincan vasıtasıyla sunulan kahve (ile) gizlice ihsan eder.)

Eşref, şiirinin sekizinci beytinde kahve ile ölümsüzlük suyu olan abıhayatı bir arada zikrederek telmih yoluyla kahvenin değerine işaret etmektedir. Kahvenin kıymetini arttıran bir başka husus olarak beyitte, sevgilinin elmaya benzetilen çenesini âşikâr etmesi olduğusöylenmektedir. Kahve içmek için fincanı ağzına götürüp başını geriye doğru hafifçe kaldıran sevgilinin çenesinin, fincanın altından ortaya çıktığı düşünülmüştür:

Alıp şevkle içerdim mâ‘-i hayvânveş anı zîrâ

Habeş-rû Bir Dilber-i Yemen: Kahve ve XIX. Yüzyılda Yazılmış “Kahve” Redifli Beş Gaze

Ki sîb-i gabgabın tasvîrin itmişdir ‘ayân kahve

(Kahve, sevgilinin güzel çenesinin resmini aşıkâr ettiği için onu, abıhayat gibi iştiyakla içerdim.)

Bu beytinde sofuya seslenen şair, cennet hurileri kendisine kahve sunarlarsa cennete gireceğini aksi hâlde cennete girmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Beyitte, kahvenin verdiği haz ve lezzetin cennette de olması gerektiği düşüncesinin vurgulandığı anlaşılmaktadır. şairin kahveyle ilgili sohbet ettiği kişinin statüsüne uygun bir terminoloji çerçevesinde beytini kurguladığı görülmektedir:

Ne mümkün cennet-i ‘adne duhûlüm bil eyâ sûfi

şu resme nâz ile vermezse ol hûr-i cinân kahve

(Ey sofı, eğer o cennet hurisi naz ile kahve vermezse bil ki Adn cennetine girmem mümkün değildir.)

Eşref, şiirinin son beytinde Allah’a hamdettikten sonra dünyada nimetin, işveli bir güzelle yemek yiyip kahve içmek olduğunu ifade etmektedir. İnsanın dünyada bulabileceği ve/veya tadabileceği en önemli nimet olarak kahve içmenin de zikredilmesi, kahvenin dönemin insanı için ne denli kıymetli olduğunu, nasıl vazgeçilmez bir tutkuya dönüştüğünü dile getirmesi bakımından önemlidir.

Ararken Eşrefâ ni‘met nedir bildim bi-hamdillâh

Cihânda nâzenîn ile yiyip içmekte nân kahve

Eşref (Elmacı, 2016: 287-288)

(Ey Eşref, Allah’a hamdolsun ki nimetin ne olduğunu ararken nazlı bir sevgili ile ekmek yiyip kahve içmek olduğunu bildim/öğrendim.)

5. Benderli Cesârî’nin “kahve duhân” Redifli Gazeli

“Benderli Cesârî’nin [öl. 1829] divanı ile divançesi, kahve ve kahve kültürünün çeşitli yönlerine dair verdiği önemli bilgiler bakımından ilgi çekicidir” (Batislam, 2021: 355). Cesârî, remel bahrinin *fâ‘ilâtün/fâilâtün/fâ‘ilâtün/fâ‘ilün* kalıbında ve 9 beyitten müteşekkil “kahve duhân”⁷ redifli gazelinde baştan sona kahve ile tütünü beraber içmekten bahsederek kahveyle ilgili pek çok fayda, lezzet ve zevkin kahve ile tütünün bir arada tüketilmesinden de elde edilebileceğini dile getirmektedir.

İlk beyitte keyif ehlinin kahve ve tütünü birlikte içerek keyiflerini sürekli tazelediğini söyleyen Cesârî, keyif erbabının kahve ve tütünün beraber tüketilmesinden aldığı hazzı dile getirmektedir. Tiryakiler için de kahve ve tütün birlikteliği son derece önemlidir. Hatta tiryakilerin özellikle Ramazan aylarında alalacele yenen iftar ve sahur yemeklerinden hemen sonra ardı ardına tütünle birlikte birkaç fincan kahve tükettikleri bilinmektedir. Abdülaziz Bey’in aktardığına göre 19. yüzyılda kâhya ve nedime kadınlar da evin hanımı gibi kahve ve tütünü birlikte içebilme hakkına sahip olup konakta çalışan diğer hizmetlilerin tütün ve kahve ihtiyaçları da işverenleri tarafından karşılanmıştır. İlaveten bahsedilen konaklarda tütün ve kahve tüketimi için özel bir oda tahsisi yapıldığı da kaydedilmektedir (Abdülaziz Bey, 1995: 191). Bundan başka ileri gelen devlet adamları, keyif için çarşı hamamlarına gittiklerinde orada da kahve ve tütünü beraber tüketmişlerdir (Abdülaziz Bey, 1995: 191). Benzer şekilde İngiliz seyyah Julia Pardoe, 19. yüzyılda iftar için misafir olduğu bir Türk konağında hem kadınların hem de erkeklerin kahve ve tütünü beraber tüketmekten aldıkları zevki tasvir etmektedir (Pardoe, 1999: 16-19). Kadın erkek

⁷ şiirin iki kelimeden oluşan redifinde kahve de yer aldığından bu manzumenin de kahve redifli şiirler arasında değerlendirilmesinin uygun olacağı düşünölmüştür.

fark etmeksizin toplumda her sınıftan insanın fırsat buldukları her ortamda kahve ve tütünü birlikte tüketme âdetinden zevk aldığı anlaşılmaktadır. Şair de toplumdaki bu yaygın tüketim tarzını şiirine taşımıştır:

Ehl-i keyfîñ keyfini hoş tâzeler kahve duhân

Anîñ için nûş iderler ser-be-ser kahve duhân

(Kahve ve tütün, keyif ehlinin keyfini güzel tazeler; onun için ikisini beraber içerler.)

Kahve ile tütünün birlikte içildiğinde gönülden her türlü sıkıntı ve kederi gidermede faydalı olduğunun dile getirildiği ikinci beyitte şair, sözü edilen keyif verici içeceklerin uyarıcı özellikleri ile insan üzerinde yarattığı psikolojik rahatlama bahsetmektedir:

Nef'i vardır giderir dilden kamu her gussayı

Koymaz aslâ kalbimiz içre keder kahve duhân

(Kahve ve tütün, gönülden bütün sıkıntıları gidermede faydalıdır; kalbimizde asla keder bırakmaz.)

Afyon ile içilen kahve ve tütünün ayrı bir zevk verdiğinden bahsedilen aşağıdaki beyitte ise bilhassa tiryakilerin ramazan ayında sarhoş edici maddelerin kullanımının terk edilmesinden kaynaklanan yoksunluğu iftar ve sahurda kahve, tütün ve afyonu birlikte tüketerek giderme uygulamalarına işaret edilmektedir:

Olsa ger bir kit'a afyon el verir gayrı neşât

İltimâs eyler anîñ ile meger kahve duhân

(Bir parça afyon mutlu olmak için yeterlidir; ancak afyon ile kahve ve tütün de olursa çok daha keyifli olur.)

Dilberin çubuğunun ucuna takılan ve içilecek tütünün içine yerleştirildiği ufak kap olan lülenin pek zarif olması gerektiği ile kahve ve tütünü beraber içebilmenin masraflı olduğunu belirten Cesârî, muhtemelen yaşadığı dönemde ortaya çıkan kahve ve tütün fiyatlarındaki artışa da işaret etmektedir:

Lûle-i dilber çubukda olmalıdır pek zarîf

Masraf için istiyor çok sîm [ü] zer kahve duhân

(Dilberin lülesi çubukta pek nazik olmalıdır; kahve ve tütün masrafı için çok altın ve gümüş gerektiyor.)

Taze/Yenice basma tütün⁸ alıp kahve ile yavaş yavaş içmek gerektiği şeklinde bir öneride bulunan Cesârî, beyitteki “Yeñice” kelimesini hem yeni üretilmiş basma tütün anlamında basma tütünün sıfatı olarak hem de Rumeli’de bulunan ve Osmanlı’nın tütün üretiminde önemli şehirlerden biri olan Yenice anlamına gelecek şekilde kullanmıştır. Tütün alacak kişiye birinci anlamda yeni üretilmiş basma tütün, ikinci anlamda da ya Yenice ya da basma tütün alması önerilmektedir. Beyitteki “tâze tâze” ikilemesinden hareketle şairin iki ayrı tütünü kastettiği ve

⁸ Basma tütün, “sapı yaprak gibi genişçe olduğu için demet yapılamayan postal halinde satılan bir cins tütün yaprağı ve tohumu” (Derleme Sözlüğü, 1993/II: 544) olup Samsun tütününden mamuldür. Yenice’de yetiştirilen tütünün en kaliteli tütünlerden biri olup tütün içenlerin çok rağbet ettiği tütünler arasında yer aldığı kaydedilmiştir. Ahmet Talat Onay da *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* adlı sözlüğünde Yenice tütünü hakkında malumat verdikten sonra Rahmî mahlaslı bir şairin, yenice kelimesini hem “yeni, taze” hem de “Yenice şehri” anlamlarına gelecek şekilde ihamlı kullandığı şu beytini aktarmaktadır (2013: 384):

Zâhid mezâk-ı tecrübe-i ehl-i keyfde
Hoşdur meyin ‘atîki duhânın yenicesi

Habeş-rû Bir Dilber-i Yemen: Kahve ve XIX. Yüzyılda Yazılmış “Kahve” Redifli Beş Gaze

hangisinden alınırsa alınsın tütünün “tâze” olmasını ihtar ettiğini düşünmek mümkündür. İkinci mısradan ise kahve ve tütünün bir araya gelince nasıl tüketilmesi gerektiği “yavaşça” kelimesiyle belirtilmiştir:

Yeñice basma alırsañ tâze tâze var da al

İç yavaşça olduğı dem mâ-hazar kahve duhân

(Yenice basma tütün almak istiyorsan git de taze taze al; kahve ve tütün hazır olduğu zaman yavaş yavaş iç.)

Kahve ve tütünün sevgili ile yakınlaşabilme vesilesi olduğunun dile getirildiği aşağdaki beyitte Cesârî, Divan şiirinde geleneğin çizdiği çerçevede kavuşması mümkün olmayan âşık ile maşukun kahve ve tütün sayesinde yakınlık kurabildiğini dile getirmektedir. Geleneğin katı çerçevesinin kırıldığı 19. yüzyılda kaleme alınan şiirin bu beytinde sevgilinin ideal özelliklerini kaybettiği ve sevgili algısının köklü değişiklikler geçirdiği gözlemlenmektedir. Bu noktada beyitte kahve ile tütün, tabuları yık(ıl)mış sevgilinin özgürlüğünü ilan edeceği, âşıklarına karşı sergileyeceği hal ve tavırlarında herhangi bir kayda bağlı kalmayacağı bir ortamın kapılarını açan anahtar hüviyetindedir. Çünkü meclisler, mütemadiyen içecekler ve özellikle keyif verici olanlar etrafında kurulmuş ve gelişmiş sosyal müesseselerdir. Cesârî, kahve ve tütünün toplum yaşamındaki yeri ile sosyal ilişkileri şekillendirmedeki rolünü de klasik şiirin âşık maşuk ilişkileri üzerinden ortaya koymaktadır:

Bir sıcak yüz gösterip remz ile etdi keç-i râz

Yâr ile ünsiyete verdi haber kahve duhân

(Kahve ve tütün, sıcak yüz (yakınlık) göstererek işaretle sırları meydana çıkarıp sevgili ile nasıl yakınlık kurulacağının haberini verdi.)

Yedinci beyitte, gönül ehli için sarhoşluk veren şaraptan ziyade kahve ve tütünün daha itibarlı olduğu söylenerek bu keyif vericilerin şaraba tercih edildiği zikredilmektedir. Anlaşılan kahvenin toplum hayatında yarattığı etki ile konumunu kaybeden şarabın verdiği sarhoşluk artık istenen bir durum olmaktan çıkmıştır. Etrafında meclis kurulabilecek yeni keyif vericilerin günah ve ayıplanma/cezalandırılma kaygıları nedeniyle dinen de haram olan şaraba tercih edildiği veya şaraba eskisinden daha az rağbet gösterildiği ifade edilmektedir:

N’itmeli şürb-i şarâbı âdemi ser-mest eder

Ehl-i dil yanında oldu mu‘teber kahve duhân

(İnsanı sarhoş eden şarabı ne yapmalı/ne yapacaksın; gönül ehli için kahve ve tütün ondan daha itibarlıdır.)

Aşağdaki beyitte ise dostlarla tertip edilen sohbet meclisinde içecek olarak her zaman kahve ve tütünün münasip olduğu dile getirilmektedir. Kahve ve tütünün mecliste kavga gürültü istememesi ise bu durumun temel sebebi olarak gösterilmektedir. Bir önceki beyitte kahve ile tütünü şaraba tercih etme sebebini şarabın sarhoşluk verişine bağlayan şair, burada da yukarıdaki düşüncesini mecliste şarap içildikten sonra sarhoş olanlar arasında çıkan kavgaların istenmeyen bir durum hâline geldiğini söyleyerek devam ettirmektedir. Kahve ve tütün ise bu tür istenmeyen hadiselere sebebiyet vermediği için sohbet meclislerine daha uygundur:

Olsa sohbetde muvâfik her vakit ahhâb ile

Meclis içre istemez hiç şûr u şer kahve duhân

(Mecliste hiç kavga gürültü istemeyen kahve ve tütün, dostlarla sohbet her zaman münasıptır.)

Şiirinin son beytinde Cesârî, sözü daha fazla uzatmanın bir anlamı olmadığını, kahve ve tütünü birlikte içmenin zevkini ancak içenlerin tadabileceğini, içmeyenlerin ise lafla idrak edemeyeceklerini söyleyerek sözlerini tamamlamaktadır:

Ey Cesârî vasfın etdiñ bu kadar besdir yeter

Bilir anıñ keyfini her kim içer kahve duhân Cesârî (Akkuş, 2010: 1337-1338)

(Ey Cesârî! Kahve ve tütünü bu kadar anlattığın yeter; onların keyfini/zevkini içen bilir.)

Sonuç

Kahve; hakkında meydana gelen tartışmalar ve sonucunda çıkan fetvalar, insanlar üzerinde kısa sürede bıraktığı tesir, etrafında oluşturduğu kültür dairesi, tüketiminin temel mekânı ve birer sosyalleşme müessesesi olan kahvehaneler, önemli bir ekonomik meta hâline gelmesi gibi birçok yönüyle Osmanlı devletinin ve toplumunun gündemini uzunca bir süre meşgul etmiştir. Devlet ve toplum üzerinde böylesine tesir bırakan bir ieeğinin edebî mahsullerde ve hassaten şiirde adından söz ettirmesi çok gecikmemiştir. Kahvenin kültürel tarihi açısından bilhassa “kahve” redifli gazellerin hususi bir yeri vardır. şairlerin gözüyle kahvenin, dönemin insanı tarafından nasıl algılandığına da bu manzumeler sayesinde şahit olunabilir. Kahvenin edebî serüveni kahve hakkındaki beyit ve sözü edilen müstakil şiirler üzerinden takip edilirken kahve etrafında şekillenen edebî hususiyetlerin edebiyat tarihi için de önemli veriler sunacağı muhakkaktır.

Bu çalışmada 19. yüzyıl şairlerinden Diyarbakırlı Kâmî, Kerküklü şükrî, Kıbrıslı Hilmî, İstanbullu Eşref tarafından kaleme alınan “kahve” ve Benderli Cesârî’nin nazmettiğı “kahve duhân” redifli gazelleri incelenmiştir. Bu şairler klasik şiirin benzetme ve hayal dünyası çerçevesinde kahveyi şiire taşımiş; kahve tarihi ve kültürü, toplumun kahveye bakışı, 19. yüzyılda kahveyle ilgili yaşanan kimi sıkıntılar vb. hususiyetleri şiirlerinde dile getirmişlerdir.

İncelenen şiirlerde Diyarbakırlı Kâmî realist bir tavır tercih etmiş, diğeri şairlere göre edebî sanatlarla daha az başvurarak âdeta kahvenin serencamını hayatın içinden kesitler sunarak sade bir dille nazmetmiştir. İstanbullu Eşref’in sevgilinin güzellik unsurlarına dayalı bir üslupla idealize edilmiş kahveden bahsettiğı görölmektedir. Kıbrıslı Hilmî’nin herhangi bir vezne uygunluk göstermeyen ancak anlam bakımından bir noksanı da bulunmayan kahve redifli gazeli, belki de şekilden ziyade muhteva önemsendiğı için veznin feda edildiğini, kahveye dair söylediklerinin herhangi bir kayda bağlı kalmadan herkese hitap edebilmesi istendiğinden bu yolun tercih edildiğini düşünörmektedir. Cesârî’nin saz veya meydan şairlerine yaklaşan edası sayesinde kahve ile ilgili hususiyetleri toplum yaşantısından devşirdiğı tasvirlerle şiire taşıdığı görölmektedir. Kerküklü şükrî ise salgın hastalıklar, isyanlar, iç karışıklıkların sebep olduğu tahribat vb. sıkıntıların kol gezdii Kerkük’te toplumun kahveye bakışı ve tüketim tarzı hakkında ipuçları verdikten sonra kahveyi, kara günler için bir sığınak olarak zikretmektedir. şiirler dikkatle okunduğunda toplum hayatında önemli bir yere sahip olan kahvenin, edebiyatta da genellikle faydaları, rengi, kokusu ve lezzeti ile çeşitli hayal ve benzetme unsurları çerçevesinde ele alındığı görölmektedir. Bu tür şiirlerin tarih ve edebiyat yanında tıp, gastronomi ve sosyoloji gibi birçok alana da katkı ve malzeme sunacağı düşünölmektedir.

Kaynakça

- Abdülaziz Bey (1995). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* (Haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Açıkgöz, N. (1999). *Kahvenâme*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akkuş, Y. (2010). *Benderli Cesârî'nin (Ölüm: 1829) Divânı ve Divânçesi (İnceleme-Tenkitledi Metin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Arendok, C. V. (1977). Kahve. *İslâm Ansiklopedisi*. C. VI. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. s. 95-100
- Arslan, M. (2004). *Antepli Aynî Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Arslan, M. (2009). *Ziver Paşa-Divan ve Münşe'ât*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, M. U. (2018). *Diyarbakirli Kâmî ve Divanı*. İstanbul: DBY Yayınları.
- Atik, A. (2016). *Müderrişâde Sadullah İzzet Divanı*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Ayvazoğlu, B. (2019). *Kahveniz Nasıl Olsun?* (4. Baskı). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Batıslam, H. D. (2021). Vahyî'nin Kahve Gazeli. *Prof. Dr. Pervin Çapan Armağanı* (Haz. Nagehan Uçan Eke-Nilüfer Tanç). Muğla: Muğla Sutkı Koçman Üniversitesi Yayınları, s. 352-361.
- Baykal, B. S. (1981). *Peçevi Tarihi I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Desmet-Grégoire, H. (2022). Giriş. *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler* (Ed. Helène Desmet-Grégoire-François Georgeon; Çev. Meltem Atik-Esra Özdoğan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 13-24.
- Doğan, A. (2017). *Aşk'ın Kalbe Yolculuğu-Dönüşüm Sürecindeki İnsanın Sembolik Seyahati ve Hüsn ü Aşk Örneği* (2. Baskı). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Elmacı, B. (2016). *İstanbullu Eşref Divanı (Metin-İnceleme)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gelibolulu Mustafa Âli (1978). *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları* (Haz. Orhan Şaik Gökyay). İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Georgeon, F. (2022). Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul Kahvehaneleri. *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler* (Ed. Helène Desmet-Grégoire-François Georgeon; Çev. Meltem Atik-Esra Özdoğan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 13-24.
- Gürel, R. (t.y.). *Enderunlu Vâsıf Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Hattox, R. S. (1988). *Kahve ve Kahvehaneler-Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Işın, E. (2016). Sohbet Mekânı Olarak Kahvehaneler (Ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann) *Soframız Nur Hanemiz Mamur-Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*. İstanbul: Alfa Yayınları. s. 227-236.
- Kesik, B. vd. (2018). *Kıbrıslı Hilmî Hayatı, Edebî Kişiliği, Divançesi ve Diğer Şiirleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Habeş-rû Bir Dilber-i Yemen: Kahve ve XIX. Yüzyılda Yazılmış “Kahve” Redifli Beş Gaze

- Koç Keskin, N. (2018). *Örneklı ve Resimli Osmanlı Çiçek Adları Sözlüğü*. Ankara: Kurgan Edebiyat.
- Komisyon (1993). *Derleme Sözlüğü*. C. II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Komisyon (2018). *Türkçe Sözlük*. C. 1-2. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuzucu, K. ve Koz, M. S. (2015). *Türk Kahvesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1992). *Dîvân-ı Kebîr* (Haz. Abdülbaki Gölpınarlı). C. II, V, VII. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Mustafa Safâyi Efendi (2005). *Tezkire-i Sâfâyi (Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idi'l-Eş'âr) İnceleme-Metin-İndeks* (Haz. Pervin Çapan). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Pardoe, J. (1999). *Miss Pardoe'nun Gözüyle 19. Yüzyıl Osmanlı Yaşantısı* (Çev. Banu Büyükkal). İstanbul: Boyner Holding Yayınları.
- Saraçgil, A. (2022). Kahvenin İstanbul'a Girişi. *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler* (Ed. Heléne Desmet-Grégoire-François Georgeon; Çev. Meltem Atik-Esra Özdoğan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 25-39.
- Yalçınkaya, Y. (2019). *Kerküklü Seyyid Şükrî Dîvânı (Notlandırılmış Metin-İnceleme)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Rusya'nın Ukrayna İşgalinin Avrupa Mülteci Mevzuatı ve Ukraynalı Mülteciler Üzerindeki Hukuksal Etkisi

Hakim Bakır¹

Atıf/©: Bakır, Hakim, Rusya'nın Ukrayna İşgalinin Avrupa Mülteci Mevzuatı ve Ukraynalı Mülteciler Üzerindeki Hukuksal Etkisi, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 2022/7(2), 45-60.

Öz

Coğrafi konumu gereği Rusya-Avrupa arasında stratejik bir öneme sahip olan ve 46 milyon nüfusunun yaklaşık %22'si Rus olan Ukrayna, 1991 yılından Rusya'dan bağımsızlığını kazanmıştır. Ukrayna'nın 2004 yılında itibaren NATO ve Avrupa Birliği'ne yakın siyaset izlemesi, Rusya tarafında sert bir tepkiyle karşılanmıştır. Bu rağmen iki ülke ekonomik ilişkilerini devam ettirmiş ve Rus doğalgazının Avrupa'ya transferi Ukrayna üzerinden sağlanmıştır. 2014 yılında ise Rusya, tarihi ve stratejik bir öneme sahip olan Kırım'ı ilhak etmesi Ukrayna'ya yönelik ilk işgali kabul edilmiş ve 921.000'den fazla kişinin yerinden edilmesine neden olmuştur. Yakın dönemde ise Rusya devlet başkanı Vladimir Putin'in savaş yanlısı bir politika izlemesi, Şubat 2022'de büyük bir savaşın yaşanmasına neden olmuştur. Ukrayna Cumhurbaşkanı Volodimir Oleksandroviç Zelenski ise savaşın çıkmaması için büyük uğraşlar vermiş ve savaş başladıktan sonra ise kaçmak yerine ülkede kalıp direnmeyi seçmiştir.

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne göre 24 Şubat 2022'den 4 Ekim 2022 tarihine kadar toplam 13,736,198 Ukraynalı savaş nedeniyle yerinden edilmiş ve Avrupa kıtasında mülteci durumuna düşmüştür. Avrupa kıtası bu savaş ile II. Dünya Savaşı'ndan beri en büyük mülteci krizine maruz kalmıştır. Avrupa Birliği'ne üye devletlere sığınan Ukraynalı mülteciler, Avrupa Birliği tarafından 4 Mart 2022 yılında kabul edilen Geçici Koruma Mevzuatı kapsamında değerlendirilirken diğer ülkelere göç edenler Ukraynalılar ise 1951 Cenevre Mülteci Sözleşmesi kapsamında mülteci olarak kabul edilmiştir. Ukrayna krizi aynı zamanda da küresel iş birliğinin ve 1951 Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme'nin kitlesel mülteci krizlerine cevap vermekten yetersiz olduğunu göstermiş ve alternatif koruma yönetmelerin uygulandığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Rus-Ukrayna Savaşı, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, Avrupa Mülteci Hukuku, 1951 Cenevre Mülteci Sözleşmesi, Ukraynalı Mülteciler.

¹ Hakim BAKIR, hakimbakir@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0085-7093

Geliş/Received: 16 Ekim 2022, Kabul/Accepted: 26 Kasım 2022 / DOI: 10.46628/itbhssj.1189923

The Legal Impact of Russia's Ukraine Invasion on the European Refugee Legislation and Ukrainian Refugees

Citation/©: Bakır, Hakim, The Legal Impact of Russia's Ukraine Invasion on the European Refugee Legislation and Ukrainian Refugees, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 2022/7(2), 45-60.

Abstract

Ukraine has strategic importance between Russia-Europe due to its geographical location and has approximately 22% of the 46 million population Russian, which declared its independence from Russian in 1991. Since 2004 Ukraine had a close policy toward NATO and the EU which has been responded harshly by Russia. Despite this, the two countries maintained their close economic ties, and Ukraine served as a conduit for delivery of Russian natural gas to the EU. In 2014, Russia's annexation of Crimea, which has historical and strategic importance, was accepted as first invasion of Ukraine and more than 921,000 Ukrainian were displaced. Vladimir Putin, the president of Russia, has recently adopted a pro-war position, which sparked a major conflict in February 2022. Volodymyr Oleksandrovich Zelenski, the president of Ukraine, worked hard to prevent the conflict, and when war did break out, he opted to remain in country and fight rather than leave.

According to UNHCR, from February 24, 2022 to October 4, 2022, a total of 13,736,198 Ukrainians had been driven from their homes by war and had become refugees on the Europe continent. With Russia-Ukraine war, the EU continent experienced the worst refugee crisis since WWII. While Ukrainian refugees who took refuge in EU member states were considered within scope of temporary protection accepted by EU which came to in force on 4 March 2022, those who migrated to other countries were accepted as refugees under the 1951 Geneva Refugee Convention. Ukraine crisis has also demonstrated how inadequate international cooperation and 1951 Refugee Status Convention are at dealing with mass influx crisis and alternative protection methods have been observed to be applied.

Keywords: Russia-Ukraine war, United Nations High Commissioner for Refugees, EU Refugee Law, 1951 Geneva Refugee Convention, Ukrainian Refugees.

Giriş

İnsanoğlunun tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte bir olgu olarak başlayan göç ve sığınma hem avantajları hem de dezavantajları olan bir durumdur (Coşkun, 2021:2). Bu sebeple tarih boyunca insanoğlunun bir ülkeden bir ülkeye, bir bölgeden bir bölgeye ve bir yerden başka bir yere yerleşme ya da sığınma talepleri sürekli olmuştur. Bu şekilde tarihsel bir sürekliliği olan göç, sığınma veya zorunlu yer değiştirmeye ilişkin hukuki mevzuatlar açısından I. ve II. Dünya savaşlarının, önemli bir kırılma anını temsil ettiği kabul edilebilir. Çünkü I. Dünya Savaşı'na kadar göç edenler veya sığınma talep eden kişiler genellikle ev sahibi ülkelerdeki yasal mevzuatlara tabii tutulmuştur. Buna karşılık, başta Avrupa kıtası olmak üzere, milyonlarca kişinin yerinden edilmesine ve mülteci olmasına neden olan I. ve II. Dünya Savaşları, aynı zamanda, mültecilere ilişkin yeni hukuki arayışları da beraberinde getirmiştir. Bu anlamda göç ve sığınma sorunlarına ilişkin, Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulan küresel iş birlikleri bu arayışların bir sonucudur. Nitekim I. Dünya Savaşı'ndan sonra Milletler Cemiyeti doğrudan mülteci operasyonlarına müdahale etmiş, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 14 Aralık 1950 tarihinde kabul edilen 429 (V) sayılı karar uyarınca kurulan Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (BMMYK) dünyadaki tüm mülteci operasyonlarını Birleşmiş Milletler adına yürütme görevi verilmiştir (UNHCR: E. T. 01.10.2022). Bu hukuki ve idari düzenlemeye bağlı olarak günümüze kadar varlığını koruyan BMMYK, göç ve sığınma konusunda hala en aktif rol oynayan küresel kuruluşlardan biri olarak faaliyetlerde bulunmaktadır.

Bu makalenin temel amacı, 24 Şubat 2022'de başlayan Rusya'nın Ukrayna işgalinin 10 Ekim 2022'ye kadar süreçteki Avrupa Mülteci mevzuatı ve Ukraynalı mülteciler üzerindeki hukuksal etkisini araştırmaktır. Makalenin kavramsal çerçeve bölümünde Ukraynalı mülteciler için temel sığınma kavramlarını tanımladıktan sonra Avrupa devletleri tarafından Ukraynalı mülteciler için kabul edilen geçici koruma direktifini ve sahadaki pratik uygulamalarını araştırılacaktır. I. ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa Kıtasında yaşanan yoğun nüfus değişimlerine yönelik araştırmaların çokluğuna karşın, 24 Şubat'tan başlayan Rusya ve Ukrayna savaşının yeni olmasından dolayı henüz yeteri kadar çalışmalar yapılmamıştır. Bu makale, bu alandaki boşluğun giderilmesine bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Araştırmacının kaynakları ise daha çok UNHCR'in Ukrayna ve Avrupa kıtasındaki Ukraynalı mültecilere yönelik saha faaliyetleri, UNICEF'in raporları, Uluslararası sivil toplum kuruluşlarının saha araştırma raporları ve Avrupa Mülteci Hukuku başta olmak üzere bu alanda yapılan akademik araştırmalar ve medya haberleridir.

Kavramsal Çerçeve

Bu başlık altında konuya kavramsal bir temel oluşturması açısından Ukraynalı göçmenleri tanımlamak için kullanılan kavramlardan biri olan *mülteci*, *sığınmacı* ve *yerinden edilmiş kişi* kavramlarına yer verilecek, sonrasında ise Ukraynalıların Avrupa'daki mülteci ve sığınmacılık durumlarına değinilecektir.

Mülteci (Refugee)

Mülteci kavramı ile ilgili birçok kaynak ve tartışmada vurgulanan ilk nokta, mülteciliğin insanlık tarihi kadar eski olmasına rağmen evrensel bir kavram yerine dönemsel olarak farklı kavramlarla adlandırılmasıdır (Orhon, 2019: 1). Mülteci, I. Dünya Savaşı'ndan itibaren küresel dayanışmayla başka bir ülkeye sığınma talebinde bulunan ve bu talebi o ülke tarafından kabul edilen kişi olarak kabul edilmiştir (Tunç, 2015:32). II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise artan savaşlar, kıtlık, doğal afet ve terör gibi sebeplerden dolayı yerinden edilen insan sayısında artış yaşanmıştır. Yerinden edilen kişilerin haklarını uluslararası hukukta güvence altına almak, küresel bir mülteci tanımı yapmak ve küresel iş birliği çerçevesinde çözülmesi konusunda adımlar atılmıştır (Khalaf

Rusya'nın Ukrayna İşgalinin Avrupa Mülteci Mevzuatı ve Ukraynalı Mülteciler Üzerindeki Hukuksal Etkisi

ve Ilgar, 2017:42). Bu küresel iş birliğinin bir sonucu olarak 1951 yılında Cenevre Mülteci Sözleşmesi imzalanmış ve bu sözleşmeye göre mülteci; 1 Ocak 1951'den önce Avrupa'da veya başka bir yerde meydana gelen olaylar sonucunda ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için, vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen; yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen her şahıs mülteci olarak tanımlanmıştır. (UNHCR, 1951). Her ne kadar I. Dünya Savaşı ile mülteci sorununu çözmek için küresel iş birliği oluşturulsa da 1951 Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme ile mülteci kavramı uluslararası seviyede açık ve net bir şekilde belirlenmiş ve küresel düzeyde iş birliğinin daha sürdürülebilir olmasını sağlamıştır. Ayrıca sözleşmenin uygulanması ve denetlenmesini sağlama görevi Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne verilmiştir.

Ancak, 1951 Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme ile ilgili ülkelere 33. madde² kapsamında sığınma talep eden kişilerin geri gönderilmemesi ve bu kişilerin statüsünü belirlemenin ilgili devletlere bırakılması aslında mülteci hukukunda hukuksal boşluk oluşturmuştur (Ercan ve Kul, 2021:7). Bu hukuksal boşluk hem 1951 Cenevre Mülteci Sözleşmesi'nde hem de onun tamamlayıcısı olarak kabul edilen 1967 Protokolü'nde bahsedilmeyen "geçici koruma" ve "güvenli üçüncü ülke" gibi kavramların kullanılmasına ve doğrudan mülteci statüsünün belirlenmesine olumsuz bir hukuki sürecin yaşanmasına sebep olmuştur. Ayrıca her ne kadar evrensel bir mülteci tanımı olursa da sözleşmede dile getirilen "1 Ocak 1951'den önce meydana gelen olaylar" veya "1 Ocak 1951'den önce Avrupa'da veya başka bir yerde meydana gelen olaylar" şeklindeki hem zaman hem de coğrafi kısıtlama nedeniyle mülteci kapsamı dar tutulmuş ve bu kısıtlama birçok eleştiriyi beraberinde getirmiştir (UNHCR, 1951). 1951 Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme kapsamına girmeyen ve mülteci kabul edilmeyen milyonlarca kişi ise bölgesel olarak kurulan ve 1951 sözleşmesindeki mülteci tanımı kapsamında faaliyet gösteren kuruluşlar tarafından koruma altına alınmışlardır. Söz konusu coğrafi ve zaman kısıtlaması ise 1967 New York Protokolü ile kaldırılmış ve mülteci kavramı evrenselleşmiştir (Dost, 2014:36). Aralarında Türkiye'nin de olduğu birkaç ülke ise sözleşmeden doğan hakkını kullanarak sadece Avrupa Konseyi ülkelerinden³ gelenleri mülteci olarak kabul etmişlerdir. Türkiye'nin coğrafi çekince ısrarını sürdürmesinin ana nedeni ise coğrafi konumu gereği mülteci ve sığınmacıların Avrupa'ya geçiş noktasında olması ve olası mülteci ve sığınma merkezi önüne geçmek hedeflenmiştir (Kara ve Korkut 2010:3). Hem 1967 New York Protokolü hem de bölgesel faaliyetlerin oluşturduğu hukuki araçlar evrensel ve çağdaş mülteci koruma rejiminin temel taşlarını oluşturmanın yanı sıra, mültecilerin temel hak ve sorumluluklarını belirlemesi açısından önemli olmuştur.

²1951 Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme; 33 madde: 1. Hiçbir Taraf Devlet, bir mülteciyi, ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi fikirleri dolayısıyla hayatı ya da özgürlüğü tehdit altında olacak ülkelerin sınırlarına, her ne şekilde olursa olsun geri göndermeyecek veya iade ("refouler") etmeyecektir. 2. Bununla beraber, bulunduğu ülkenin güvenliği için tehlikeli sayılması yolunda ciddi sebepler bulunan veya özellikle ciddi bir adi suçtan dolayı kesinleşmiş bir hükümle mahkum olduğu için söz konusu ülkenin halkı açısından bir tehlike oluşturmaya devam eden bir mülteci, işbu hükümden yararlanmayı talep edemez. (<https://www.multeci.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/1951-Cenevre-Sozlesmesi-1.pdf>).

³ Avrupa Konseyi'ne üye devletler: Almanya, Andorra, Arnavutluk, Avusturya, Azerbaycan, Belçika, Birleşik Krallık, Bosna Hersek, Bulgaristan, Danimarka, Ermenistan, Estonya, Finlandiya, Fransa, Gürcistan, Hollanda, Hırvatistan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Kıbrıs, Letonya, Liechtenstein, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Malta, Moldova, Monako, Norveç, Polonya, Portekiz, Romanya, San Marino, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya, Sırbistan, Türkiye, Ukrayna, Yunanistan, Çek Cumhuriyeti, İrlanda, İspanya, İsveç, İsviçre, İtalya ve İzlanda. Gözlemci Ülkeler: Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Kanada, Meksika, Vatikan ve İsrail (Parlamentar Meclisi Nezdinde Gözlemci). (<https://124.im/8F2n1YD>).

Sığınmacı (Asylum seeker)

Mülteci olarak koruma talebinde bulunan veya başvuruda bulunan ve başvuru talebiyle ilgili henüz nihai bir karar alınmamış kişi sığınmacı olarak tanımlanmıştır (European Union and the United Nations, 2018:22). 1948 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin 14. maddesine⁴ göre ise zulümden kaçan herkesin başka ülkelere sığınma ve sığınma hakkının var olduğu belirtilmiştir (United Nations Universal Declaration of Human Rights, 1948). Her ne kadar bir hak olarak kabul edilse de 1951 Cenevre Mülteci Sözleşmesi'nde sığınma ile ilgili yasal bir mevzuat oluşturulmamıştır. Uluslararası geçerli zorunlu yasal bir sığınma mevzuatının olmaması, sığınma talep eden kişilerin kendi ülkelerine geri gönderilmesine ve ciddi yaşam ihlallerine maruz kalmalarına neden olmuştur.

Ülke içinde yerinden edilmiş kişi (Internally displaced person)

Ülke içinde yerinden edilmiş kişi; evini terk etmeye zorlanan, kendisini mülteci yapabilecek korkular ya da tehlikeler dışındaki sebeplerle kendi ülkesinin sınırları içinde kalan kişi olarak kabul edilmiştir (IOM, 2004:100). Yerinden edilmiş kişilere yönelik uluslararası hukuk kapsamında bağlayıcı bir tarafı olmamakla birlikte bu kişilerin hukuksal korumaları, insani ve sosyal yardımlara erişimleri ev sahibi ülkelerin inisiyatifindedir. 1998 yılında ülke içinde yerinden edilmiş kişiler için Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi tarafından kabul edilen "Ülke İçinde Zorunlu Göç, Ettirme Konusunda Yol Gösterici İlkeler" yasal olarak bağlayıcı olmasa da özellikle uluslararası insan hakları hukuku temel alındığı için dünya çapında benimsenmiştir (UNHCR, 2012). Internal Displacement Monitoring Centre (IDMC)'a⁵ göre ise 2020 yılının sonu itibarıyla dünyada toplam 9,77 milyon kişi savaştan ve çatışmalardan dolayı yerinden edilmiştir (IDMC, 2020). UNHCR'a göre yaklaşık 7 milyon Ukraynalı ülke içinde yerinden edilmiş ve yaklaşık 13 milyon kişinin ise artan güvenlik riskleri, köprülerin ve yolların tahrip edilmesi nedeniyle etkilenen bölgelerde mahsur kaldığı veya ayrılmadığı tespit edilmiştir (UNHCR: E.T.10.10.2022).

Rusya Ukrayna Çekişmesi

Ukrayna, 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin resmen dağılmasıyla birlikte dünya ekonomisinde ve siyasetinde başlayan yeni oluşumların bir parçası olarak bağımsızlığını ilan etmiştir (Bulut, 2015:1). 46 milyon nüfusun yaklaşık %22'si Rus, kalan kısmı ise farklı etnik gruplardan oluşan Ukrayna, coğrafi konumu gereği Rusya ve Avrupa arasında stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bağımsızlığından itibaren tarafsız davranan Ukrayna'nın Batı bloğuna ve NATO'ya katılma çabası Rusya'nın tepkisine neden olmuştur. Özellikle 2004 yılında yapılan başkanlık seçiminin ikinci turunu takiben oluşan ve seçim sonuçlarının da iptaline yol açılan Turuncu Devrimi ile Batının desteklediği ve gözde aday olan Viktor Yushchenko başkan ilan edilmiştir (Bozkurt, 2006:1). Batı yanlısı siyasetçiler, 1949 yılında Rusya'ya karşı ortak askeri savunma olarak adlandırılan NATO⁶ ve 1995 Schengen Antlaşması ile kurulan Avrupa Birliği'ne

⁴ İnsan hakları evrensel beyanname'si madde 14: 1. Herkes zulüm karşısında başka memleketlerden mülteci olarak kabulü talep etmek ve memleketler tarafından mülteci muamelesi görmek hakkını haizdir. 2. Bu hak, gerçekten adi bir cürüme veya Birleşmiş Milletler prensip ve amaçlarına aykırı faaliyetlere müstenit kovuşturmalar halinde ileri sürülemez. (<https://www.hsk.gov.tr>).

⁵ Ülke İçinde Yerinden Edilme İzleme Merkezi (IDMC), ülke içinde yerinden edilmeye ilgili dünyanın en kesin veri ve analiz kaynağı sağlayan ve 1998 yılında Norveç Mülteci Konseyi'ne (NRC) bir örgütü olarak kurulmuştur. (<https://www.internal-displacement.org>).

⁶ NATO 12 devlet tarafından herhangi bir dış güçten gelebilecek saldırıya karşı ortak askeri savunma oluşturmak amacıyla 1949 yılında kurulmuş ve 2020 yılında Kuzey Makedonya'nın katılmasıyla üye sayısı 30'a ulaşmıştır NATO'YA üye devletler: Almanya (1955), Amerika Birleşik Devletleri (1949), Arnavutluk (2009), Belçika (1949), Birleşik Krallık (1949), Bulgaristan (2004), Çek Cumhuriyeti (1999), Danimarka (1949), Estonya (2004), Fransa (1949), Hırvatistan (2009), Hollanda (1949), İspanya (1982), İtalya (1949), İzlanda (1949), Kanada (1949), Karadağ (2017), Kuzey Makedonya (2020), Letonya (2004), Litvanya (2004), Lüksemburg (1949), Macaristan (1999), Norveç (1949), Polonya (1999), Portekiz

Rusya'nın Ukrayna İşgalinin Avrupa Mülteci Mevzuatı ve Ukraynalı Mülteciler Üzerindeki Hukuksal Etkisi

yakın siyaset izlemiştir (Tüysüzöğlü, 2011:67). Putin'in 7 Mayıs 2000'de başkan seçilmesiyle birlikte Rusya, NATO'nun doğuya doğru genişlemesine yönelik tutumunu daha da sertleştirmiş ve Ukrayna'nın "kırılgan" ve "yapay" bir devlet olduğunu ve NATO'ya katılması halinde dağılacığı konusunda uyarmıştır (Euronews: E.T. 15.05. 2022).

Rusya'nın bu sert tutumu, 2010 yılındaki Ukrayna'nın cumhurbaşkanlığı seçimine de yansımış ve Rus yanlısı Yanukoviç seçimi kazanmıştır (Kalın 2018: 28). Yanukoviç, Avrupa Birliği ve NATO'dan uzak bir siyaset hedeflemiş ve AB ile ortaklık anlaşmasını askıya almıştır. Ukrayna'nın bağımsızlığından 2013 yılına kadar her ne kadar Rusya ile sorunlar yaşasa da iki ülke yakın ekonomik ilişkilerini devam ettirmiş ve Rus doğalgazının Avrupa'ya transferi Ukrayna üzerinden sağlamıştır (Rutland 2016 :123). Ancak 2013 ve 2014 yılında Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan büyük kriz nedeniyle Rusya hem Ukrayna'ya olan bağımlılığını azaltmaya hem de doğalgazın geçiş güzergahı olarak "Kuzey Hattı" gibi alternatif yollar aramaya başlamıştır (Köroğlu,2015:32). Bu kriz aynı zamanda da Ukrayna'nın içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi problemlerin artmasına, büyük protestoların yaşanmasına ve Yanukoviç'in Rusya'ya kaçmasına neden olmuştur (Sönmez, Bıçakçı ve Yıldırım, 2015:665). Kremlin ise Kiev'deki siyasi otorite boşluğundan yararlanarak ve Rusya açısından tarihi ve stratejik öneme sahip Ukrayna'ya yönelik ilk işgali kabul edilen Kırım'ı 2014 yılında ilhak etmiştir (Konak, 2019:82). 2014 yılında aynı zamanda Donetsk ve Luhansk'ta ayrılıkçı gruplar tarafından halk oylamaları yapılmıştır. Ayrılıkçı gruplar oyların yüzde 90'ının aldıklarını ve bu iki bölgede halk cumhuriyetleri adında iki ayrı yönetim oluşturduklarını açıklamışlardır (The Guardian, 2014). Bu durum Ukrayna'nın sadece coğrafi konum olarak Rusya ve Avrupa arasında olması değil aynı zamanda da Ukrayna'nın insanları da Rus ve Batı yanlıları olarak kutuplara bölünmüştür. 2017 yılında ise Ukrayna Parlamentosu anayasada yaptığı değişiklikle ülkenin hedefinin NATO'ya üyeliğine onay yarasını kabul etmiş ve 2020 yılında NATO tarafından Ukrayna'ya "geliştirilmiş fırsatlar ortağı" statüsü verilmiştir. Ancak Ukrayna yasal, ekonomik ve yolsuzlukla mücadele reformlarının yetersiz olmasından dolayı üye olma kriterlerini karşılamamıştır (Euronews: E.T.15.05.2022). Bütün bu gelişmelerin yanında Rusya devlet başkanı Vladimir Putin'nin politikaları Şubat 2022'de başlayacak olan savaşın da temelini oluşturmuştur. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, 24 Şubat'ta televizyonlardan canlı yayımlanan konuşmasında Ukrayna'nın Donbas bölgesinde bir "özel askeri operasyona" başlattıklarını ilan ederek Ukrayna'ya yönelik işgalin resmen başladığını duyurmuş (BBC: E.T.09.05.2022) ve savaşın başlamasından sonra birçok Ukraynalı mülteci durumuna düşmüştür.

Ukraynalı Mültecilerin Hukuki Statüleri

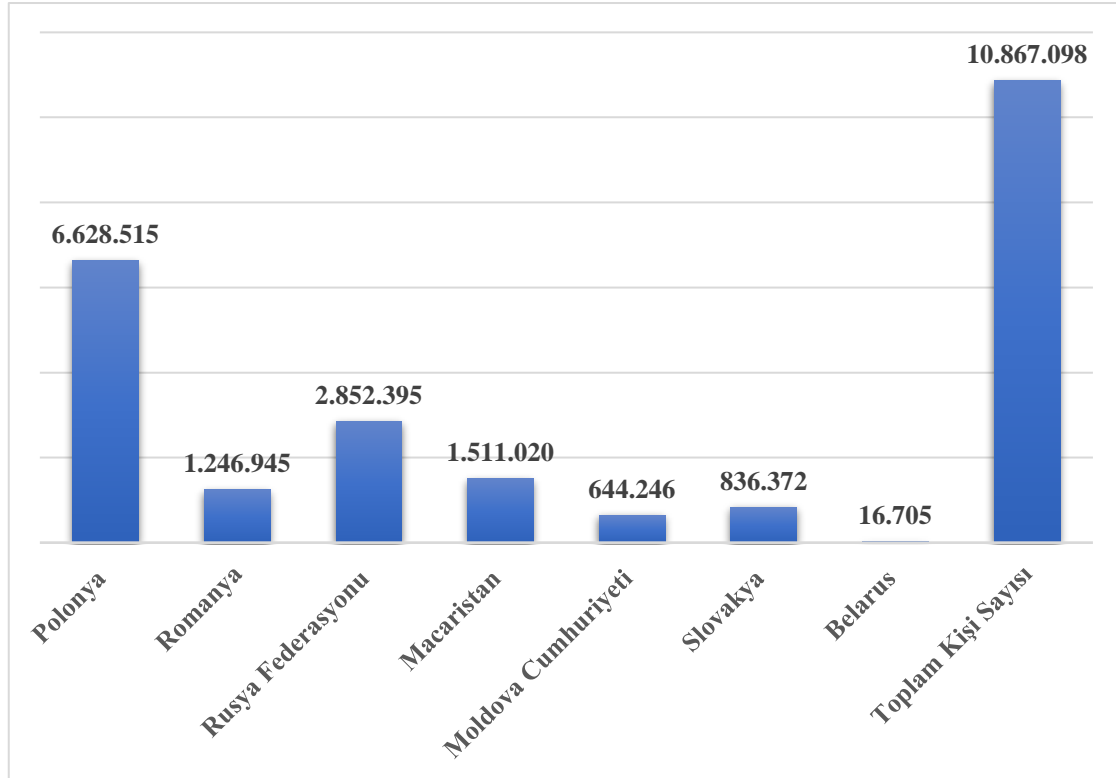
1991 yılında bağımsızlığı ilan etmesiyle birlikte Rusya ve Ukrayna arasında sürekli gerginlikler yaşanmış ancak bu gerginlikler büyük bir Ukrayna göçüne yol açmamıştır. Ancak her ne kadar kısa süren antlaşmalarla barış sağalansa da Kırım'ın Rusya tarafında 2014 yılında ilhak edilmesiyle birlikte da büyük bir savaşın ortaya çıkmasını ve binlerce kişinin göçünü engelleyememiştir. Kırım'ın Ruslar tarafından ilhak edilmesiyle başlayan silahlı çatışmalar sonucunda 921.000'den fazla kişi (23 Ocak 2015 itibarıyla) Ukrayna'da ülke içinde yerinden edilmiş kişiler olarak kayıt altına alınmış ve 524.000'den fazla kişi ise sığınma için Rusya Federasyonu'nun da içinde bulunduğu başka ülkelerde yasal statü talebinde bulunmuştur (Kuzio, 2016:104). Kırım ilhakı ile başlayan savaş sonucundan göç eden Kırımlıların sayısının ilerleyen zamanlarda artmaması Kırımlı mülteci veya sığınmacıların sorununu dünya gündeminin dikkatini çekmemiştir. Kırımın ilhakından sonra ikinci büyük Ukrayna göçü ise Ukrayna'nın NATO ile yakın ilişkiler kurmaya yönelik izlediği politikalar gerekçesiyle Rusya'nın 24 Şubat 2022'de savaş

(1949), Romanya (2004), Slovakya (2004), Slovenya (2004), Türkiye (1952) ve Yunanistan (1952). (<https://124.im/gmKobE>).

ilan etmesi olmuştur. Bu savaş bir taraftan milyonlarca Ukraynalının göç etmesine ve yerinden edilmesine neden olurken, aynı zamanda da II. Dünya Savaşı'ndan bu yana yaşanan en büyük ve en hızlı yerinden edilme krizi olarak kabul edilmiştir (The International Rescue Committee, IRC: E.T. 16.07. 2022).

UNHCR'nin resmi verilerine göre 18-23 Şubat 2022 tarihleri arasında sadece Donetsk ve Luhansk bölgelerinden 105.000 kişi Rusya Federasyonu'na göç etmiş ve savaşın ilk 50 gününde ise Ukrayna nüfusunun dörtte birinden fazlasına denk gelen, yaklaşık 11,7 milyon kişi, (4,6 milyon mülteci ve 7,1 milyon kişi ülke içinde yerinde edilmiş) göç etmiş ve bu nedenle Ukrayna Krizi II. Dünya Savaşı'ndan bu yana en hızlı büyüyen mülteci krizi olarak kabul edilmiştir (UNHCR: E.T. 30.05.2022). Ayrıca International Organization for Migration (IOM)'ın raporuna göre ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin yarısından fazlasının kadın ve çocuklardan oluşmaktadır. Aynı rapora göre yerinden edilmiş bu kişiler arasında önemli oranda hamile, engelli, şiddet mağduru ve savunmasız kişiler bulunmaktadır (IOM, 2022:5). Buna göre, Rusya-Ukrayna arasındaki çatışma nedeniyle yerinden edilen insanların çoğunluğunun, en fazla sömürü ve istismar riski altındaki iki grup olan kadınlar ve çocuklardan oluşması, bir taraftan toplumsal cinsiyete dayalı şiddet vakalarının artmasına ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin şiddetlenmesine diğer taraftan ise insan ticaretine maruz kalan mağdur sayısının artmasına yol açmıştır. Araştırma raporlarının da gösterdiği üzere bu süreçte, özellikle kadınlar yüksek oranda cinsiyete dayalı şiddetle karşı karşıya kalmış ve genellikle ihtiyaç duydukları sağlık, psikososyal gibi hizmetlere yeteri düzeyde erişememiştir (International Rescue Committee, IRC,2022).

Tablo2: Komşu ülkelere göç eden Ukraynalı mültecilerin sayısı (24 Şubat- 21 Mayıs 2022)

(UNHCR: E.T. 10.10.2022).

Rusya'nın Ukrayna İşgalinin Avrupa Mülteci Mevzuatı ve Ukraynalı Mülteciler Üzerindeki Hukuksal Etkisi

Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik işgalinin başlamasıyla birlikte Avrupa kıtasına göç eden Ukraynalılar 1948 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 14. Maddesine göre sığındıkları ülkelerde sığınma taleplerinde bulunmuş ve talepleri kabul edilmiştir. UNHCR'a göre 24 Şubat ve 21 Mayıs 10.867.098 Ukraynalı 7 komşu ülke (Polonya, Romanya, Rusya Federasyonu, Macaristan, Moldova, Slovakya ve Belarus) tarafından kayıt altına alınmıştır. Bunlardan 1.615.686 Ukraynalı (Polonya: 1.422.482, Slovakya: 96.140, Romanya: 67.064, Macaristan: 30.000) geçici koruma altına alınmıştır. Rusya Federasyonu, Belarus ve Moldova'yı giden Ukraynalılardan kaç kişinin kayıt altına alındığı verileri tespit edilmemiştir. UNHCR göre 6.468.695 kişi (Moldova: 285.368, Polonya: 4.649.957, Slovakya: 573.544, Romanya: 959.826) ise tekrardan Ukrayna'ya dönmüştür (UNHCR: E.T.10.10.2022).

Avrupa Birliği'ne üye devletlerden olan Polonya, Romanya, Macaristan ve Slovakya, Ukraynalı mültecileri Avrupa Birliği tarafından kabul edilen Geçici Koruma kapsamında değerlendirmiştir. Moldova Cumhuriyeti ise 3 Mart 2022 itibarıyla Avrupa Birliği'ne başvurusu sonuçlanmadığı için Ukraynalı mültecilere Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından yürütülen mülteci koordinasyon kapsamında müdahale etmiştir (Al Jazeera: E.T. 3.04.2022). En fazla mülteci alan Polonya hükümeti Avrupa Birliği'nden daha fazla finansal yardım talep ederken, kişi başına düşen en büyük mülteci yoğunluğuna sahip olan Moldova ise Ukraynalı mültecilerle başa çıkmak için uluslararası yardım çağrısında bulunmuştur (BBC: E.T.18.05.2022).

Tablo3: Avrupa'ya ve diğer ülkelere göç eden Ukraynalı mültecilerin sayısı (24 Şubat – 2 Ekim 2022)

Ülke	Ülkede kaydedilen Ukraynalı Mültecilerin Sayısı
Arnavutluk	2.780
Ermenistan	489
Avusturya	82.446
Azerbaycan	4.218
Belçika	56.464
Bosna Hersek	231
Bulgaristan	56.734
Hırvatistan	18.328
Kıbrıs	13.852
Çekya	439.043
Danimarka	35.193
Estonya	57.257
Filandiya	35.588

Fransa	105.000
Gurcistan	26.135
Almanya	997.895
Yunanistan	19.413
İzlanda	1.640
İrlanda	49.999
İtalya	170.646
Letonya	38.915
Lihtenştayn	306
Litvanya	66.368
Lüksemburg	6.561
Malta	1.518
Karadağ	26.745
Hollanda	79.250
Kuzey Makedonya	5.817
Norway	27.845
Portekiz	52.819
Sırbistan ve Kosova	19.722
Solevanya	8.171
İspnaya	144.668
İsveç	45.895
İşvirçe	65.098
Birleşik Kralık	131.700
Türkiye	145.000
Toplam Kişi Sayısı	3.042.749

Rusya'nın Ukrayna İşgalinin Avrupa Mülteci Mevzuatı ve Ukraynalı Mülteciler Üzerindeki Hukuksal Etkisi

UNHCR tarafında ilgili ülkelerden alınan resmi katılara göre toplam 3.042.749 Ukraynalı Türkiye'nin aralarında olduğu Avrupa çeşitli ülkelerinde ve diğer ülkelerde kayıt altına alınmışlardır (UNHCR: E.T. 02.10.2022). Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) yetkilisine göre Rusya-Ukrayna Savaşı sürerken 68 binden fazla Ukraynalının ise Nisan 2022'de Türkiye'ye sığındığını ve devam eden savaş nedeniyle mülteci sayısının her geçen gün arttığını söylemiştir (Daily Sabah: E.T. 06.04. 2022). Türkiye'ye gelen Ukraynalı sayısı ekim ayında 145.000'e ulaşmıştır. Türkiye'ye gelen Ukraynalılar Göç İdaresi Başkanlığı'na bağlı İl Göç Müdürlükleri tarafından 1951 Cenevre Mülteci Sözleşmesi Kapsamında mülteci olarak değerlendirilmiş ve kayıt altına alınmışlardır. Ukraynalıları çoğu batı illerde kayıt altına alındığı tahmin edilmekle birlikte hangi ilde ne kadar Ukraynalı sayısı olduğu Göç İdaresi Başkanlığı tarafından paylaşılmamıştır.

Ukrayna'daki UNHCR (United Nations High Commissioner for Refugees) Ofisi ise savaşın başından beri aktif bir şekilde mülteci operasyonunda yer almıştır. Ukrayna'da yerinden edilmiş insanları destekleme amacıyla yerinden edilmiş çok sayıda kişiye nakit yardımı sağlamak için Ukrayna Sosyal Politika Bakanı ile nakit yardım programının imzalanması ve savaş nedeniyle evlerini terk etmek zorunda kalan insanlar için erişilebilir konut çözümleri sağlamak için 18 Nisan 2022 tarihinde Ukrayna Topluluklar ve Bölgeler Kalkınma Bakanı ile sürdürülebilir kalkınmayı amaçlayan bir Mutabakat Zaptı imzalanmıştır (UNHCR: E.T. 18.04.2022).

Bununla birlikte Ukrayna'da devam eden savaş ve çatışmalar sadece insanların yerinden edilmesine neden olmadı aynı zamanda küresel pazarlar ve gıda arzı üzerinde de önemli bir etkiye sahip oldu. Bu sebeple Ukrayna'nın çatışmanın ilk beş ayı boyunca tahıl ihrac edememesi, dünya çapında kötü etkileri olan küresel bir açlık krizini daha da kötüleştirmiştir. Ayrıca dünyada savaş ve çatışmalardan kaçmak zorunda kalan insani yardıma muhtaç 82 milyondan fazla sığınmacı ve mülteci varken Ukrayna'daki kriz nedeniyle de yardım fonların azalması, gıda kıtlığı ve barışçıl siyasi çözümler bulmak zor hayatlarının daha da zorlaşmasına neden olmuştur (ReliefWeb,2022).

Ukraynalı Mülteciler için Geçici Koruma Kanunu

Avrupa Kıtası, bir taraftan göç ve sığınmacıların merkezi olurken diğer taraftan ise uluslararası mülteci hukukunun gelişmesinde ve küresel iş birliğinin oluşmasına öncü rol oynamış bir kıtadır. Çünkü Avrupa Kıtası hem I. ve II. Dünya Savaş'larının sonucunda en çok mülteci üreten kıtadır hem de bu 1980'li yıllardan itibaren göç ve sığınmacıların merkezi haline gelen bir kıtadır. Kıtaya yönelik göçün artmasıyla birlikte 1951 Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşmesi'ne ek koruma yönetmeleri Avrupa Birliği'ne üye ülkeler tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle 1999 Kosova Krizi ile Avrupa kıtasına yönelik mülteci göçü artınca, Avrupalı devletler tarafından farklı koruma uygulamaları ortaya çıkarılmış ve bu farklı uygulamalar Geçici Korumayı zorunlu kılmıştır (ASPB, 2015:38). Avrupa Birliği'ne üye devletler hem artan göç ile ortaya çıkan büyük çaplı mülteci nüfusuna çözüm bulmak hem de farklı koruma uygulamalarını ortadan kaldırmak amacıyla 20 Temmuz 2001 tarihli ve 2001/55/EC (AT) sayılı Avrupa Birliği Konseyi Yönergesi'ni (Geçici Koruma Yönergesi) 2001'de kabul etmiştir (Official Journal of the European Communities 2001). 1951 Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşmesi'ni temel alan bu yeni koruma modelinin amacı ise, üçüncü ülkelerden kitlesel olarak yerinden edilmiş kişilerin akını durumunda geçici koruma sağlamak için asgari standartları belirlemek ve menşee ülkelerine geri dönemeyen bu kişileri kabul etme ve ülkelerine kabul etme sonuçlarına katılma konusunda üye devletler arasında bir çaba dengesinin teşvik edilmesi hedeflenmiştir.

Geçici Koruma modeli ilk kez Kosova Krizi ile yerinden edilen yaklaşık 2 milyon kişiye uygulanmıştır (Ağır, 2014:1). Aslında Kosova ve eski Yugoslavya Krizleri, geçici korumanın şekillenmesinde ve gelişmesinde etkili olmuştur (Öztürk, 2017:1). Avrupa Devletleri tarafından

Yapılan ortak uygulamalar olarak kabul edilen Geçici koruma mekanizmasının en etkili örneği her ne kadar 1990'lı yılların başında çatışmalardan kaçan insanları korumak için uygulansa da bugün hala da milyonların hukuki statüsünü ve yaşamını doğrudan etkilemektedir. Ayrıca geçici koruma politikaları her ne kadar etkili bir uygulama olarak gösterilse de uluslararası hukukta geçici korumayı tanımlayan ve emredici hükümler ile düzenleyen bir hukuki belge bulunmamaktadır (Göç İdaresi Başkanlığı: E.T. 20.05.2020). Bu durum uluslararası hukukta geçici koruma ile ilgili bir hukuk boşluğu yaratmaktadır (İneli ve Çiğner, 2016:62). Yönergenin kabul edildiği tarihten sonra Avrupa kıtasında kitlesel göçe yol açacak bir durum yaşanmadığı için Geçici Koruma Kanunu askıya alınmış, dünyanın farklı bölgelerinde kıtaya yönelik artan göç ve sığınma durumunda ise Avrupa Birliği tarafından 1999 yılında kurulan Ortak Avrupa İltica Sistemi (Common European Asylum System, CEAS) kapsamında değerlendirilmiştir (ASPB, 2015:38).

24 Şubat 2022'de Ukrayna ve Rusya arasında yaşanan savaş nedeniyle Avrupa Kıtası yeniden büyük bir mülteci kriziyle karşı karşıya kaldığı için 21 yıl aradan sonra Avrupa Birliği geçici koruma direktifini raftan indirmiştir (TRT: E.T. 25.04.2022). Avrupa Birliği Geçici Koruma Yönergesiyle AB üyesi olmayan ülkelere menşe ülkelerine geri dönemeyen yerinden edilmiş kişilerin kitlesel akını veya yakın kitlesel akını olması durumunda acil ve geçici koruma sağlamak için istisnai bir önlem olarak Ukraynalı sığınmacılar için tekrar da uygulama koymuştur. Avrupa Birliği ayrıca UNHCR tarafından 2012 yılında yayımlanan Geçici Koruma veya Kalış Düzenlemelerine İlişkin İlkeler Kılavuzunu temel alarak yeni bir düzenlenmeye gitmiştir (UNHCR, 2012). Bu kapsamda Avrupa Birliği 4 Mart 2022 yılında 20 Temmuz 2001 tarihli ve 2001/55/EC (AT) sayılı Avrupa Birliği Konseyi Yönergesi'ni (Geçici Koruma Yönergesi) tekrardan yürürlüğe girmesini kabul etmiş ve Geçici Koruma Kanunu'nun uygulanmasını kolaylaştırmak ve ev sahibi ülkelere yardımcı olmak amacıyla "2022/382 sayılı Konsey Uygulama Kararının uygulanmasına yönelik Operasyonel Yönergeler" kılavuzunu yayımlanmıştır (Official Journal of the European Union, 21 Mart, 2022)⁷. Kılavuz özellikle üye devletler arasında kayıt ve bilgi sağlama konularında ortak iş birliği hedeflenirken aynı zamanda da Ukraynalıların geçici koruma kapsamındaki hizmetlere daha hızlı erişimlerinin sağlanması amaçlanmıştır.

Geçici Koruma direktifinin 4 Mart 2022 yılından itibaren uygulanmasıyla Avrupa Birliği'ne üye ülkelerde yaklaşık 7.646.595 Ukraynalı mülteci tespit edilmiş, bunlardan 4.210.542 kişiye de anında koruma ve net bir yasal statü sağlanmıştır (UNHCR: E.T. 4.10.2022). Aslında bu yaklaşımla Ukrayna Krizi Avrupa Birliği'nde ulus üstü düzeyde bir yaklaşımla geçici koruma direktifinin kabul edilmesini tetiklemiştir. Bu kanun kapsamında savaştan kaçan Ukraynalılara üç yıl boyunca acil koruma sağlamayı ve ayrıca Avrupa Birliği'nde yaşama ve çalışma hakkı verilmiştir. Ayrıca Avrupa Birliği tarafından hızlı kabul edilen geçici koruma yönetmenliğine rağmen işgücü piyasasının önündeki engeller çalışma çağındaki Ukraynalı kadın mültecilerin kısa vadede ev sahibi ülkelerin işgücü piyasalarına entegre olmalarını zorlaştırmıştır (European Central Bank (ECB), 2022). Her ne kadar Ukrayna genelinde sıkıyönetimin devam etse de Ukraynalı mülteci akınının Avrupa Kıtası'nda işgücünün büyüklüğünde kademeli bir artışa yol açması da beklenmektedir.

⁷Bu kılavuza göre; 1- 24 Şubat'tan önce Ukrayna'da uluslararası koruma veya eşdeğer bir ulusal korumadan yararlanan ve 24 Şubat'ta veya sonrasında Ukrayna'dan yerinden edilmiş kişiler ve aile üyeleri de dahil olmak üzere, geçici korumaya kimin hak kazandığının açıklığa kavuşturulması, 2- Üye Devletler tarafından sunulabilecek geçici korumaya olası bir alternatif koruma tanımı insan onuruna saygı ve Avrupa Birliği'nin temel haklar Şartı'na ve Avrupa Birliği'nin ruhuna uygun bir şekilde belirlenmeli, 3- 24 Şubat 2022'den önce Ukrayna'dan kaçan ve uygulama kapsamına girmeyen ancak korumaya ihtiyacı olan kişilere geçici koruma sağlaması, 4- Savaştan kaçan tüm çocukların statülerine bakılmaksızın tam koruma sağlanması ve özel haklara (eğitim, sağlık, psikososyal v.b.) hızlı erişimlerini sağlanması ve refakatsiz çocuklar ve gençlere yasal bir vasi atanması, 5- Oturma izniyle ilgili kişinin istihdama, okullara, hastanelere gibi kamu kurumlarına erişimi sağlanması ve kolaylaştırılması ayrıca Schengen bölgesi içinde serbestçe hareket etmesini sağlanması, 6- Frontex'in destekleyebileceği geri dönüş için AB'de kalma hakkı olmayanlara geri dönüş yardımı sağlanması gibi konularda açıklık getirmiştir.

Sonuç

Avrupa Kıtası II. Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar kıta içerisinde iki büyük mülteci kriziyle karşılaşmıştır. Bunlardan biri 1999 yılındaki Kosova Krizi olurken ikinci büyük mülteci krizi ise Rusya'nın NATO'nun genişlenmesini ve Ukrayna'nın batı yanlısı politikasını engellemek amacıyla 24 Şubat 2022'de başlattığı işgalle ortaya çıkan Ukraynalı mülteci krizi olmuştur. Avrupa kıtası bu iki kriz karşısında ortak bir tutum geliştirmiştir. Üye devletler 1951 Cenevre Mülteci Sözleşmesini temel alarak olası kitlesel akınlarda ek koruma yöntemleri kapsamında Geçici Koruma Yönetmenliğini kabul etmiş ve uygulamışlardır. Diğer taraftan Avrupa Kıtası aynı zamanda ürettiği mültecilere çözüm sağlamak amacıyla küresel dayanışmanın kurulmasında öncü rol oynamıştır. Milletler Cemiyeti ile başlayan küresel iş birliği 1950 Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin kurulmasıyla devam etmiştir. Bu küresel iş birlikleri maalesef mülteci krizlerini çözmekte yetersiz kalmış veya farklı uygulamalara gidilmiştir. Mülteci krizleri her ne kadar 1951 Cenevre Mülteci Sözleşmesinde uluslararası düzeyde iş birliği çerçevesinde çözümlenmesinden bahsedilse de aslında küresel iş birliğinin sorumluluk paylaşımı mekanizmasının oldukça uzak olduğunu göstermiştir. Sadece Avrupa kıtasından değil dünyanın birçok yerinde yaşanan savaşlar, doğal afetler, kıtlık, kuraklık, deprem, yangın gibi nedenlerden dolayı mülteci, sığınmacı ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin sayılarında son dönemlerde hızlı artış olmuştur. Bu nedenle Ukrayna krizinin gibi krizlerin ortaya çıkma ihtimalinin yüksek olmasında dolayı olası insani krizlerin önüne geçmek amacıyla başta Birleşmiş Milletler ve NATO olmak üzere uluslararası kurumların daha etkin görev almaları ve iş birliği yapmaları gerekmektedir.

Cenevre Mülteci Sözleşmesinde dile getirilen küresel iş birliği ve uluslararası koruma sisteminin ne yerinden edilmiş kişileri ne de mültecileri korunmasında yeterli koruma sağlayamadığı görülmüştür. Mülteciler ve sığınmacıların çoğu zamanda siyasi bir argüman olarak devletler tarafında maalesef kullanılmış bu durum da mültecileri ve sığınmacıları daha da hassas bir duruma ve daha fazla riskle karşılaşmalarına neden olmuştur. Bu nedenle 1951 Cenevre Mülteci Sözleşmesine ek koruma yöntemlerinden biri olan geçici koruma yöntemi 2000'li yıllardan itibaren farklı kitlelere uygulanmıştır. Bu geçici yöntemler her ne kadar uluslararası koruma ile doğrudan ilişkili ve Avrupa Birliği hukuk çerçevesinde şekillendirilmiş ve yürürlüğe konulmuş olsa da 1951 Cenevre Mülteci Sözleşmesinden geçici korumaya yönelik herhangi bir yasal mevzuatın olmaması, uluslararası mülteci hukukunda boşluk yaratmış ve birçok kurum ve kuruluş tarafından eleştiri konusu olmuştur. Bu eleştirilerin temelinde yatan en önemli etkenlerden biri de geçici koruma kapsamında olan kişilerin menşe ülkelerine zorla geri gönderilmesine neden olabilecek hukuksal boşlukların olmasıdır. Bu nedenle kısa süreli mültecilik halinin önüne geçmek amacıyla geçici koruma kanunu gibi ek koruma yöntemlerinin uluslararası koruma rejimi ile uyumlaştırılması, üst süre sınırının düzenlenmesi ve bu sürenin bitiminde, bireylerin kalıcı çözümlere erişebilecekleri vatandaşlığa kabul edilmesi, sosyal entegrasyon gibi statülere kademeli bir şekilde geçirilmeleri uygun hale getirilmelidir. Bu açıdan Avrupa Birliği'nde Geçici Koruma Direktifi'nin nispeten olumlu bir örnek teşkil ettiği söylenebilir.

Kaynakça

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, (2015). Avrupa'da Geçici Koruma Rejimi Örnekleri, ss. 10-45.

Aljazeera. (Erişim Tarihi: 21.05.2022). Moldova officially applies for EU membership. <https://124.im/yLIRBG>).

BBC. (Erişim Tarihi:14.05.2022). How many Ukrainians have fled their homes and where have they gone? (<https://124.im/hi0>)

BBC. (Erişim Tarihi:09.10.2022). Rusya'nın Ukrayna'yı işgali: 6 grafikte savaşın 6 ayı. (<https://124.im/7E5>).

BMMYK (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği). (Erişim Tarihi:10.04.2022). Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme. (<https://124.im/CDm>).

BMMYK. (Erişim Tarihi:01.05.2022). Mülteciler ve Afrika'da Zorla Yerinden Edilmiş Nüfusa İlişkin Afrika Birliği Örgütü/BMMYK Anma Sempozyumu Önerileri, No: 76 (XLV) – 1994. (<https://124.im/GiX4t>).

Bulut, R. (2015). SSCB'nin Dağılması ve Rusya Federasyonu'nda Serbest Piyasaya Geçiş. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.1, Sy. 2, ss. 1-19.

Daily Sabah. (Erişim Tarihi:14.05.2022). Over 68,000 Ukrainians take refuge in Turkey: UN agency, 16 Nisan, 2022. (<https://124.im/1A4b>).

DW. (Erişim Tarihi:201.01.2022). Rusya-Ukrayna krizinin kronolojisi. (<https://124.im/1sifN>).

Dost, S. (2014). Ulusal ve Uluslararası Mevzuat Çerçevesinde Ülkemizdeki Suriye'li Sığınmacıların Hukuki Durumu. *S.D.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.4, Sy. 1, ss. 27-69.

Dünya Doktorları. (Erişim Tarihi:30.04.2022). Rapid Needs Assessment/Situation Report, Ukrainian Refugees in Turkey: A Brief Look at the Humanitarian Needs and Responses. (<https://124.im/VZ3d>).

European Union and the United Nations. (Erişim Tarihi:30.04.2022). Expert Group on Refugee and Internally Displaced Persons Statistics, International Recommendations on Refugee Statistics 2018. (<https://124.im/Ewg9f>).

Euronews: (Erişim Tarihi:14.05.2022). NATO'ya nasıl üye olunur? Ukrayna, ittifaka katılmaya ne kadar yakın, 15 Mayıs 2022. (<https://124.im/w8VTDI>).

European Central Bank (ECB). (Erişim Tarihi:08.10.2022). The impact of the influx of Ukrainian refugees on the euro area labour force. (<https://124.im/kaMO1X>).

Giray, S. (2006). Bağımsız Devletler Topluluğu'nda Renkli Devrimler- Kırgızistan Örneği. *Akademik İncelemeler Dergisi*, , C.1, Sy.1 ss. 119-138.

Güler, A. (2016). Mülteci Sorunu ve 1951 Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin Sözleşme: Siyasi Gerçeklik ve Normatif Düzen İkilemi. *Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği, Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C.13, Sy.51, ss. 41-61.

Gözen, E.-Pınar, S. (2021). Ülkeleri İçinde Yerinden Edilmiş Kişilerin ve Mültecilerin Koruma Sorumluluğu Çerçevesinde Korunması. *Uluslararası İlişkiler Konseyi*. C.18, Sy.71, ss.1-19.

Rusya'nın Ukrayna İşgalinin Avrupa Mülteci Mevzuatı ve Ukraynalı Mülteciler Üzerindeki Hukuksal Etkisi

Göç İdaresi Başkanlığı. (Erişim Tarihi:10.04.2022). Avrupa Birliğinde Geçici Koruma. (<https://124.im/m6o0>).

IRC. (Erişim Tarihi:20.04.2022). Ukraine Crisis. (<https://124.im/i069R>).

İlgar, R.- Khalaf, S. (2017). Suriyeli Mülteciler ve Türkiye'de Mülteci Sorunu. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.2, Sy.2, ss. 40-52.

IOM (Uluslararası Göç Örgütü). (Erişim Tarihi:29.04.2022).). Göç Terimleri Sözlüğü (Uluslararası Göç Hukuku), Editörler, Richard Perruchoud ile Jillyanne Redpath Cross. 2 Baskı. (<https://124.im/QY>).

IOM (Uluslararası Göç Örgütü). (Erişim Tarihi:10.05.2022). Ukraine Internal Displacement Report General Population Survey Round 2, 1 April 2022. (<https://124.im/moDMi>).

Internal Displacement Monitoring Centre (IDMC). (Erişim Tarihi:10.05.2022). Global Internal Displacement Database. (<https://124.im/BUGyPx>).

International Rescue Committee. (Erişim Tarihi:08.10.2022). Ukraine war: What are the impacts on the world today? (<https://124.im/hCtn>).

İneli, M. (2016). Uluslararası Hukuka Uygun Geçici Koruma Rejiminin Unsurları Üzerine. *Göç Araştırmaları Dergisi*, Sy.3, ss. 62-92.

Kara, Polat, K. (2010). Türkiye'de Göç, İltica ve Mülteciler. *Türk İdare Dergisi*, C.6, Sy.2, ss. 154-162.

Kuzio, T. (2016). The Origins of Peace, NonViolence, and Conflict in Ukraine. *Ukraine and Russia People, Politics, Propaganda and Perspectives*, ss. 113-116.

Kalın, C. (2018). *Ukrayna Krizi Sonrasında Değişen Avrupa Birliği Rusya İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul; İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı.

Konak, A. (2019). Kırım'ın İlhakı ile Sonuçlanan Ukrayna Krizi ve Ekonomik Etkileri. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, C.4, ss. 81-93.

North Atlantic Treaty Organization (NATO). (Erişim Tarihi:17.05.2022). Founding treaty. (<https://124.im/VljNY>).

Orhon, N. (2019). (Erişim Tarihi:17.05.2022). Mültecileri Anlamak, Mültecileri Anlatmak. ILO ve Avrupa Birliği tarafından destek proje kapsamında hazırlanmıştır. (<https://124.im/fuNrVI>).

Oxford Committee for Famine Relief (OXFAM). (Erişim Tarihi:08.10.2022). Ukraine crisis: six months on the impacts of war continue to devastate lives. (<https://124.im/BFZNe>).

OCHA, (Office for the Coordination of Humanitarian Affairs). (Erişim Tarihi:10.05.2022). Ukraine Data Explorer. (<https://124.im/8N1FxXE>).

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). (Erişim Tarihi:08.10.2022). The potential contribution of Ukrainian refugees to the labour force in European host countries. (<https://124.im/bAy0L>).

Öztürk Neva, Ö. (2017). Geçici Korumanın Uluslararası Koruma Rejimine Uyumu Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üni. Hukuk Fak. Dergisi*, C.1, Sy.1, ss. 201-216.

Özkural, Koroğlu, N. (2015). Avrupa Birliği ve Rusya'nın Güç Alanları Arasında Kalan Ukrayna'da Yaşanan Halk Ayaklanmaları: "Turuncu Devrim" ve "Meydan Devrimi", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C.6, Sy.1, ss. 32-52.

Official Journal of the European Communities, 2011. (Erişim Tarihi:10.05.2022). On minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof, Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001. (<https://124.im/O0v5Jy>).

Official Journal of the European Communities. (Erişim Tarihi:10.05.2022). On Operational guidelines for the implementation of Council implementing Decision 2022/382 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning, (2022/C 126 I/01). (<https://124.im/hpTI4B>).

Rutland, P. (2016). An Unnecessary War: The Geopolitical Roots of the Ukraine Crisis Ukraine and Russia People, Politics, Propaganda and Perspectives. Bristol: E-International Relations Publishing, ss. 122-134.

ReliefWeb. (Erişim Tarihi:10.05.2022). The war in Ukraine is bad news for the world's refugees. (<https://124.im/0R5>).

Sarper Bülent A. (2014). Güvenlik ve Göç Kavşağında Kosova Sorunu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.69, Sy. 3, ss. 455 – 479.

Sönmez, A. Sait, B.- Cuma Yıldırım, H. (2015). Kırım sorunu bağlamında Rusya-Ukrayna ilişkilerinin analizi". *International Journal of Social Sciences and Education Research*, C.1, Sy.3, ss. 657-670.

Tunç, Ayşe Ş. (2015). Mülteci Davranışı ve Toplumsal Etkileri: Türkiye'deki Suriyelilere İlişkin Bir Değerlendirme. *Tesam Akademi Dergisi*, C.2, Sy.2, ss. 2148-2462.

TRT. (Erişim Tarihi:10.05.2022). Avrupa Birliği'nin geçici koruma direktifi raftan indi. (<https://124.im/dnkEb>).

Tüysüzoğlu, G. (2011). Ukrayna'da Turuncu Devrimin Sonu. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, C.2, Sy.3, ss. 63-79.

United Nations (UN). (Erişim Tarihi:10.05.2022). 1949. United Nations Universal Declaration of Human Rights 1948. (<https://124.im/VPX6a2>).

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (Erişim Tarihi:10.05.2022). 1966. Convention and Protocol Relating to the status of Refugees. Cenevre. (<https://124.im/B6RxF>).

UNICEF. (Erişim Tarihi:10.05.2022). Two million refugee children flee war in Ukraine in search of safety across borders. (<https://124.im/DCh>).

UNHCR. (Erişim Tarihi:10.05.2022). Handbook for the Protection of Internally Displaced Persons. Global Protection Cluster Working Group. (<https://124.im/bYA80x>).

UNHCR. (Erişim Tarihi:10.05.2022). Vice Prime Minister and Minister for Reintegration of the Temporarily Occupied Territories of Ukraine and UNHCR Representative agreement to enable people displaced by the war to access their rights and find sustainable solutions to their displacement. (<https://124.im/c0vjNV6>).

Rusya'nın Ukrayna İşgalinin Avrupa Mülteci Mevzuatı ve Ukraynalı Mülteciler Üzerindeki Hukuksal Etkisi

UNHCR. (Erişim Tarihi:10.05.2022). Minister of Social Policy of Ukraine and UNHCR Ukraine Representative agreement on expand displaced persons' access to social protection including cash assistance (<https://124.im/7NE1X5>).

UNHCR. (Erişim Tarihi:14.05.2022). Guidelines on Temporary Protection or Stay Arrangements. (<https://124.im/8ndq>).

Wilson, A. (2016). Ukrainian Politics since Independence, Ukraine and Russia People, Politics, Propaganda and Perspectives, *E-International Relations*, ss. 96-103.

Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857)

Hasan TAN*

Atıf/©: Tan, Hasan, Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857), Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 2022/7(2), 61-73.

Öz

19. yüzyılın ikinci yarısı, dönemin büyük güçleri olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın rekabetlerine sahne olmuştur. Bu mücadelede İngiltere ve Fransa dünyanın belirli bölgelerinde, Rusya ise periferisinde yer alan bölgeleri ele geçirme ve nüfuz alanlarını oluşturma ve bu alanları koruma noktasında hareket etmişlerdir. Bu büyük güçlerin rekabet ettiği alanların başında ise Osmanlı Devleti ve İran'ın egemen olduğu coğrafya yer almaktadır. Bu dönemde meydana gelen Kırım Savaşı (1853-1856), Osmanlı Devleti ile Rusya arasında vuku bulmuş, Herat Meselesi ise (1856-1857) İran ile İngiltere arasında meydana gelmiş bir olaydır. Ancak bu her iki olayda da meselenin dışında yer alan diğer ülkeler taraf olarak olayların içerisinde yer almışlardır. Kırım Savaşı'nın ortaya çıkış nedenleri ile savaşın sonuçlarına bakıldığında, pek çok özelliği içinde barındırdığı görülmektedir. Bu savaşta İngiltere diğer Avrupa ülkelerini de yanına alarak Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış, Rusya'da buna karşılık İran ile yakınlaşarak desteğini almaya çalışmıştır.

İran'ın Herat'ı işgal etmesi olayında ise İngiltere, meseleyi kendi sömürge toprağı olan Hindistan'a yönelik bir tehdit olarak algılamış ve İran'ın Herat'tan çıkması için çeşitli yollara başvurmuştur. İran ise, Herat'ın asırlardır kendi toprağı olduğunu öne sürerek İngiltere'ye karşı Osmanlı Devleti ile Fransa'nın desteğini almaya çalışmıştır. Bu meselenin Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren kısmı ise Basra Körfezi üzerinde İngiltere'nin İran'ı ablukaya almaya çalışması olmuştur. Osmanlı Devleti ise Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin kendisine sunduğu destek ve İran'ın Rusya ile birlikte hareket etmesini engellemek adına tarafsız kalmayı uygun görmüştür. Kırım Savaşı ile Herat meselesinde istediğini elde eden ve gücünü tüm taraflara kabul ettiren devlet ise İngiltere olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İran, İngiltere, Rusya, Kırım, Herat.

*Hasan TAN, Doktora öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, hasantan@artuklu.edu.tr., 0000-0001-7522-3098
Geliş/Received: 16 Ekim 2022, Kabul/Accepted: 29 Kasım 2022 DOI: 10.46628/itbhssj.1194203

Ottoman-Iran Relations (1853-1857) in the Crimean War and the Issue of Herat

Citation/©: Tan, Hasan, Ottoman-Iran Relations (1853-1857) in the Crimean War and the Issue of Herat, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 2022/7(2), 61-73.

Abstract

The second half of the 19th century witnessed the rivalries of England, France and Russia, the great powers of the period. In this struggle, England and France acted in certain parts of the world, and Russia in the point of seizing the regions located in its periphery, creating and protecting these areas of influence. At the beginning of the areas where these great powers competed is the geography dominated by the Ottoman Empire and Iran. The Crimean War (1853-1856), which took place in this period, took place between the Ottoman Empire and Russia, and the Herat Question (1856-1857) was an event that took place between Iran and England. However, in both these events, other countries that were outside the issue took part in the events as parties. When the reasons for the emergence of the Crimean War and the results of the war are examined, it is seen that it contains many features. In this war, England took other European countries with it and sided with the Ottoman Empire against Russia, and Russia, on the other hand, tried to get its support by getting closer to Iran.

In the case of Iran's occupation of Herat, England perceived the issue as a threat to its colonial territory, India, and resorted to various ways to get Iran out of Herat. Iran, on the other hand, tried to get the support of the Ottoman Empire and France against England, claiming that Herat was its own land for centuries. The part of this issue that concerned the Ottoman Empire was that Britain tried to blockade Iran on the Persian Gulf. In the Crimean War, the Ottoman Empire decided to remain neutral in order to support the British to the Ottoman Empire and to prevent Iran from acting together with Russia. With the Crimean War, the state that got what it wanted in the Herat issue and made all parties accept its power was England.

Keywords: Ottoman Empire, Iran, England, Russia, Crimea, Herat.

GİRİŞ

XIX. yüzyıl ekonomik öncelikler bağlamında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın birbirleriyle kıyasıya rekabet etmelerine sahne olduğu bir asır olmuştur. Bu mücadeleler kapsamında belirli bölgeleri ele geçirme ve nüfuz alanları oluşturma yarışında İngilizler öne çıkmış, Fransa ve Rusya ise İngilizlerin girmediği bölgeleri ele geçirmeye çalışmışlardır. Özellikle İngiltere ile Rusya'nın Osmanlı ve İran coğrafyası üzerinde birbirleriyle olan mücadeleleri önemli bir ayrıntıyı oluşturmuştur. İngiltere, Rusya'nın yayılcı emellerine karşı sömürgelerini garanti altına almaya çalışmış, Rusya ise İngiliz tekelini kırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Rus genişleme politikasının İngiltere için tehdit edici bir durum olduğunun farkında olan İngiliz yönetimi, Rusya'nın Tuna'da durdurulması gerektiği inancını taşımaktaydılar (Karal, 1995: 221). İngiliz ve Rus çıkarlarının rekabet ettiği sahanın büyük bir kısmı ise Osmanlı Devleti ile İran'ın egemen olduğu coğrafyada yer almaktaydı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin dünya konjonktüründe üstünlüğü kaybettiği 16. asrın sonlarından itibaren Rusya Balkan topraklarına nüfuz etmeye başlamış ve Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik dalgaları ve Rusya'nın Balkanlarda Gayrimüslimlere yönelik misyonerlik faaliyetleri hız kazanmıştır. Misyonerlik faaliyetleri ile de yetinmeyen Rusya, 1806-1812 (Sunar, 2018:239-256) yılları ile 1828-1829 (Gök, 2008: 11) tarihleri arasında Osmanlı Devleti ile 2 defa savaşmış ve bu savaşlar neticesinde Balkan topraklarında birçok bölgeyi ele geçirmiştir. Aynı zamanda İran egemenliğinde olan birçok bölgeyi de savaş yoluyla ele geçiren Rusya, İngiliz sömürgesi olan Hindistan'ı da tehdit eder hale gelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ve İran'ın Rusya'ya karşı olan savaşlarında İngilizler ya açıktan veya arka planda her iki ülkeyi Ruslara karşı desteklemiştir.

Kırım Harbi Öncesinde Osmanlı-İran Münasebetleri

19. Yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada farklı din ve mezheplere mensup topluluklar zaman zaman Celali İsyanları tarzında Osmanlı Devleti'ni sarsacak düzeyde ciddi isyanlar çıkarsalar dahi, Osmanlı Devleti tarafından bu isyanlar bastırılmış ve 19. asra kadar mezhep temelli isyanlar neticesinde Osmanlı Devleti'ne inanç bağlamında herhangi bir dayatma durumu oluşmamıştır. Ancak 19. yüzyılının ikinci yarısından itibaren Gayrimüslim tebaa gerekçe gösterilerek Fransa Katoliklerin, Rusya ise Ortodoksların hamiliğini üstlenme bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başlamışlardır. Kutsal olarak kabul edilen yerlerde vuku bulan olaylar münasebetiyle Fransa ve Rusya sürekli olarak Osmanlı Devleti nezdinde girişimlerde bulunmaktaydı. Hıristiyanlar tarafından Hz. İsa'nın kabri, Kamame Kilisesi, Hz. Meryem'in türbesi ve bitişiğindeki bahçe, Beyt ül- Lahim'deki büyük Kilise, Tahun ül-Atik isimli alan ve oradaki mahzenler, Mağarat ül-Reate ve etrafındaki arazi, Hz. İsa'nın mezarı sanılan yer ve etrafı, Mağarat ül-Mehd ile Hacer-i Mugtesil (Karal, 1995: 222-223) gibi yerler "Makâmât-ı Mübâreke" (Bırbudak, 2018: 241) olarak kabul edilmekteydi. Rusya, Sultan Abdülmecid'in III. Napolyon'un (1848-1852) isteği üzerine bütün Katoliklerin Kudüs'te yaşamaları için verdiği izne şiddetle karşı çıkarak Ortodoks mezhebi mensuplarının tamamının korunması imtiyazının da kendisine bırakılmasını talep ediyordu (Nasiri, 1991: 75). Ancak 1852 yılında başlayan görüşmeler sonucunda, Osmanlı Devleti tarafından Fransa'nın 1740 kapitülasyonları ile elde ettiği "Katolikleri koruma hakkı" yenilenirken, Rusya'nın talebini ise reddedilmiştir. Rusya bunu bahane ederek Osmanlı Devleti'ne ait olan Eflak ve Boğdan'ı 21 Haziran 1854 tarihinde işgal etmeye başlamış, Osmanlı Devleti de Rusya'ya savaş ilan etmiştir.

Kırım Savaşı başlamadan önce Osmanlı-İran ilişkilerine bakıldığında, her iki ülke arasında gerginliklerin devam ettiği görülmektedir. Nitekim iki devlet arasında o sıralar eskiye dayalı pek çok tartışma konuları devam etmekle birlikte, 1849 yılından beri sürdürülen gerek sınır tespiti ile

Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857)

İlgili yapılan müzakerelerin sonuçlanmamış olması, gerekse sınır boylarındaki aşiretlerin çıkardığı sorunlar, Osmanlı-İran ilişkilerinin açmazları olarak göze çarpmaktadır (Uluerler, 2018:329). Osmanlı yönetimi, İran'ın Rusya'nın yanında yer alma ihtimali ve Rusya ile yaptığı savaşlar ile diplomatik krizler nedeniyle doğu sınırında sürekli olarak teyakkuz halindeydi. Osmanlı Devleti'nin vaziyeti bu durumdayken, İran'ın genel durumu da Osmanlı Devleti ile benzerlik göstermekteydi. Özellikle 19. Yüzyılda Rusya karşısında aldığı iki yenilginin (1812 ve 1828) olumsuz etkileri İran devlet yöneticilerini zor durumu sokmuştu. Feth Ali Şah (1797-1834) döneminde Rusya ile imzalanan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile birçok bölge Rusya'ya kaptırılmış ve bu antlaşmalar İran tarihi açısından çok üzücü ve alçaltıcı dönemler olarak tarihe geçmiştir (Karadeniz, 2012: 296). Yine Rusya'nın kıskırtması ile Muhammed Şah (1834-1848) zamanında girişilen Herat seferi (1838-1841) İngilizlerin şiddetli tepkisi sonucunda başarısızlıkla sonuçlanmış ve İran'da iç karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. Hem Osmanlı Devleti hem de İran'ın vaziyeti bu durumdayken Kırım Savaşı başlamıştır. Osmanlı-Rus ilişkilerinin gerginleştiği bu esnada Ahmed Vefik Paşa'yı Tahran sefaretine atayan Osmanlı Devleti, İran ile ilişkilerinin bozulmaması için ciddi gayret sarf etmişti.

Kırım Harbi'nde Osmanlı-İran Münasebetleri

Kırım Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Çar I. Nikola, Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakmak amacıyla İran ile ittifak teşebbüsünde bulunmuştu. İngiltere ve Fransa'nın desteğini alamayan Çar'ın bu noktada en büyük çekincesi, İran'ın da Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmesiydi. Çar I. Nikola, Osmanlı-İran gerginliklerinden kaynaklı olarak İran'ın Rusya ile birlikte olma ihtimali üzerinden hareket ediyordu. Bundan ötürü Osmanlı Devleti de Ahmed Vefik Paşa'nın İran nezdindeki yoğun gayretleri ile bu ihtimalin ortadan kalkmasını umuyordu. Ancak Rusya'nın tahrikleriyle İran'ın sınıra asker yığması Osmanlı Devleti'ni endişelendirmiştir. Prens Menşikov'un¹ Rusya'nın Kafkasya Umumi Valisi Prens Voronzof'a gönderdiği belgede "Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkilerin kesildiğini, bundan dolayı İran'ın siyasi durumunun kesinleştirilmesi ile İran'ın sınırda asker bulundurmasının Rusya'ya yardımcı olacağı" şeklindeki ifadelerinden de, Osmanlı Devleti'nin bu endişelerindeki haklılığını ortaya koymaktadır (Türk, 2000: 17). Çünkü Ahmed Vefik Paşa'nın İran'daki çabalarının yanında, Rusya'nın İran'daki temsilcisi Dolgorki de Nasirüddin Şah ile görüşmeler gerçekleştirip İran ile Rusya arasında bir ittifak zeminini oluşturma çabasındaydı. Nasirüddin Şah'ın Rus elçisiyle gizlice görüşmesi, İran sadrazamı ile birlikte Osmanlı ve İngiliz elçilerini de dehşete düşürmüştü (Nasiri, 1991: 76). Ahmed Vefik Paşa İstanbul'a gönderdiği belgede İran ve Rusya arasında gelişmekte olan bu ilişkiler hakkında İngiltere ile birlikte alınması gereken tedbirlerin İngiliz sefirine bildirilmesini talep etmiş ((T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi, (BOA), Hat 1346/85:H. 25.05.1270/M.23.02.1854)), böylece Rusya-İran yakınlaşmasına karşılık Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin birlikte hareket etmesini tavsiye etmişti.

Rusya'nın İran üzerine uygulamaya çalıştığı bu siyasetin temel gerekçesinin İngiltere'nin bölgedeki hegemonyasını sekteye uğratmak ve İngilizlerin İran'daki etkinliğini kırmak, aynı zamanda İran ile siyasi ve iktisadi ilişkilerini geliştirerek bölgedeki nüfuzunu arttırmak olduğu ifade edilebilir (Şemim, 1379:233). Bunun için Kırım Harbi'nin başlamasıyla birlikte Rus Çar'ı,

¹ Prens Aleksandr Menşikov, 1853'te Filistin'deki kutsal yerlerde Hristiyanların ayrıcalıklarının korunması konusunda çıkan anlaşmazlık sırasında özel bir görevle İstanbul'a gönderildi. Rus hükümetinin Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoksların koruyucusu olarak tanınması konusundaki ısrarı, görüşmelerin kesilmesine ve Kırım Savaşı'nın başlamasına yol açtı. Kırım'daki Rus kara ve deniz kuvvetlerinin yüksek komutanlığına getirilen Menşikov, Kırım Savaşı'nın ilk iki yılında Rus kuvvetlerinin komutanlığını yapmıştır.

İran'ın dostluğunu kazanarak Osmanlı Devleti'nin aleyhinde en azından askeri bir antlaşma yapılmasını sağlamak gayesindeydi (Sasani, 1352:24). Rus elçisi İran'a "Türkmençay Antlaşması" ile İran'ın Rusya'ya olan borcunun affedilmesi, Rus ordularının Osmanlılar karşısında bozgunu durumunda İran topraklarını kullanabilmesi, İran'ın savaş ve barışta Rusya ile birlikte hareket etmesi, Savaş sırasında İran'ın kazandığı toprakları elinde tutması ile İngilizlerin baskısı durumunda dahi İran'ın altmış bin askerle savaşa devam etmesi teklifinde bulunmuştu (Türk, 2000: 17). Bu teklife göre ayrıca Osmanlı ile Rusya arasındaki savaşta, İran Erzurum ve Bağdat cephelerinde kuvvetlerini toplayıp, lazım olduğu an Bağdat, Kerbela ve Necef'i, Azerbaycan cephesinde ise Kotur, Bayezid ve Erzurum'u alması düşünülmekteydi (Nasiri, 1991: 76). Bu gelişmeleri dikkatle takip eden Ahmed Vefik Paşa, Rusya ile İran'ın anlaşması durumunda, Osmanlı Devleti'nin ciddi zarar göreceğinin farkındaydı. Bu sebeple, Nasirüddin Şah ile Rusya elçisi arasında gizli görüşmelerin devam etmesi durumunda Tahran'ı terk edeceğini İran'a bildirdi (Watson, 1354: 383). Ahmed Vefik Paşa ile İngiliz elçisinin itirazlarına rağmen Nasirüddin Şah ile Rus elçisi Dolgorki arasında mutabakata varılan hususlar konusunda antlaşmaya varıldı. Varılan gizli mutabakatta İran, Rusya'nın düşmanlarına savaş devam ettiği müddetçe hiçbir askeri yardımda bulunmayacak, Rusya ise İran'ın beş yüz bin tümen olan borcunu silecekti hükümleri yer almıştır (Nasiri, 1991:77). Ayrıca İran Azerbaycan ve Kirmanşah'ta ordu bulundurup Osmanlı Devleti'ne gidecek askeri veya yiyecek yardımını engelleyecekti. İngilizler bu gizli antlaşmayı bozmaya çalışmış (Sasani, 1352: 25), ancak Nasirüddin Şah'ın Azerbaycan'a ordu göndermelerini engelleyememişlerdir. İran'ın Azerbaycan sınırına ordu göndermesi üzerine Osmanlı yönetimi, İran ve Irak havalisindeki valilerini uyararak, olası İran saldırılarına yönelik olarak askeri hazırlıklar yapmalarını istemiştir. Yapılan bu hazırlıkların mahiyetine bakıldığında ise, Osmanlı Devleti'nin her aşamada İngiltere ile birlikte hareket ettiği anlaşılmaktadır (BOA, A. AMD, 49/18:H.19-12. 1268/M. 04.10.1852). Kırım Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye bu derecede bağlı bir siyaset izlemesi, İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

İngiliz ve Osmanlı elçilerinin Nasirüddin Şah nezdindeki yoğun girişimleri neticesinde Nasirüddin Şah, kendilerine teminat vererek Azerbaycan'a gönderilen bu ordunun kesinlikle Osmanlı Devleti'ne zarar vermeyeceğini taahhüt etmek durumunda kalmıştır (Nasiri, 1991: 81-82). Ancak bu taahhüde rağmen yine de Osmanlı Devleti İran sınırına asker göndererek gerekli tedbirleri almaktan geri durmamıştır. Netice itibarıyla Kırım Harbi, 19 Ağustos 1854 tarihinde Osmanlı Devleti ile müttefiklerinin lehine bir şekilde Paris Antlaşmasıyla sonuçlanmıştır.

Savaş sonucunda Osmanlı Devleti, İran'dan gelen olumlu haberlerden memnun olmuştur (BOA, A. MKT. UM, 155/78 H.14.07.1270/M.12.04.1854). İngilizlerin de müdahalesiyle Rus-İran ittifakı son bulmuş ve İran Osmanlı Devleti'ne karşı yapıcı bir dil kullanmaya başlamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti de, sınır bölgelerindeki yöneticileri uyararak İran'a karşı herhangi olumsuz bir davranışta bulunmamalarını tembihlemiştir.

Herat'ın İşgalinden Önce Osmanlı-İran Münasebetleri

Rusya, Fransa ve İngiltere'nin 19. Yüzyılda bölgede birbirleriyle olan kıyasıya rekabetleri, Osmanlı Devleti ile İran'ın da sürekli bir şekilde müttefik arayışına girmelerine neden olmuştur. Özellikle İngiltere ile Rusya'nın hâkimiyet mücadeleleri Osmanlı ile İran'ın bu ülkelere bağımlı bir siyaset yürütmelerini zorunlu kılmıştır. İngiltere, sömürgelerini korumak adına Rusya'nın yayılcı emellerine set çekerek durdurmaya çalışmıştır. Rus genişleme siyasetinin İngiltere için tehdit edici bir durum olduğunu fark eden İngiliz yönetimi, Rusya'nın Tuna'da durdurulamaması halinde mutlaka İndus kıyılarında durdurulması gerektiği (Uluerler, 2015: 806) düşüncesinden

hareketle Kırım Savaşı'ndan sonra Herat meselesini tekrardan gündeme getirdi. Sir Charles Murray'ı sefirlikle İran'a gönderen İngiltere'nin amacı, Afganistan ve Hindistan'daki nüfuzunu güvence altına almaktı. Ancak Afganistan'da İran nüfuzunun varlığı İngiltere'nin önündeki en önemli engeli teşkil etmekteydi.

İran, Feth Ali Şah döneminde Herat ve Kandahar bölgesinde Afganlar ile savaşarak bu bölgeyi tasarrufu altına almıştı (Mehdevi, 1386: 135). Çünkü Kaçarlar zaten Herat'ı İran'ın bir parçası olarak görüyorlardı. Ancak İran'ın sürekli olarak Afganlar ile mücadele etmesi neticesinde Herat, bir müddet sonra İran'ın elinden çıkarak yerel güçlerin kontrolüne girmişti. Muhammed Şah döneminde de Rusya İran'ı Herat'ı alması için sürekli teşvik etmekteydi. Herat'ı almak isteyen Muhammed Şah ise, Rusya'nın desteğine güvenerek 1837 senesinde Herat'a sefer düzenlemiş, İngiltere ise ilk başta elçisini İran'a göndererek ve diplomatik üslup kullanarak Muhammed Şah'ı Herat seferinden vazgeçirmek için uğraşmıştır. Ancak Muhammed Şah'ı bu kararından vazgeçiremeyen İngiltere bu durumdan rahatsız olmuştur. İran'ın bu seferinin arka planda Rusya'nın olduğunu ve nihai hedefinin Hindistan olduğunu gören İngiltere, bu sefer İran'ı tehdit ederek Basra Körfezi'nden başlamak üzere bütün İran'ı işgal edeceğini dile getirmiş, akabinde de savaş gemilerini Basra Körfezi'ne göndermiştir (Uluerler, 2015:807). İngiltere aynı zamanda İran'daki bazı aşiretleri de kışkırtarak isyanlar çıkarmış ve bu isyanlar Muhammed Şah'ı zor duruma sokmuştur. Tüm bu gelişmelerden sonra Muhammed Şah, Herat kuşatmasını kaldırmak zorunda kalmıştır.

Nasirüddin Şah tahta geçtiğinde ise, Emir Kebir'in² de çabaları neticesinde İran üzerindeki İngilizlerin etkisi ciddi anlamda azalmış, ancak Emir Kebir'in katlinden sonra yerine geçen Mirza Ağa Han Nuri, İran'ın dış siyasetini İngiliz çıkarlarına göre tekrardan dizayn etmeye başlamıştır. İngiltere'nin İran üzerinde kurmuş olduğu bu baskının temel amacı Afganistan'daki etkinliğini arttırarak İran'ı bu bölgeden uzaklaştırmaktı. Bu bağlamda İngiliz yanlısı olan Afganistan Emiri Dost Muhammed Han³, İngiltere'nin yönlendirmesi ile 1855 tarihinde Herat üzerine doğru harekete geçmiştir (Uluerler, 2015: 840). Çünkü İran ile iyi ilişkileri bulunan Herat hâkimi Yar Muhammed Han'ın 1851 yılında ölmesinden sonra da yerine oğlu Seyyid Muhammed Han geçmiş, Nasirüddin Şah da Seyyid Muhammed Han'a hilat göndererek İran'a bağlılığından memnun kaldığını söylemişti (Karadeniz, 2012: 395). Ancak bu sırada Herat'ta etkin olmaya başlayan Muhammed Yusuf Han⁴, Seyyid Muhammed Han'ı katlederek onun yerine geçmiş ve

² Mirzâ Taki Han (Emir Kebir) 1806 yılında orta gelirli bir ailenin çocuğu olarak Arak şehrine bağlı Ferahan ilçesinin Hezave (Huzave) köyünde doğmuştur. Babası Kerbelâi Muhammed Gurban, Mirza Bozorg Abbas Mirzâ'ya başvezir olunca Kerbelâi Muhammed Gurban, oğlunu da yanına alarak Mirza Bozorg'un mâiyetinde önce Tahran'a daha sonra ise Tebriz'e gitti. Mirza Bozorg, Mirzâ Taki'nin kendi çocuklarıyla birlikte eğitim almasını sağlayarak onu yetiştirdi. 1822'de Mirzâ Bozorg'un ölümü üzerine Abbas Mirza tarafından ilk başta leşkernevis (Askeri yazıcı) olarak Azerbaycan ordusunda, ardından orduda Mustavfi-i Nizam (Mali Denetçi) olarak görevlendirildi. Yaptığı bütün görevlerde başarılı olan Mirza Taki Han, bir süre sonra sadece mali alanda değil, Vezir-i Nizam unvanıyla Azerbaycan Ordusu'nun tamamından sorumlu kişi haline geldi. Nasirüddin Şah'ın tahta geçmesiyle birlikte Vezir-i Azam'ı ünvanıyla İran'da modernleşme hamlelerini başlatan kişi olmuştur. Kısa süren bu görevi sırasında İran'da ordu, idare, maliye ve eğitim alanlarında ciddi reformlar gerçekleştirdi. Bkz; Feridun Ademiyyet, *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran 1362.

³ Afgan Devleti'nin kurucusu sayılan Ahmed Şah Dürrânî'nin oğlu Timur Şah devrinde Barakzay ailesinin başına geçen Pâyende Han'ın yirminci oğludur. Afganistan'da uzun süren egemenlik mücadeleleri ve iç savaşın ardından 1826 yılında Barakzay hanedanının iktidarı ele geçirmesini sağlayan kişidir. Bkz. Kemal Kahraman, "Dost Muhammed", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1994, C. 9, ss. 510-511.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Clements Robert Markham, C.R., *Tarih-i İran Der Devre-i Kaçar*, trc. Mirza Rahim Ferzane, y.y., Tahran 1364, s.147

İran'dan da Afganistan Emiri Dost Muhammed Han ile İngilizlere karşı kendisine yardım etmelerini talep etmiştir ((Rizaî, 1363:112). Gelişmelerden oldukça rahatsız olduğu anlaşılan Nasirüddin Şah, Rusya'nın da teşvikiyle Herat üzerine sefer düzenlemeye karar vermiştir.

Rusya'nın İran'ı Herat üzerine sefer düzenlemeye sevk etmesi, İngiltere'yi Afganistan'daki diğer emirlikler ile de ilişkilerini geliştirmesine sebep olmuştu. İngiltere'nin bölgede etkinliğini arttırmasından sonra daha da saldırgan bir politika izleyen Rusya ise, İran ve Afganistan üzerinde nüfuzunu arttırarak, İngilizlerin Hindistan'daki varlığına tehdit oluşturacak bir konuma gelmişti. İngilizler, Rusların bölgede güçlü bir pozisyona ulaşması neticesinde oluşturduğu tehditlere karşı pozisyonunu korumak için nitelikli subaylarını bölgedeki Hanlıklara göndererek, İngiltere'nin nüfuz alanını daha genişletmeyi düşünüyordu. Rusya, Tahran'daki büyükelçileri vasıtasıyla İran'ı Herat üzerine sefer düzenlemesi için sürekli olarak kışkırtması neticesinde Nasirüddin Şah daha önce Herat'a müdahale etmeyeceğine dair (Sipehr, 1353: 153) fermanını iptal ederek sefer düzenlemeye karar verdi.

Rusların cesaretlendirmesi ve İngilizlerin Herat'a girmesinden sonra İran, Herat'ı ele geçirmek için savaş hazırlıklarına başladı (Arinpur, 1353: 127-135). Nasirüddin Şah'ın bu kararından sonra İngiliz sefiri ise İran'ı terk etti (Mehdevi, 1386:153).Nasirüddin Şah'ın bu kararı almasında Sadrazam Mirza Ağa Han'ın görüşünün de olumlu olduğu anlaşılmaktadır. İngiliz yanlısı olduğunu bilinen sadrazamın İran ve İngiltere'yi karşı karşıya getirecek böyle bir kararı onaylamasının sebebi ise Herat Seferi ile İran'ın birkaç siyasi emelini gerçekleştireceği düşüncesindeydi (Avery, 1379:144). Bu kararın alınmasının belki de en önemli sebebi Nasirüddin Şah'ın da babası gibi Herat'ı İran sınırları içerisine katarak bu konudaki hayallerini gerçekleştirme arzusudur (Markham, 1364:148-149). Aslında İngiltere İran ile herhangi bir savaşa girme arzusunda değildi. Çünkü İngilizlerin Herat meselesindeki amacı, Afganistan'daki güçleri takviye ederek onları İran'dan uzaklaştırmak ve böylece İran ile Hindistan arasında tampon bir bölge yaratmaktı (Nasiri, 1991: 83). Ancak İngiltere'nin bölgedeki varlığı ile İran'ın Safevilerden beri bölgedeki hanlıklar üzerindeki etkisi nedeniyle her iki ülkenin bir gün mutlaka karşı karşıya gelmeleri kaçınılmazdı.

Herat meselesi yüzünden gerilen İran-İngiliz ilişkileri sebebiyle Nasirüddin Şah, Mirza Ferruh Hân-ı Eminü'd-Devle'yi büyükelçi ünvanıyla İstanbul ve Paris'e gönderdi (Nasiri, 1991: 84). Nasirüddin Şah'ın elçi gönderme amacı Osmanlı Devleti ile Fransa'nın görüşünü alarak gerekirse yardımlarını alabilmektir. Fransa'dan yardım alma umudu pek olmayan Nasirüddin Şah, Osmanlı Devleti ile askeri bir antlaşma yapma gayretindeydi. Çünkü İngilizler Şattü'l-Arap sınırlarındaki Muhammara şehrini işgal etmiş, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Muahmmere'de yapacağı yardım İran'ın İngilizlere vuracağı en büyük darbe olacaktır. Mirza Ferruh Hân-ı Eminü'd-Devle, Haziran 1856 tarihinde İstanbul'a ulaştı. Amacı, Osmanlı devlet adamları ve İstanbul'daki Fransız elçisi ile konu hakkında görüşerek niyetlerini öğrenmektir. Mirza Ferruh Han'ın Fransa'nın İstanbul elçisine sunduğu nâmede, İran aşağıda maddeler halinde sıralanan hususlarda Fransa'dan Osmanlı Devleti nezdinde girişimlerde bulunmasını talep etmektedir;

1. *Biliyorsunuz ki, Osmanlı Devleti Kırım Harbi'nde Rusya ile savaşırken bütün meselelerden ötürü herhangi bir işlem yapılmaması için biz memurlarımıza emir vermiştik. Osmanlıların Rusya'ya karşı daha serbest hareket edebilmeleri için hiçbir talepte bulunmadık. Silah yardımı yapmamış olsak da, manevi yollarla onlara yardımcı olarak tarafsızlığımızı koruduk. Fakat Osmanlı hudud memurları ve muhafızları bu dostane davranışımızın ortadan kalkmasını istiyorlar. Sefirimizden Herat meselesinde Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını sağlamak maksadıyla Fransa elçisiyle görüşmesini istedik.*

2. *İki devlet arasında ittifak hakikatte her iki devletin menfaatlerini gözetir bir biçimde olmalıdır. Böyle olunca bütün anlaşmazlıklar ortadan kalkar.*

Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857)

3. *Mr. Murray'ın İran'daki davranış tarzı ve İran'ı terk edişi Fransız sefirine beyan edilecek.*

4. *Herat meselesinde İngiltere İran ile savaşırsa, Osmanlı Devleti'nin tutumunun ne olacağını Fransa sefiri vasıtasıyla öğrenilecek.*

5. *İran Devleti, Osmanlı-Rus savaşında dostluğunu gösterdi. Acaba, Osmanlı Devleti de İslam câmiyası mensubu olarak dostluğunu gösterebilecek mi?* (Nasiri, 1991: 84).

İran'ın Fransa aracılığıyla Osmanlı Devleti'ni desteğini almaya çalıştığı bu satırlardan açıkça anlaşılmaktadır. İran, Osmanlı Devleti'nin açıkça yardımı olmasa dahi, en azından Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni tarafsız kalmaya ikna etmesini talep etmektedir. Çünkü daha Mirza Ferruh Hân İstanbul'a varmadan, daha önce Bayezid ilçesine bağlı iken İran tarafından ele geçirilmiş olan Yarımkağa ile Tanyan bölgesinin (BOA, HR. MKT.226/73 H.23.06.1274/M.08.02.1858), Bayezid kaymakamı olan Akif Efendi tarafından ele geçirilmesi İran'ı tedirgin etmişti. İran en azından İngiltere ile Herat meselesi yüzünden uğraştığı sırada, Osmanlı Devleti'nin İran'a ait bölgeleri işgal etmesini önlemeyi umut ediyordu.

İran elçisi Mirza Ferruh Hân, İstanbul'da Hariciye Nazırı ve Sadrazam ile görüştüktan sonra 29 Ekim 1855 tarihinde Sultanın huzuruna çıkarak Şah'ın mektubunu takdim etti (Nasiri, 1991: 86). Mirza Ferruh Hân İstanbul'da yaptığı görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin Herat Meselesi ile ilgili niyetini öğrenmeye çalışarak özellikle Şattü'l-Arap ve Muhammara bölgelerini gündeme getirmişti. İngilizlerin buraları ele geçirebileceği ihtimaline karşı Osmanlı Devleti'nin böyle bir işgal karşısında bu bölgeleri savunmasını talep etti. Hariciye Nazırı ile Sadrazam ise, böyle bir ihtimal karşısında dahi Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalacağını, çünkü Kırım Harbi'nde İngilizlerin kendilerine yardım ettiğini, üstelik Osmanlı Devleti'nin zor durumda olmasından dolayı bu bölgeleri zor kullanarak İngilizlerden geri alamayacaklarını ifade ettiler (Nasiri, 1991: 86). İran elçisi, Osmanlı Devleti'nin bu konuda herhangi bir yardımda bulunamayacağına kanaat getirdikten sonra görüşmeleri sonlandırarak Tahran'a dönmüştür. Çünkü Osmanlı Devleti Kırım Harbi esnasında İngiltere ile iyi ilişkiler kurmuş ve İran yüzünden bu ilişkilerin bozulması istemiyordu. Diğer yandan Herat Meselesi ile İngiltere ve İran'ın savaş hazırlıkları ise devam ediyordu.

Herat hâkimi Seyyid Muhammed Han'ın öldürülmesi ve Dost Muhammed Han'ın Herat'a girmesi yerel halk tarafından tepkiyle karşılanmış ve büyük infiale sebep olmuştur. Bunun üzerine İran, Mart 1856 tarihinde harekete geçerek bu amaçla da Hüsamu's-Saltana komutasında bir orduyu Herat'a göndermiş ve İran'ın Herat'ı ele geçirmesi süreci kuşatmaya dayalı olarak Eylül 1856 tarihine kadar sürmüştür (Uluerler, 2015:810). Uzun bir kuşatmadan sonra Eylül 1856 tarihinde İran Herat'ı ele geçirerek buradaki hâkimiyetini ilân etmiştir.

Herat'ın İşgalinden Sonra Osmanlı-İran İlişkileri

Nasirüddin Şah, karşısındaki esas gücün İngiltere olduğunu bildiğinden ötürü daha önce Osmanlı Devleti nezdinde destek amaçlı girişimlerde bulunmuş, ancak umduğu desteği bulamamıştı. Bu sefer de İngiltere gibi büyük bir güce karşı ona eş değer bir güç olan Fransa'dan yardım alma umuduyla elçisini göndermiştir. Çünkü önceki dönemlerde Rusya'nın İran'ı yalnız bırakması ve Rusların yegâne amaçlarının İngilizlere karşı İran'ı kullanmak olduğunun farkında olan Nasirüddin Şah, bu nedenle Fransa'nın Herat meselesinde İran'a vereceği desteğin önemini de farkındaydı. Ancak Fransa'nın Tahran elçisinin Osmanlı Devleti'nin İran Sefiri olan Haydar Efendi ile yaptığı görüşmede Fransa'nın tavrının İran'ın böyle bir işe girişmemesi yönünde

olduğunu bildirmesi, İran'ın Fransa'dan da umduğu desteği alamadığını göstermektedir (BOA, İ.HR.127/6432 H.14.05.1272/M.22.01.1856).

İngiltere İran'ın Herat'ı almasını kabullenmeyerek savaş gemilerini 1856 yılında Basra Körfezi'ne göndererek karadan da Şiraz'a doğru ilerleyerek Huzistan'a saldırdı. Muhammara kıyılarından Buşehr'i bombalayan İngiliz gemileri karaya asker çıkararak buradan iç kısımlara doğru hareket etti (Mustevfi, 1371:83-84). İngilizler aynı zamanda Körfezdeki yerel güçleri de kışkırtarak onları isyana teşvik etmiş, bu çaba neticesinde Umman Sultanı İngilizlerin desteğiyle Bender Abbas'a saldırmıştır (Mehdevi, 1386: 262). Hem İngiltere'nin askeri gücü hem de yerel beylerin İran'ın elinde bulunan bölgelere saldırması, İran'ı zor durumu düşürmüştür. Bu sırada İngiltere'nin İran topraklarını işgal etmesini kendi çıkarları için tehlikeli Fransa ve Rusya ise İran'a arabuluculuk teklifinde bulundular. İngiltere ile savaşı sürdürmeyi göze alamayan ve gittikçe de zor bir duruma düşen Nasırüddin Şah, Fransa'nın bu teklifini kabul ederek görüşmelerin başlamasını talep etmiştir. Görüşmeler İstanbul'da İran elçisi Mirza Ferruh Hân ile İngiltere'nin İstanbul elçisi Stratford Radcliff arasında gerçekleşmeye başladı. İngiliz elçi görüşmelerde çok ağır şartlar ileri sürerek İran'ın Herat'ı boşaltmasını, İngiltere'nin doğrudan buraya müdahalesini ve Sadrazam Ağa Han Nuri'nin görevden alınmasını talep etti (Karadeniz, 2012: 396). Bu ağır talep, İran'ın sadece dış siyasetini İngilizlere bağımlı kılma amacını taşıyordu. Aynı zamanda iç işlerine de müdahalede bulunarak İran'ı İngiltere'ye bağımlı bir eyalet haline getirme amacını taşıyordu (Şemim, 1379: 163). Bu talepleri ağır bulan Nasırüddin Şah, İngiltere'nin şartlarını kabul etmeyerek Mirza Ferruh Hân'dan Fransız elçisi ile görüşmesini talep ederek bu konuda kendilerine yardımcı olmalarını istedi. 1857'de Fransız elçisi devreye girerek İran ve İngiltere'nin sulh müzakerelerinde arabuluculuk yaparak görüşmelerin tekrardan başlamasını sağlamıştır. İngiltere ile İran arasında 1857'de imzalanan Paris Anlaşması'yla İran'ın Herat'a karışmayacağı ve Afganistan'a müdahalede bulunmayacağı, Afganistan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul edeceği ile İngiltere'nin de İran'da bulunan askerlerini çekeceği kararı alındı (Şemim, 1379: 263-264). Bu antlaşma ile İngiltere'nin Afganistan, İran ve Körfez'deki etkinliği daha da artmıştır. Paris Anlaşması'nın imzalanmasından sonra İngiltere İran'daki sefaretini tekrar açarak Murray'ı elçilikle görevlendirmiş, diğer taraftan Mirza Ferruh Han ise İngiltere'de Kraliçe Victoria ile görüştüğünden sonra İran'a dönmüş ve sadrazamlık makamı ile taltif edilmiştir (Karadeniz, 2012: 398).

Osmanlı Devleti, İngiltere ile İran arasında Herat meselesi yüzünden başlayan savaşta İran'a yakın bir görüntü vermemeye çalışmıştır. Çünkü Ruslara karşı yapılan Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin açık desteğini almış ve yine Kırım Savaşı'nda İngilizler İran'ın tarafsız kalması için ciddi gayret sarf etmişlerdir. Osmanlı arşiv belgesinde yer alan İran'ın Rus entrikalarına bakarak Osmanlı devletine harb ilanından feragatı İngiltere tarafından memnuniyetle karşılandığı şeklinde ifade de bu husus belirtilmektedir (BOA, İ.HR.114/5554 H.01.05.1270/M.04.10.1853).

Osmanlı Devleti'nin Herat meselesinde İran ile İngiltere arasında meydana gelen gelişmeleri Tahran elçiliği ile Bağdat valiliği üzerinden değerlendirdiği ve buna göre tutum belirlediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda her iki devletin İstanbul'da yürüttüğü görüşmeler ile arabulucu olan Fransa'nın bu konuda verdiği bilgiler ile de süreci yakından takip etmiştir. Bağdat başta olmak üzere, İran'a sınırı olan bölgelerdeki idarecilerini ikaz ederek İran-İngiliz gerginliğinde tarafsız davranmaları gerektiği yönünde uyarılarda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bu meseleye müdahil olmamasının birden fazla sebebi vardır. Tarih boyunca İran ile karşılıklı besledikleri husumet ve yaşadıkları çekişmeler, Osmanlı Devleti'nin İran'ın yanında yer almak istemeyişinin doğal bir nedeni olarak gözükmektedir. Bu tavrın bir diğer nedeni ise, devletin mali ve askeri durumundaki olumsuz tablo ile İngiltere gibi bir devletin karşısında yer alma gücünden yoksun olması sebebiyledir. Yine 19. asrın başından itibaren Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelere bakıldığında; II. Mahmud'un saltanata çıkmasındaki ayanlar

Kırım Harbi ile Herat Meselesinde Osmanlı-İran İlişkileri (1853-1857)

meselesi, Mısır Sorunu, Sultan Abdülmecid döneminde gerçekleşen Tanzimat ile Islahat Fermanları'nın ilanı ve Batılılaşma çabaları, Rusya ile yaşanan problemler, Kırım Savaşı ve bu savaşta alınan İngiliz-Fransız yardımı, ilk dış borçlanmaya gidilmesi ile Paris Antlaşması gibi daha da sayacağımız hususlar göz önünde tutulduğunda, Osmanlı Devleti'nin zaten Herat Meselesi ile ilgilenecek durumda olmadığını ortaya koymaktadır (Arinpur, 1353: 814). Netice itibariyle 1857 yılında İran ile İngiltere arasında imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin rahat bir nefes aldığı ve bu antlaşmadan büyük memnuniyet duyduğu anlaşılmaktadır (BOA, İ.HR.140/7361 H.09.07.1273/M.15.03.1857).

SONUÇ

Kırım Savaşı ile Herat meselesinin Osmanlı Devleti ile İran'dan ziyade devrin büyük güçleri olan Rusya, İngiltere ve Fransa arasında gerçekleşen bir çıkar çatışması olduğu ifade edebilir. Kırım Savaşı'nı başlatan Rusya kutsal yerleri bahane edip Balkan topraklarını işgal etmiş, İngilizler ise Rusların bu hamlesinin nihai hedefinin kendisine karşı olduğunu fark etmiştir. Bunun için İngiltere Fransa ile birlikte diğer Avrupa ülkelerini de savaşa dâhil edip Rusya'nın bu savaşta yalnız kalmasını sağlamıştır. Rusya ise İngilizlerin bu çabasına karşılık savaşın cephelerini genişletme ve Osmanlı Devleti'ni zora sokma adına İran'ı da yanına çekmeye çalışmıştır. Her ne kadar İran'ın Osmanlı Devleti'nin bu zor durumundan istifade ederek toprak alma düşüncesi olsa da, İngiliz diplomasisi Rusların bu hamlelerini boşa çıkararak İran'ın tarafsız kalmasını sağlamışlardır. Rusya'nın İran'ı ikna etme çabalarından sonra Osmanlı Devleti de hem diplomatik yollarla İran'ı caydırmaya çalışmış hem de sınır boylarında önlemler almıştır. Savaşın başlarında İran, Rusya'nın kendisine vaat ettiği Osmanlı'ya ait bazı toprakları ele geçirme düşüncesiyle hareket etme niyetinde olsa da, İngiltere'nin baskısıyla tarafsız kalmayı taahhüt etmek zorunda kalmıştır.

Herat meselesinde ise, İran yine Rusların desteğiyle hareket etmiş ve Herat'ı ele geçirmeyi başarmıştır. Ancak İngiltere, İran'ın ve arkasındaki Rusların bu hamlesinin Hindistan'daki varlığına yönelik bir tehdit olarak görmüştür. Kırım Savaşı'ndan sonra Herat'ın İran tarafından ele geçirilmesi üzerine İngiltere, Hindistan'ın müdafaasını sağlamak amacıyla faaliyetlerinin merkezini Hindistan'dan Afganistan'a taşımışlardır. İran'ı ve Rusya'yı Herat'tan uzak tutma stratejisiyle Afganları destekleyen İngiltere, İran ve Rusya'yı Herat ile Afganistan'dan uzak tutmayı başarmıştır. Herat'ın eskiden İran'ın egemenliğinde olması ve İngiltere'nin İran'ı hem Herat'tan uzak tutmayı başarması hem de Rusya ile birlikte hareket etmesini engellemesi, İran'ın artık dış siyasetinde İngilizlerin belirleyici konumda olduğunu göstermektedir. Herat meselesinde Osmanlı Devleti ise Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin desteği ve İngilizler ile olan münasebetlerini göz önünde bulundurarak hareket etmiştir. İngiltere'nin gücünün farkında olan Osmanlı Devleti, bu meselede tarafsız kalacağını deklare ederek, dolaylı da olsa İngiltere'den yana bir tutum sergilemiştir. Kırım Savaşı ile Herat meselesi, Hem Osmanlı Devleti'nin hem de İran'ın devrin batılı güçleri karşısında zayıflığının anlaşılması açısından çarpıcı bir örneği oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- BOA., A. AMD. Nr. 49 G. 18 (H.19-12. 1268/04.10.1852).
- BOA., A. MKT.UM. Nr. 155 G. 78 (H.14-07. 1270/12.04.1854).
- BOA., H.R, SYS, Nr. 1346 G. 85 (H. 25-05.1270/M.23-02. 1854).
- BOA., HR. MKT. Nr. 226 G. 73 (H.23-06. 1274/M.08.02.1858).
- BOA, İ.HR., Nr: 127, G. No: 6432 (H.14-05. 1272/M.22.01.1856).
- BOA.,İ.HR, Nr: 114 G. 5554 (H.01.05.1270/M.04.10.1853).
- BOA.,İ.HR, Nr: 140 G. 7361 (H.09.07.1273/M.15.03.1857).
- Ademiyet, F. (1362). *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran: İntişarat-ı Harzemi.
- Avery, P. (1379). *Tarihi Muasır-ı İran Ez Te'sis Ta İnkaz-ı Kaçariye*, trc. Muhammed Refi Mihr Abadi, Tahran: İntişarat-ı Atayî.
- Birbudak, T.Ş. (2018) 1853-1856 Kırım Harbi'nde Osmanlı-Avusturya İlişkileri, *Belleten*, C. LXXXII, S. 293, s. 241.
- Gök, Y.G. (2008). *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Hatırat-ı Vezir Muhtar Ez Ahidname-i Türkmençay Ta Ceng-i Herat* (1353). Trc. Yahya Arınpur, Tahran: İntişarat-ı Peyam.
- Kahraman, K. (1994). Dost Muhammed, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, s. 510-511.
- Karadeniz, Y. (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karal, E.Z. (1995). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.V.
- Markham, C.R. (1364). *Tarih-i İran Der Devre-i Kaçar*, trc. Mirza Rahim Ferzane, Tahran: İntişarat-ı Asman.
- Mehdevi, A.H. (1386). *Tarih-i Revabet-i Hariciyi İran Ez İbtidai Doran-i Safeviye Ta Payan Ceng-i Dovvom-i Cihani*, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir.
- Mustevfi, A. (1371). *Tarih-i İctimai ve İdari-i Devre-i Kaçariye*, Tahran: Kitabhane-i Milli İran.
- Nasiri, M.R. (1991). *Nâsıreddîn Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*, Tokyo: İnstitute For The Study Of Languages And Cultures Of Asia And Africa.
- Rızaî, A. (1363). *Tarih-i Deh Hezâr Sale-i İran*, C. IV, Tahran.
- Sasani, H.M. (1352). *Siyasetgerân-ı Devre-i Kacar*, Tahran: İntişarat-ı Hidayet.
- Sipehr, M.T. (1353). *Nasihü't-Tevarih, Tarih-i Kaçariye Ez Ağaz Ta Payan-i Saltanat-i Feth Ali Şah*, Be Ehtemam-i Cemşid Kiyānfer, Tahran: İntişarat-ı Asatir.
- Sunar, M.M., 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi'ni Çalışmaya Bir Girizgah: Sefer İçin Asker Toplanması, *History Studies*, C. 10, S. 1, s.239--256.
- Şemim, A.A., (1379). *İran Der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran: İntişarat-ı Behzad.
- Türk, İ. C. (2013)., *Kırım Harbi Esnasında Osmanlı Münasebetleri*, İstanbul: Arı Yayınları.

Hasan Tan

- Türk, İ.C. (2000). *1853-56 Kırım Harbi Sırasında Osmanlı-İran İlişkileri, Osmanlı Devleti'ne Karşı Rus-İran Gizli Antlaşması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uluerler, S. (2015). Herat Meselesi ve İran-İngiliz Savaşı'nın (1856-1857) Osmanlı Devleti'ne Etkileri, *Turkish Studies Dergisi*, C. 10, S. 1, s.803-824.
- Uluerler, S. (2018). Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Rus-İran Yakınlaşmasına Karşılık Osmanlı'nın İngiltere İle İzlediği Politikanın Esasları, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 28, S. 1, s.327-346.
- Watson, R.G., (1354). *Tarih-i İran Der Devre-i Kacariye*, trc. Vahid Mazenderani, Tahran: İntişarat-ı Suhen.

On the Etymological Aspect of the Three Different Turkish Translations of William Shakespeare's 66th Sonnet

Ayşenur İPLİKÇİ ÖZDEN¹

Atıf/©: İplikçi, Özden, Ayşenur, On the Etymological Aspect of the Three Different Turkish Translations of William Shakespeare's 66th Sonnet, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 2022/7(2), 74-86.

Abstract

This study aims to examine the interconnected Turkish translations of William Shakespeare's 66th sonnet by Turkish translators Can Yücel, Talat Sait Halman, and Hasan İlhan in a lexical and etymological perspective that explores the origin of the words used in texts, takes word choices and repetitions used in the translations as the main domains of analysis, and that intends to investigate their effects on the meaning of the translation. The word choices for translation in the three different translated versions of the same original work and their etymological origins are taken as the main fields of analysis in question specifically with regard to the idea of lexicology of Halliday and Yallop (2007), and their effects are examined and compared. Though lexical analysis is concerned with various subjects such as style variation, sound and meaning; in this study, particularly word usage and word choices are taken as the essential examining domains of the three Turkish translations of the 66th sonnet. In addition, some further analysis is made respecting the origins of specific words by taking their etymological characteristics into consideration. In this way, this study expects to contribute to translation studies in terms of poetry translation by putting forth the lexical and etymological examination of the same sonnet in three different translated versions.

Keywords: poetry translation, lexis, etymology, repetition, word choice

¹Dr. Öğr. Üyesi Ayşenur İPLİKÇİ ÖZDEN, Samsun Üniversitesi, aysenuriplikci@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8082-8155

Geliş/Received: 10 Ekim 2022, Kabul/Accepted: 13 Kasım 2022 / DOI: 10.46628/itbhssj.1202220

William Shakespeare'in 66. Sonesinin Üç Farklı Türkçe Çevirisinin Etimolojik Kullanımları Üzerine

Citation/©: İplikçi, Özden, Ayşenur, William Shakespeare'in 66. Sonesinin Üç Farklı Türkçe Çevirisinin Etimolojik Kullanımları Üzerine, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 2022/7(2), 74-86.

Öz

Bu çalışmanın amacı, William Shakespeare'in 66.sonesinin Can Yücel, Talat Sait Halman ve Hasan İlhan tarafından Türkçeye çevirilerini; metinlerde kullanılan kelimelerin kökenlerini araştıran, incelemenin temel alanları olarak çevirilerde kullanılan kelime seçimleri ve tekrarları ele alan ve bu öğelerin çevirinin anlamı üzerindeki etkisini araştıran etimolojik ve sözcüksel açıdan incelemektir. Çalışmada aynı kaynak metnin üç farklı çevirisinde tercih edilen kelimeler ve bunların etimolojik kökenleri özellikle Halliday ve Yallop (2007)'un sözcükbilim anlayışıyla ilgili biçimde ele alınarak, çeviri metinler üzerindeki etkileri incelenmiş ve karşılaştırılmıştır. Sözcüksel analiz biçimsel farklılıklar, ses ve anlam gibi farklı konularla da ilgilenmiş ve bu çalışmada, 66.sonenin üç farklı Türkçe çevirisinde özellikle kelime kullanımları ve tercihleri temel inceleme alanları olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte, kelimelerin etimolojik özelliklerinin de incelemeye alınmasıyla, belirli kelimelerin kökenleri hakkında detaylı bir inceleme yapılmıştır. Böylece bu çalışma, aynı sonenin üç farklı çevirisindeki sözcüksel ve etimolojik incelemeyi sunarak, özellikle şiir çevirisi alanında çeviribilim çalışmalarına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: şiir çevirisi, sözcük, etimoloji, tekrar, kelime seçimi

INTRODUCTION

William Shakespeare (1564-1616) is one of the most renowned and gifted poets that first springs to mind when the literary genre 'sonnet' is referred to in not only British literature but also world literature, though he is also known for his other poems such as *Venus and Adonis*, and *The Rape of Lucrece*. As in the history of world literature the works of distinguished artists and gifted poets have been continuously translated into other languages of other cultures, and so have Shakespeare's works. Among these languages is also Turkish, and almost all of Shakespeare's sonnets have been translated into it. And among Shakespeare's all sonnets, it is perhaps the 66th one that is more widely known and read than his other sonnets. As Pfister puts it, "critics lavished praise upon it for its timely message; translators translated it more often and more acutely than any other of Shakespeare's sonnets; artists set it to music or transposed it into novels, theatre performances or films" (2010: 40). In this regard, this study aims to analyse and contemplate upon this sonnet in manifold translated texts, in terms of specific word choices preferred in the translated poems and their effects, taking etymology and lexical aspect as a criterion for analysis. As in this study, three different translated versions of the 66th sonnet by William Shakespeare are the main target texts that are to be analysed; recognizing and understanding first what the sonnet form is and how it started to be composed in literature is of utmost significance. For that reason, after the sonnet as a literary form is explained below, the characteristics of the Shakespearean sonnet are given subsequently. Only after this requisite knowledge is acquired, this form of literature and its related translations can be examined with a full understanding of the mind. At this rate, after the sonnet form and the Shakespearean sonnet are discussed first; etymology as a field of study especially in terms of translation studies is explicated below, and afterwards etymological usages in the three Turkish translations of the 66th sonnet are studied. The study is finalized with concluding remarks, opening the way for enhancing the aspiration and urge for more poetry translation studies.

The reason why the target texts of these three translators are taken as the subjects of analysis is that the words they preferred in their translations can be evaluated according to the idea of lexicology of Halliday and Yallop, who express that while a word can keep its original meaning that was used in history for the first time, "sometimes an older sense of a word survives in limited contexts, while the most frequent meaning has changed" (2007: 34). In this sense, whether the word choices represent the original form of the lexis or changed over time and used in a different meaning is closely related to the interest of this study, and what kind of impact is created in terms of meaning is also evaluated. Halliday in a 1961 article represents "lexis as most delicate grammar [and this delicacy is] the scale of differentiation, or depth in detail" (272). Accordingly, considering lexis and context or meaning together is closely related to this idea of lexicology. And as Yücel, Halman, and İlhan translated the same sonnet by Shakespeare to the same language – Turkish – and they preferred words that are significantly divergent from one another for the same source lexical items, this study is expected to contribute to the field of poetry translation in a lexical perspective. While the lexicology approach of Halliday and Yallop is studied under the heading of "Theoretical Basis" in the following part of the study, some related studies on poetry translation which examine specifically Shakespeare's 66th sonnet are given below, after which the sonnet form and Shakespearean sonnet are expounded respectively.

When the studies that examine Shakespeare's 66th sonnet in terms of translation studies are reviewed, the first work that captures the reader's attention is an article entitled "Sonnet 66 or 66. Sonnet: A Comparative Translation Analysis" published in *Sonderausgabe: 85 Jahre Germanistik in der Türkei* in 2020 by Senem Üstün Kaya. In this article, the writer of the study, taking the sonnet in a comparative sense, aims "to determine the common or similar elements of two texts in terms of style, motif or theme [and] explores the similarities and differences between

[Shakespeare's 66th sonnet] and its translated version" (185). She concludes the study by expressing that there's no loss in meaning between the 16th and 20th century-texts of the sonnet (193). Another study that explores Shakespeare's 66th sonnet and its translation into another language is Natalya Borisovna Zubareva's study "W. Shakespeare – B. Pasternak – D. Shostakovich. Sonnet 66 (The Question of Artistic Translation)" published in 2017 in *The Turkish Online Journal of Design, Art, and Communication*, which "deals with the relationships between the original text and its translations into another verbal language and language of other arts. The article focuses on intensive dramatic processes in the work caused by changes in the density of sound events and directly linked to the establishment of composition" (685). As can be seen in these examples, though there can be found studies that examine Shakespeare's 66th sonnet and its translations to different languages in varied perspectives, there can't be found any specific study that deals with the lexical usages in the three particular translations of the 66th sonnet by Yücel, Halman, and İlhan. For that reason, this study aims to contribute to the field of poetry translation from a lexical and etymological perspective.

THE SONNET AS A LITERARY GENRE

The sonnet developed originally in Italy in the thirteenth century and its two acknowledged masters are regarded as Francesco Petrararch (1304-1374) and Dante (1265-1321). Hence "the English sonnet is an import from the Continent. Specifically, it is an import from Italy, considerably modified by variants manufactured in France" (Cruttwell, 1969: 6). Renaissance poetry in England coincides with the period when the rule of Queen Elizabeth was in power, and the two pioneering and major figures of this poetry, which was substantially influenced from Italy, are generally considered to be Sir Thomas Wyatt (1503-1542) and Henry Howard or Earl of Surrey (1517-1547), as they are regarded as the harbingers of a new form of poetry in England that is called the 'sonnet'. The sonnet is "a poem almost invariably of fourteen lines and following one of several set rhyme schemes" (Harmon and Holman, 1996: 488). It's generally written to a beloved to glorify this idealized lady and is usually modelled on the love theme of Petrarch that depicts love as platonic and requires that the poet should serve his lady without any expectations. It's also used for "dedications, formal, eulogies, or political and moral epigrams [...] but its essential function was to chart the intimacies of personal experience" (Lever, 1988: 1). Hence, it enables the poet to reflect a kind of subjective lyricism and present selfhood with intensity, in a specific form of poetry controlled by the number of lines and a particular rhyme scheme. As for the form of the sonnet, it is widely accepted to have two types: *the Italian* or *Petrarchan* and *the English* or *Shakespearean*. The former is divided into *the octave* rhyming *abbaabba* and *the sestet* rhyming *cdecde*, *cdcdcd* or *cdedce*. And the latter is divided into three quatrains rhyming *abab cdcd efef* and a concluding couplet rhyming *gg*. Howard is also known for introducing the blank verse – a form used in the succeeding centuries as well - into English literature, with his translation of Virgil's *The Aeneid*.

Wyatt and Surrey's poems were not published during their lifetime, instead they were generally circulated within the court in the form of manuscripts. Thus "it was not until mid-century that English borrowings from the Continent were put on full display. In 1557, a collection of lyrics known as *Tottel's Miscellany* was published" (Bellamy, 2012: 7). Forty poems in the collection belonged to Surrey, ninety-six were written by Wyatt and the rest by other courtier poets. In a sense, this collection is regarded as the most significant published source of the first Elizabethan sonnets. What Lever points out in his *Sonnets of the English Renaissance* is significant:

Wyatt preserved the traditional themes; but he subtly modified their tone and implications. As an innovator he began with Italian models, turning for the most part

On the Etymological Aspect of the Three Different Turkish Translations of William Shakespeare's 66th Sonnet

directly to Petrarch rather than his followers; yet as soon as he had devised a suitable English form, he made the sonnet voice his own outlook (1988: 5).

In this outlook and experience, Sir Thomas Wyatt mostly wrote about the fickleness of his mistress, betrayal by her – making the reader feel his disillusionment and complaint – and the instability of fortune. In addition, Henry Howard, who is known to establish the English sonnet form and introduce the blank verse to English literature, dwelt on the faithfulness of the lover to his mistress and intended to prove his unchanging love for his lady in his sonnets.

SHAKESPEAREAN SONNET FORM

Shakespearean sonnets can be thought to be far more influential and widely used and composed in British literature than those of Wyatt and Surrey. In this regard, thought to be the greatest playwright of not only the Elizabethan period but also all times, William Shakespeare “wrote two long narrative poems, 154 sonnets, two long poems, and thirty-seven plays of all kinds – comedies, histories, tragedies, and farces” (McCormick et al., 1979: 100). However, they are his sonnets which are the greatest examples of his non-dramatic poetry, and which can be thought to be “superior to the sonnets of his contemporaries as his plays are to their plays” (Cruttwell, 1969: 22).

Shakespeare's sonnets were circulated in manuscripts in the 1590s and published in 1609, probably without his permission. It's generally accepted by critics that the first 126 sonnets are addressed to a young male friend whom the poet loves, respects, and admires. The following 26 poems are written for a mysterious dark lady “with whom the speaker has an adulterous liaison of which he cannot approve but from which he cannot break free” (Hunter, 2010: 705), and the last two poems are generally considered to be unconnected to the rest of the sequence. In the sequence, the poet praises the beauty of the young man, presents his concern and respect for him, wants him to have children in order to preserve his beauty, gets concerned about the passage of time and its destructive effects on the beauty of the young man, experiences a period of separation from him, vies with a rival poet for the young man, and expresses his lust and earthly desire for the dark lady who is characterized as sexual and faithless. Throughout the sonnet sequence, the most common themes are the passage of time, the permanence of poetry, platonic love, and lustful desire. For example, in sonnet 60 the poet dwells upon the passage of time and the lasting power of poetry. Similarly in sonnet 55, the poet emphasizes immortality through verse. Again, in sonnet 65, the passage of time and living through poetry are laid stress. Apart from this, platonic love towards the fair lord can be seen in the sonnets from the beginning to the 127th one and lustful desire for the dark lady is observed in the rest of the sonnet sequence. For instance, sonnet 129 is related to sexual desire and lust for this lady. Although the sequence may seem to consist of not a complementary story but a fragmentary one, when one considers all the sonnets in the sequence, they can be taken as a whole. Cruttwell explains the reason for it as follows: “The secret seems to lie in their possession of a *presence* [...] which is always there, even in the weaker poems, and is always convincing you that you are in contact with an individual, with a mind and personality and experience all unique” (1969: 22). Although the people and images that are addressed may change throughout the sonnets, the poet always remains there with his own characteristics and feelings.

Different from the Petrarchan sonnet, which is divided into two main parts called the octave and the sestet, Shakespeare's sonnets, which are called by his name *The Shakespearean* sonnets, have four parts: three quatrains and a final couplet. While the quatrains develop ideas, the couplet generally gives a concluding statement or a summary. For example, in sonnet 60, the poet develops the theme of the passage of time in the three quatrains and then concludes with the final couplet. In the first quatrain, he says that time passes very quickly like the waves on a pebbled shore and every minute takes the place of another in a regular sequence (Shakespeare, 2002: 507).

In the second quatrain, the poet compares human life to the sun: it first rises, then ‘crawls to maturity’ and finally passes away by ‘crooked eclipses’ which fight for its glory (Shakespeare, 2002: 507). In the third quatrain, time is taken as a destroying power that pierces through the flourish of youth and which ‘delves the parallels in beauty’s brow’. Finally in the couplet, the poet concludes by saying that despite the ravages of time, his verse will stand and praise the beloved (Shakespeare, 2002: 507).

In addition to the break with the Petrarchan sonnet form, Shakespeare doesn’t comply with the traditional Petrarchan themes, either. As Peterson points out “Shakespeare, like Sidney before him, is impatient with the unimaginative repetition of Petrarchan themes” (1990: 212). A typical example of this can be regarded to be sonnet 130, in which he can be thought to have a satirical intent by saying ‘My mistress’ eyes are nothing like the sun; / Coral is far more red than her lips red; / If snow be white, why then her breasts are dun’(lines 1-3). While Petrarch and his followers glorify the beauty of the mistress by presenting her superior to any other thing in nature, Shakespeare expresses that coral is far more red than his mistress’ lips, he cannot see roses in her cheeks or music has a more pleasing sound than her speech. In a way, this sonnet can be regarded as a parody of the typical love sonnet of the period. In addition, Shakespeare’s writing his poems to a dark lady rather than the typical fair woman of other sonnets of the period can also be regarded to be a break with the Petrarchan tradition. And his using the themes of sexual desire and lust is new to the poetry of the period. As Waller points out “Nowhere in the Petrarchan tradition are the extremes of erotic revelation offered in such rawness and complexity” (2012: 193).

THEORETICAL BASIS

After the sonnet form and Shakespearean sonnet are studied above, what this study necessitates is also a brief look at the field of etymology, how etymological usages can be examined in a poem, together with the idea of lexicology of Halliday and Yallop (2007), in addition to the explanation expressed above in the introductory section.

Etymology, in its broadest sense, can be defined as the field of study that traces the origin, history and early usages of a word, as well as its development in time in terms of both form and meaning.

The etymology of a word very often consists of a narration of a story related to the word, a list of older versions and variants of the word (usually in older languages, such as Latin, Greek, Old German, or French), and/or an account of the developmental process the word has gone through (Baleghizadeh and Naeim, 2011: 112).

While studying the etymological impacts of words in poetry translation, specifically preferred in the target text, it becomes more likely to compare and contrast words used in the source language and the target language. In this sense, while examining Shakespeare’s 66th sonnet below, particularly the effect that is created in three different translated versions of the same poem will be able to be put into an in-depth analysis.

Halliday and Yallop (2007), in their book *Lexicology*, determine the ways how lexical usages can be explained and put forth two major ways for describing words:

There are two principal methods for describing words (now in our sense of lexical items), though the two can also be combined in various ways. One method is by writing a dictionary; the other is by writing a thesaurus. The difference between a dictionary and a thesaurus is this. In a thesaurus, words that are similar in meaning are grouped together. [...] In a dictionary, on the other hand, words are arranged

On the Etymological Aspect of the Three Different Turkish Translations of William Shakespeare's 66th Sonnet

simply where you can find them (in 'alphabetical order' in English). (Halliday and Yallop, 2007: 5).

According to this explanation, while exploring the meanings of words and their equivalents in either the source text or the target text, what is necessary to do first is to look at these ways of exploring words, and in the case of the etymological usages that is specific to this study, using a dictionary of etymology constitutes the main track to follow while exploring the words that are used in both TT and ST. Pursuant to this, how the meaning is created through the use of the word choices is discussed and further in-depth comments are construed below in the analysis section.

Another significant aspect that Halliday and Yallop put emphasis on is the fact that "changes in language – specifically changes in meaning – are inevitable, but they are sometimes decried, as if language ought to be fixed at some period in time" (2007: 33); and sometimes better versions of those specific words can be created, used, and accepted by the society. And this happens mostly by the word choices the poets and writers prefer, as their works are read by the society who use the language and who welcome those words to daily usage, thus rendering these words-'accepted' by society. For that reason, the word choices of not only poets and writers but also translators are significant in paving the way for creating a suitable atmosphere for accepting a 'word' to the general use of the society who speak that specific language.

Poetry translation can be thought to be one of the least preferred areas of translation, as the translator is expected to carry some of the characteristics of a poet, as he/she writes down the poem in another language from the very beginning to the end. F. Jones argues that though "the individual translator works alone, there is always the interaction of [...] the source-text and target-text context, history and politics [...] all of which form part of a network that affects how poetry is translated" (2011: 51). In this sense, poetry translation comprises several elements in it that interact with one another. In addition, As Haas puts it, "when we translate, we seem to establish a relation of three distinct entities, each separately apprehended: the two expressions seen on paper or heard in the air, and the meaning in the translator's mind" (1962: 208). This time, in poetry, this meaning in the poet's mind needs to be connected with the correct words that both correspond to the meaning and to the ear, especially when there is any kind of rhyme scheme in the poem. When one takes the eligible word choices, as it is directly related to the main subject discussed in this paper, studying the impacts that the translated poem creates throughout the chosen words by the translator comprises the core of this study.

ON THE THREE DIFFERENT TURKISH TRANSLATIONS OF SHAKESPEARE'S 66TH SONNET

It would not be wrong to state that Shakespeare's 66th sonnet is the most renowned and recited one among his other sonnets. Then, it is not surprising that it has been translated by many translators and poets in various languages and cultures. When the issue is taken in terms of the Turkish language and culture, though there can be found many other different translated versions of the sonnet, in this study the most widely read three translations by Can Yücel, Talat Sait Halman, and Hasan İlhan are studied. In this sense, after the source text is put forth below, the three above-referred translations of the sonnet are given, then they are examined etymologically in terms of language use and word choices preferred in the target texts.

Sonnet 66 by William Shakespeare

Tired with all these, for restful death I cry:

As to behold desert a beggar born,

And needy nothing trimmed in jollity,

And purest faith unhappily forsworn,
And gilded honour shamefully misplaced,
And maiden virtue rudely strumpeted,
And right perfection wrongfully disgraced,
And strength by limping sway disabled,
And art made tongue-tied by authority,
And folly (doctor-like) controlling skill,
And simple truth miscalled simplicity,
And captive good attending captain ill.
Tired with all these, from these would I be gone,
Save that to die I leave my love alone.

(Shakespeare, 2002: 513).

After the three different Turkish translations of the sonnet by three different translators are given below; they are analysed in terms of lexical usages, their etymological origins, and various implications on the meaning that is created by word choices. Certain words in the sonnet and their preferred equivalents by three different translators are specifically studied in this sense.

66.Sone

Vazgeçtim bu dünyadan tek ölüm paklar beni,
Değmez bu yangın yeri, avuç açmaya değmez.
Değil mi ki çiğnenmiş inancın en seçkini,
Değil mi ki yoksullar mutluluktan habersiz,
Değil mi ki ayaklar altında insan onuru,
O kızıoğlan kız erdem dağlara kaldırılmış,
Ezilmiş, horgörölmüş el emeği, göz nuru,
Ödlekler geçmiş başa, derken mertlik bozulmuş,
Değil mi ki korkudan dili bağlı sanatın,
Değil mi ki çılgınlık sahip çıkmış düzene,
Doğruya doğru derken eğriye eğri çıkmış adın,
Değil mi ki kötüler kadı olmuş Yemen'e,
Vazgeçtim bu dünyadan, dünyamdan geçtim ama,
Seni yalnız komak var, o koyuyor adama.

(Yücel, 2005: 12)

Bıktım artık dünyadan, bari ölüp kurtulsam:
Bakın, gönlü ganiler sokakta dileniyor.

On the Etymological Aspect of the Three Different Turkish Translations of William Shakespeare's 66th Sonnet

İşte kırtıpillerde bir süs, bir giyim kuşam,
İşte en temiz inanç kalleşçe çiğneniyor,
İşte utanmazlıkla post kapmış yaldızlı şan,
İşte zorla satmışlar kızıoğlankız namusu,
İşte gadre uğradı dört başı mamur olan,
İşte kuvvet kör-topal, devrilmiş boyu bosu,
İşte zorba, sanatın ağzına tıkaç tıkmış.
İşte hüküm sürüyor çılgınlık bilgiçlikle,
İşte en saf gerçeğin adı saflığa çıkmış,
İşte kötü bey olmuş, iyi kötüye köle;
Bıktım artık dünyadan, ben kalıcı değilim,
Gel gör ki ölüp gitsem yalnız kalır sevgilim.

(Halman, 2010: 66)

Bezdim hepsinden, ölüm gelse de huzur verse artık;
Her türlü varlığı hak etmiş kişinin yokluk çekmesinden,
Erdemden yana nasibi olmayana allı pullu giysiler düşmesinden,
En içten inanmış kişiye arsızca leke sürülmesinden,
Utanılmadan yerinden edilmesinden namuslu insanların,
Namuslu genç kızın kahpece kötü yola düşürülmesinden,
Gerçek yetkinliğin haksızca çarpıtılmasından,
Aksayan yöneticilerin yönetimi güçten düşürmesinden,
Sanatın dilinin bağlanmasından yetkili kişilerce,
Bilgiçlik taslayan beceriksizliğin hünere yeğ tutulmasından,
Yalın gerçeğin safdillikle karıştırılmasından,
Kıskıvrak yakalanmış İyiliğin kötülüğe kul olmasından bıktım.
Bezdim işte bunlardan, ve ölmek ayrılıp gitmek isterim,
Ölmek, sevdiğimi bir başına bırakmak olmasa.

(İlhan, 2008: 72)

The first word that the sonnet starts with is 'tired with', which is important to study as it is the initial word that is seen in the sonnet and one of the words that conclude it. In this sense, it can be thought that 'tired with' has a significant place in forming the meaning of the poem. When it is looked up in *Oxford Etymology Dictionary*², it can be observed that it was used in the early 15th century with the meaning of 'exhausted', 'weary', and 'fatigued'. When one reads the sonnet, he/she will see that the speaker of the sonnet is exhausted and weary of all the corruption and defects in the world, which are listed throughout the lines one by one using the word 'and'

² https://www.etymonline.com/word/tiredness#etymonline_v_39219

repeated at the beginning of each line. The repeated ‘and’ helps the reader think of a list of all the earthly disorders all of which create a kind of disillusionment with these negativities. It is the speaker’s love for the fair young man that helps him continue his life; otherwise, he ‘would be gone’, but he doesn’t want to leave his love alone.

The word ‘tired with’ is translated as ‘vazgeçtim’ by Yücel, ‘bıktım’ by Halman, and ‘bezdim’ by İlhan. When examined etymologically, the word ‘vazgeçmek’ has a Turkish origin and means ‘not to desire something that belongs to somebody anymore’.³ When the word ‘bıkmak’ is studied, it can be seen that it has an Arabic origin and meant ‘to fill something’⁴ when it was first used. In time, its meaning turned out to be used as the one in this sonnet, meaning ‘to be weary of something’. Similarly, when the word origin of ‘bezmek’ is examined, it is seen that it also comes from an Arabic origin and is used with the meaning of ‘to fill something’.⁵ Although all the translated equivalents of the word ‘tired with’ corresponds to the meaning in the source text, it’s seen that while Yücel’s choice ‘vazgeçmek’ has a Turkish origin, Halman’s and İlhan’s preferences ‘bıkmak’ and ‘bezmek’ have Arabic origins. In this regard, it can be thought that Yücel’s ‘vazgeçmek’ is the ideal equivalent of the word ‘tired of’ as it originally belongs to the Turkish language, and as the translation is being done to the Turkish language.

The use of ‘and’ at the beginning of every ten lines in the source text is given with the word ‘değil mi ki’ in Yücel’s translation, ‘işte’ in Halman’s translation while İlhan prefers no specific word for ‘and’; he gives the meaning throughout the lines and doesn’t use any word corresponding to ‘and’. The repetition of ‘and’, as Üstün Kaya also puts it “while signalling the fact that the corrupt order of the society won’t change and reflecting the hopelessness, makes the sonnet aesthetically rich”⁶ (2020: 192). In addition, the word ‘değil’ is a Turkish word deriving from ‘degül’, also used in the Oghuz language, and ‘işte’ originates from the word ‘üş’ used in the old Turkish language. İlhan’s omitting of the word ‘and’ in his translation on the other hand results in a lack of the feeling of these earthly corrupts and thus the emphasis on them isn’t existent in his translation.

Another word ‘desert’ used in the second line of the source text, means either ‘to abandon’ or ‘a large dry area where there is very little rain’. However, when examined etymologically, ‘desert’ – coming from the Latin word ‘desertum’ – means ‘a deserving or a worthwhile person’ or ‘be worthy to have’.⁷ It’s clear that Shakespeare used ‘desert’ meaning ‘a deserving person’, and when Turkish translations of it are studied, it is seen that Halman uses ‘gönlü gani’, and İlhan prefers ‘her türlü varlığı hak etmiş kişi’; while Yücel doesn’t use a specific word for ‘desert’ but gives the meaning with the whole line: ‘Değmez bu yangın yeri, avuç açmaya değmez’. The phrase ‘avuç açmak’ suggests the idea that the word ‘desert’ gives.

On the sixth line of the sonnet, the words ‘rudely strumpeted’ are translated as ‘dağlara kaldırılmış’ by Yücel, ‘zorla satmışlar’ by Halman, and ‘kahpece kötü yola düşürülmesi’ by İlhan. When the origin of the word ‘strumpet’ is studied, it’s seen that the word is connected with “Latin *stuprata*, fem. past participle of *stuprare* ‘have illicit sexual relations with’, or Late Latin *strupum* ‘dishonor, violation’.”⁸ In this sense, while Halman’s and İlhan’s translations can be thought to be almost exact equivalents of the related word; Yücel’s ‘dağlara kaldırılmış’, while providing a similar meaning, adds another dimension to it by enhancing the severity of the situation.

³ <https://www.etimolojiturkce.com/arama/vazgeçmek>

⁴ <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/bıkmak>

⁵ <https://www.etimolojiturkce.com/arama/bezmek>

⁶ Statements taken from Turkish sources have been translated into English by the author of this study.

⁷ <https://www.etymonline.com/search?q=desert>

⁸ <https://www.etymonline.com/search?q=strumpet>

On the Etymological Aspect of the Three Different Turkish Translations of William Shakespeare's 66th Sonnet

On the next line, the original word 'disgraced' is translated as 'ezilmiş, hor görülmüş' by Yücel, 'gadre uğramış' by Halman, and 'haksızca çarpıtılması' by İlhan. When examined in an etymological sense, the word 'disgrace' means "1550s, 'disfigure, deprive of (outward) grace', a sense now obsolete; 1590s, 'put out of favor, dismiss with discredit', also 'bring shame or reproach upon' from French disgracier (16c.), from Italian disgraziare, from disgrazia 'misfortune, deformity', from dis- 'opposite of' + grazia 'grace'."⁹ As this is a word that is obsolete, Halman's 'gadre uğramış' seems to be the most fitting equivalent of the word, as 'gadre uğramak' is also an obsolete word in Turkish, meaning 'to encounter unjust attitudes'. Yücel's and İlhan's translations of the same word also give a similar meaning, signifying that there is no gap or incompleteness in terms of meaning.

⁹ https://www.etymonline.com/word/disgrace#etymonline_v_11426

CONCLUSION

William Shakespeare, who is most frequently recognized for his plays and dramatic works, is also a master of sonnets. It is not extraordinary that the works of such a well-known and acknowledged playwright and poet have continuously been translated into many different languages, one of which is Turkish as can be seen in this study. And sometimes though it is the same work that has been translated, there can be seen idiosyncrasies and distinctions in the translated version of the same work.

This study puts forth that the three different translations of the same poem and the word choices and usages may vary due to the translation and the preference of the translator. “Words do not mean whatever we want them to mean, but are governed by social convention. [...] Extending this point, we normally use and respond to meanings in context” (Halliday and Yallop, 2007: 27). And each translation has its own peculiarities due to the words preferred in the target texts. Sometimes the use of specific words helps to enhance the poetic impact, and sometimes repetition of specific words on every line helps to form the atmosphere the poet intends to create. However, when there is a lack of a specific word translation, the original impact on the source text cannot be reproduced on the target readers as can be seen in the analysis section of the study.

When the Turkish equivalents for the same source word in the three target languages are explored, it's found out that while some of the word choices belong to the Turkish language, the old Turkish language, or the Oghuz language; some of them come from an Arabic origin, which had an important effect on the development of the Turkish language in history. In this sense, exploring the Arabic-originated words in a Turkish target text translated from another language can be the subject matter of another study, and specific Turkish-originated word choices can be proposed within the scope of that study.

It seems that scholars, critics, and translators who have reviewed and translated Shakespeare's works for over four hundred years will continue to do so in the forthcoming centuries and his addressed ones will continue to be remembered.

On the Etymological Aspect of the Three Different Turkish Translations of William Shakespeare's 66th Sonnet

WORKS CITED

- Baleghizadeh, S., Naeim, M.Y. (2011). Promoting Vocabulary Retention Through Etymology Presentation. *Journal of Theory and Practice in Education*, 7(1), 111-123.
- Bellamy, E.J. (2012). English Poetry in the Sixteenth Century. *British Renaissance Poets*. (Ed. R. M. Canfield Reisman). Massachusetts: Salem Press.1-19.
- Cruttwell, P. (1969). *The English Sonnet*. London: Longmans, Green & Co. Ltd.
- Haas, W. (1962). The Theory of Translation. *Philosophy*, 37(141), 208–228.
- Halliday, M.A.K. (1961). Categories of the Theory of Grammar. *On Grammar. Collected Works of MAK Halliday*, 1, 95-105.
- Halliday, M.A.K. and Yallop, C. (2007). *Lexicology*. London and New York: Continuum.
- Halman, T.S. (2010). *Soneler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Harmon, W. and Holman, C.H. (1996). *A Handbook to Literature*. New Jersey: Prentice Hall.
- Hunter, J. C. (Ed.). (2010). *Renaissance Literature an Anthology of Poetry and Prose*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Jones, F. (2011). *Poetry Translating Expert Action*. Amsterdam: John Benjamins.
- İlhan, H. (2008). *William Shakespeare: Soneler*. Ankara: Alter Yayıncılık.
- Lever, J.W. (Ed.). (1988). *Sonnets of the English Renaissance*. London: The Athlone Press.
- McCormick, P., Post, W., Anderson, Q., Harrison, G.B., Priestley, J.B., Gurney, A.R. et al. (1979). *Adventures in English Literature*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- Peterson, D.L. (1990). *The English Lyric from Wyatt to Donne*. East Lansing: Colleagues Press.
- Pfister, M. (2010). Route 66 and No End: Further Fortunes of Shakespeare's Sonnet 66. *Linguaculture*, 2, 39-50.
- Shakespeare, W. (2002). *The Complete Sonnets and Poems*. (Ed. C. Burrow). Oxford: Oxford University Press.
- Üstün Kaya, S. (2020). 66. Sone veya Sonnet 66: Karşılaştırmalı Bir Çeviri Analizi. *Diyalog 2020/ Sonderausgabe: 85 Jahre Germanistik in der Türkei*, 85, 185-194.
- Yücel, C. (2005). *Vacgeçtim Bu Dünyadan*. Antalya: Akdeniz Yayınevi.
- Waller, G.F. (2012). William Shakespeare. *British Renaissance Poets*. (Ed. R. M. Canfield Reisman). Massachusetts: Salem Press. p.188-199.
- Zubareva, N.B. (2017). W. Shakespeare – B. Pasternak – D. Shostakovich. Sonnet 66 (The Question of Artistic Translation). *The Turkish Online Journal of Design, Art, and Communication*, 4, 685-692.

Orta Çağ'da Paralı Askerliğe Geçiş Denemeleri: İngiltere Örneği

Şükran Yaşar¹

Atıf/©: Yaşar, Şükran, Orta Çağ'da Paralı Askerliğe Geçiş Denemeleri: İngiltere Örneği, Artukl İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 2022/7(2), 87-98.

Öz

Bu araştırma, Orta Çağ'da paralı askerliğe geçiş denemelerini İngiltere özelinde incelemektedir. Orta Çağ Batı Avrupa'sında feodalitenin siyasi, askeri ve ekonomik bir rejim olarak hem toplumlar hem de monarşiler üzerindeki etkisi düşünüldüğünde paralı askerlik henüz uygulama safhasında gözükmemektedir. Ancak biz bu çalışmamızda erken diyebileceğimiz tarihlerde Orta Çağ İngiltere'sinde paralı askerliğe ait uygulamaların varlığını tespit ettik. Ayrıca makalemizde ücretli ve paralı askerlik arasında farklar olduğunu tespit edip bu farkların neler olduğunu tahlil etmeye çalıştık. Bu noktada ücretli askerlik kavramının daha çok feodal unsurlarla birlikte var olduğunu paralı askerlik kavramının ise daha profesyonel askerler için kullanıldığını söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle ücretli askerlik tabiri daha çok teşvik yoluyla ve iç hizmette bulunanlar için kullanılırken, paralı asker tabiri deniz aşırı ülkelerden temin edilen profesyonel savaşçılar için kullanılmıştır. Orta Çağ İngiltere'sinde kullanılan süvari toplama yöntemleri kesinlikle statik değildi ve basit bir gelişme modeline de uymuyordu. Feodal sistemden ücretli ve paralı sisteme doğru istikrarlı bir doğrusal ilerleme de söz konusu değildir. Söz konusu süreçte eşgüdümsel olarak farklı metotlar uygulandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu bağlamda konuyu aydınlatılmak adına çalışmamızda döneme ait ana kaynaklardan ve telif eserlerden yararlandık.

Anahtar Kelimeler: Paralı Askerlik, Şövalye, Feodalite, Orta Çağ İngiltere

¹Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, sukran.yasar@cbu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8943-4160

Geliş/Received: 12 Aralık 2022, Kabul/Accepted: 29 Aralık 2022 / DOI: 10.46628/itbhssj.1218212

Attempts to Enter Mercenary in the Middle Ages: The Case of England

Citation/©: Yaşar, Şükran, Attempts to Enter Mercenary in the Middle Ages: The Case of England, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 2022/7(2), 87-98.

Abstract

This study deals with the England's attempts of transition to mercenary in the Middle Ages. When it is considered the effect of feudalism as a political, military and economic regime on both societies and monarchies in Medieval Western Europe, mercenary did not seem to be in the implementation phase yet. However, in our study, we have determined the existence of mercenary practices in medieval England since early dates. In addition, in our study, we saw that there were differences between paid and mercenary military service and tried to analyze what those differences were. At this point, we can say that the concept of paid soldiers mostly exists with feudal elements, while the concept of mercenary service was used for more professional soldiers. In other words, while the term paid soldiers was mostly used for those who made inner service through incentives, the term of mercenary was used for professional warriors recruited from overseas. The methods of cavalry recruitment used in medieval England were by no means static and did not fit a simple pattern of development and there was steady linear progression from the feudal system to the paid soldiers and mercenary system. We can easily say that different methods were applied in coordination in this process. This study has been dealt with in the light of primary sources and contemporary books on the subject.

Key Words: Mercenary, Knight, Feudalism, Medieval England

Giriş

Hem İngiliz hem de dünya tarihçileri emek ekonomisinden -ki kastedilen kapalı tarım ekonomisi ve feodalite- istikrarlı bir şekilde para ekonomisine geçişi kabul etmezler. Ancak ordu toplanması konusunda parayla askerliğe alınma gerekliliği noktasında hemfikirdirler. Burada bir tezat varmış gibi görünse de asıl problem değişimin gerçekleştiği kronoloji üzerinedir. H. J. Hewit Yüzyıl Savaşları'nı referans alarak orduların bir sözleşme sistemiyle toplandığını ve zamanla zorunlu askerliğin yerini gönüllü askerliğe bıraktığını söyler. (Hewit, 1971: 78) J. E. Morris ise İngiliz ordusunun doğasının daha önce değişmeye başladığını ifade eder ve I. Edward (1272-1302) döneminde ücret kullanımının ordu toplamada ön plana çıktığını söyler. XIII. yüzyılın sonlarına doğru feodal sistemin ücret kullanımıyla desteklendiğini savunur. (Morris, 1901: 68) J. C. Holt ise değişikliğin çok daha önce Kral John (1199-1216) döneminde gerçekleşmeye başladığını savunur. Zira John'un derebeylerinin ödeneklerini ödemekte zorlanmasından dolayı ordu toplamada yaşadığı zorluğu referans olarak verir. (Brown, 1961: 79)

J. Boussard, II. Henry (1151- 1189) döneminde feodal hizmetten ücretli askerliğe geçiş için kanıtlar bulunduğunu ileri sürerek II. Henry döneminde paralı askerlerin önemine işaret etmiştir. (Boussard, 1945-46: 189) Yine de J. O. Prestwich, ücretli askerlerin, XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başlarında XIII. yüzyılda olduğu kadar önemli olduğunu savunmuştur. (Prestwich, 1955: 19) Bu bağlamda feodal hizmetten ücretli hizmete geçiş tam anlamıyla belirgin değildir. Özellikle XII. yüzyıla kadar geri gittiğimiz an işlerin çok net olmadığı karşımıza çıkar. Bu nedenle netlik kazanmak adına XIII. yüzyılı hatta XIV. yüzyılı referans almak daha doğru olacaktır. Ancak ilginç bir şekilde XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın başlarından kalma ücretli askerliğe ait atıflar feodal yükümlülüğe olan kanıtlardan çoktur. (Prestwich, 1955: 19,43).

Feodal Sistemde Askeri Hizmetin Niteliği

XI. yüzyıl ile XV. yüzyıllarda İngiliz kraliyetine feodal yükümlülüklerle bağlı kabaca 5.000 şövalyenin var olduğunu biliyoruz. (Keefe, 1983: 64) XI. yüzyılın sonundan itibaren *scutage*'a yapılan atıflar, erken bir tarihten itibaren hizmet yerine ödeme yapmanın mümkün olduğunu bize göstermektedir. *Scutage* şövalyelerin askerlik hizmetini satın almak adına krala ödedikleri vergidir. Bir başka ifadeyle şövalyenin yapmakla mükellef olduğu fiili askerlik hizmetinden bedelini ödeyerek feragatidir. Bu minvalde elimizdeki en erken kayıt 1157 yılında kral II. Henry'nin (1151-1189) hizmet yükümlülüğü yerine ödenmesi gereken verginin üçte birini talep ve kabul ettiği belgedir (*Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II, and Richard I*). Ayrıca II. Henry iki yıl sonra Toulouse seferini finanse etmek için toprağa bağlı askerlik hizmetiyle mükellef olan vassallarından yine hizmet yerine *scutage* vergisi almayı tercih etmiştir. (Howlett, 1884-89: 193) Bu, kralın feodal hizmetten vazgeçtiği anlamına gelmemektedir. Zira biz 1166 yılında kral II. Henry'nin feodal hizmet ile ilgili İngiltere'de o ana kadar yapılmamış olan en kapsamlı tahkikatı yaptırdığını biliyoruz. Elbette bunu mali gerekçelerle gerçekleştirmiştir ancak II. Henry'nin asıl niyetinin şövalyenin askerlik hizmeti olduğu açıktır. (Keefe, 1983: 13) Zira 1171'de İrlanda'ya, 1186'da Galloway'e yapılan seferlerde bu sefer *scutage* yerine feodal hizmet talep edilmiştir. Ayrıca son saltanat yıllarında Fransa'da bulunan tüm şövalyeler mal varlıklarına bakılmaksızın hizmete çağırılmıştır. (Keefe, 1983: 45-46) Bu durumun II. Henry'nin 1157'de uyguladığı politikayla tezat oluşturduğunu da belirtmeliyiz.

XII. yüzyılın sonları ve XIII. yüzyıl başlarında İngiltere'de parasal bir enflasyon yaşandığını biliyoruz. Bu durum doğal olarak askeri maliyetlerin keskin bir şekilde artışına ortam hazırlamıştır. Kralın feodal yükümlülüklerden doğan hakkını kullanıp ordu toplaması, sayı bakımından büyük miktarda adamın ihtiyaçlarının karşılanması noktasında zorluklar teşkil

etmiştir. Ordunun ihtiyaçlarını tedarik etmek, baronlar ya da krala hizmetle mükellef diğerleri için git gide daha zor hale gelmiştir. Kırk günlük hizmet süresi de savaş gerçekleri ile çelişmektedir.²

I. Richard (1189-1199)'ın Fransa'da savaşabilmek adına yılda 300 şövalyeye ihtiyacı vardı. (Stubbs, 1868-71: 40) Ancak bu çok da büyük bir ordu değildi. John (1199-1216)'un hükümdarlığı sırasında ise Kraliyet, vassalların (baş kiracı), geleneksel yükümlülüklerinden çok daha küçük olan bir birlik ile seferlere katılmasını kabul etmek durumunda kaldı. Örneğin, John'un 1210 yılındaki İrlanda seferi için baron Geoffrey Fitz Peter, teknik olarak borçlu olduğu 98 şövalye yerine üçte biri dahi olmayan 10 şövalye ile sefere katılım sağladı. 1214 yılındaki Poitou seferine Devon Earl'ü³ katılmakla yükümlü olduğu 89 şövalye yerine 20 şövalye ile katılmıştır. Elimizde hizmet kotalarının düşürüldüğünü gösteren bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak bilinmeyen bir tüzükte (Magna Carta'dan önce) 10 şövalye yükümlülüğünü aşan feodal mükelleflerin baron onayıyla hizmetleri belirlenmiştir. (Mitchell, 1914: 97) Uygulamada ise hizmet indirimlerinin bireysel pazarlık konusu olduğu görülmektedir. (Sanders, 1956: 56) Feodal hizmeti detaylandıran kayıtların I. Edward (1272-1307) 'ın hükümdarlığı sırasında daha iyi tutulduğunu görebiliyoruz. Örneğin 1277 yılındaki Galler seferi için feodal baş kiracılar tarafından 228 şövalye ve 294 çavuş, kırk günlük ücretsiz hizmet için kraliyet emrine sunulmuştur. İki çavuşun bir şövalyeye eş değer sayıldığı da belirtmekte fayda vardır. 1327 yılına kadar feodal yükümlülüklerin devam ettiğini ve kraliyet tarafından talep edildiğini görüyoruz. Hizmetle yükümlü olanların sayısında ise değişiklik olduğunu biliyoruz. Bir sefere hizmet yükümlülüğü ile katılanların bir diğer seferde olmaması olağandı ve bunun yerine *scutage* ödeyebiliyordu. Şövalyelerin çavuşlara oranı da hizmet veren çok az şövalye kalana kadar istikrarlı bir şekilde değişti. Önemli sayıda erkek, feodal çağrılar yoluyla askere alınmaya devam etti: 1310 yılında yaklaşık 440 süvari feodal hizmet verirken, 1322 yılında II. Edward (1307-1327)'ın saltanatında İskoçya'ya yapılan seferde yaklaşık 500 adam vardı. Elbette süvari kuvvetlerinin toplam büyüklüğünü tahmin etmek kolay değildir ancak feodal hizmette bulunanların kabaca tüm kuvvetlerin dörtte birini oluşturması orta çağ İngiltere'sinde muhtemel görünüyor. (Prestwich, 1988: 179)

Feodal yükümlülüklerin teoride ücretle ödüllendirilmediğini biliyoruz ancak Kral John (1199-1216)'un saltanatında, feodal hizmet verenlere *prest* (bir askere ödenen maaş) ve nakit avanslar verildiğini söyleyebiliriz. 1210 yılında İrlanda seferi için toplanan bir orduya John tarafından *prest* ödenmiştir. İlerleyen zamanlarda bu avansların alanlar tarafından hizmet olarak geri ödenmesi zorunluydu. Buradan hareketle kanaatimizce bu durum feodal yükümlülüklerin kabulü ve temini noktasında kiracılar verilen teşvikten ibarettir. (Brown, 1979: 77,80) Dolayısıyla bu uygulamanın feodal hizmet yerine ücretli hizmete geçişte bir aşama olduğunu söylememiz doğru olmaz. Zira geleneksel olarak feodal yükümlülüklerin kırk gün ücretsiz oluşu III. Henry (1216-1272) ve I. Edward'ın saltanatında da devam etmiştir.

Ücretli Askerliğe Duyulan İhtiyaç

Feodal yükümlülüklerden yararlanmanın hem avantajları hem de sorunları vardı. Kraliyet açısından baş kiracıların herhangi bir ret hakkı olup olmadığı veya muvafakatlerinin alınmasına gerek olup olmadığı sorulmaksızın hizmet sunmakla yükümlü oldukları bir sisteme sahip olmak ilk bakışta elverişliydi. Şahsen hizmet etmek istemeyenlerden ise ceza veya para cezalarının tahsil edilmesi, özellikle John döneminde olduğu gibi, mali açıdan kazançlı görülmektedir. Baş kiracılar da alt kiracılarından *scutage* tahsil edebildikleri için mali açıdan bu durumdan fayda sağladılar. Bu baronların zaman zaman neden I. Edward döneminde feodal çağrılarını tercih ettiklerini açıklamaya yardımcı olmaktadır. Ancak kralın feodal yükümlülük talep ederken geleneksel olarak bazı

² Feodal yükümlülükler gereği bir şövalyenin deniz aşırı seferler de dâhil hizmet etmekle mükellef olduğu süre kırk günden ibarettir.

³ Detaylı bilgi için bkz: Şükran Yaşar, "İngiliz Toprak ve İdare Hukukunda Earl'ün Konumu ve Gelişimi" *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2022; 20 (Özel Sayı); s. 150-160.

Orta Çağ'da Paralı Askerliğe Geçiş Denemeleri: İngiltere Örneği

kısıtlamalara riayet etmesi beklenirdi. Denizaşırı sefere giderken adamlarını çağırma hakkı tartışmalıydı. John dönemine ait bir tüzükte İngiltere dışında hizmet yükümlülüğünün yalnızca Normandiya veya Brittany'de yapılabileceğini belirten bir madde yer almaktadır. Bu minvalde XIII. yüzyılın sonunda I. Edward'ın, Gaskonya'ya feodal birlikler göndermesi mümkün olmamıştır. Feodal bir toplanma gerçekleştiğinde, hizmetin yalnızca kırk günlük bir süre için olması pekâla denizaşırı bir sefer için yetersiz ve sorunlu olabilirdi. Ayrıca -toprağı doğrudan kraldan alan baş kiracılar tarafından sağlanan- toprağa bağlı birliklerin kalitesi denizaşırı seferler için düşük olabilirdi. Zira bu adamların seferlere sadece bir ok ve yay ile katılabilmesi durumu söz konusuydu ve kraliyetin, feodal yükümlülükleri yerine getiren bu adamlar üzerinde tam bir kontrolü yoktu. (Prestwich, 1972: 82) Dahası, feodal bir çağrıyla toplanan bir orduda bulunan feodal beyler hem komuta etmek hem de savaşın çıkarlarından yararlanmak için çeşitli haklar talep edebilirlerdi. Bu haklar savaş konseyine katılmaktan, ikramiye ve çeşitli kârlar almaya, orduda düzeni sağlamaktan, konaklama ve nöbet düzenine kadar sıralanabilirdi. (Prestwich, 1972: 83) Feodal çağrılarının kullanılması lehinde veya aleyhinde durum her zaman aynı değildir. Koşulların farklı dönemlerde değiştiğini söyleyebiliriz. III. Edward (1327-1377)'ın saltanatına kadar olan dönemde bu sistemin terk edildiğini ve ordulara tüm ödemelerin kraliyet tarafından yapıldığını belirtebiliriz.

Biz burada, gerçekleştirilen ücret ödemelerinin gerçek manada paralı askerliğe geçiş olmadığını, feodal yükümlülükler ile iç içe geçmiş ücretli askerlik uygulamaları olduğunu görmekteyiz. Zira kraliyet, yukarıda da belirttiğimiz üzere bazı zamanlarda feodal hizmet talep etmenin yanı sıra çeşitli ödemeler yoluyla hizmet alımını da hem teşvik hem de kabul etmiştir. Ücretli askerlik ile paralı askerlik kavramını da bu minvalde ayırmamız doğru olacaktır. Ücretli askerlik daha çok teşvik yoluyla ve iç hizmette bulunanlar arasında gerçekleşmişken, paralı askerlikte daha çok profesyonel savaşçılar tercih edilecek ve bu savaşçılar deniz aşırı ülkelerden temin edilmiş olacaklardır.

Feodal hizmetin askerî açıdan yarattığı zorlukları aşmanın yolu bazı alternatif yükümlülükler içeren bir sistem getirmektir. İngiliz krallar bu alternatif yükümlülükleri belirlemek için komşularında mevcut bazı uygulamaları referans aldılar. Bu minvalde Fransızların uyguladığı zorunluluk (arriere: derebeyinden alınan vergi) gibi İngiltere'deki tüm özgür insanların ülkelerini savunmak için silah taşımaya mecbur olmalarını şart koşular. Böylece Fransızların derebeylerinden aldığı zorunlu vergi, İngiltere'de askerliğin vatan hizmeti şekline bürünmesine katkı sağladı denilebilir. II. Henry döneminde yayınlanan bir belge farklı rütbelere sahip insanların sahip olması beklenen askeri teçhizatı belirledi. Yine bu belgeye göre tüm özgür insanların kralın emrinde onun hizmetinde silahlarını taşımaya yemin etmesi gerekliliği ortaya çıktı. John 1205 ve 1213 yılında, Fransız tehdidi altındayken savaşma konusundaki bu genel yükümlülük ilkesine başvurdu. Feodal hükümlülükleri ve sorumlulukları arka plana atarak tüm özgür adamların doğrudan emrine girmesi için çağrıda bulundu. (Powicke, 1962: 58) Bununla birlikte, bu durum, yani tüm ulusun kralın ordusu haline gelebilmesi, başka bir deyişle askerliği vatan hizmeti haline getirme durumu feodal yükümlülüğün yerini alamadı. (Prestwich, 1972: 84,86).

Ücretli Askerlik ve Ücret Meselesi

Ücretsiz feodal hizmet kullanımına bariz alternatif, askerlere ödeme yapmaktır. Bunu yapmak maliyetli olabilir ancak birçok sorundan kaçınmak için Orta Çağ İngiltere'sinde en etkili yöntemdir. Bir türü diğerinden ayıran hatlar genellikle karışık ya da anlaşılmasız olsa da ücretli hizmet türleri arasında ayırım yapmak önemlidir. (Chibnall, 1997: 15,23) Kralın kendi tebaasına ya da hanesindeki şövalyelerine ödeme yapması ile denizaşırı ülkelerden resmi anlaşmalar yoluyla müttefikler edinmesi arasında bir fark vardı. Feodal hizmetlerin içerisinde yer almayan, mecburi

ya da ücretli askerlik hizmeti dışında yer alan ayrıca gerçek paralı askerler de vardı ve bu adamlar kendilerine hak ettikleri para verildiği zaman her efendiye hizmet edecek türdendi.

Gerek feodal yapılanmanın içinde yer alan gerekse tam anlamıyla paralı diyebileceğimiz askerlik sisteminde ücretler günlük ya da hizmet bedeli karşılığı hesaplanabiliyordu. Şövalyeler sistemin kalbinde yer alıyordu ve feodal yükümlülüklerle krala hizmet ediyordu. Norman İstilas ve sonrasında şövalyeler yıllık ücretleri ödenerek hizmet ettiler ve kralın hizmetinde oldukları sürece maaşları ödendi. Ancak biz Norman döneminde bu askeri hizmetin kraliyete maliyetinin ne olduğunu net bir şekilde hesaplayamıyoruz. 1119 yılında Bremule Savaşı'nda ordunun üç tümeninden birini bu hizmetli şövalyeler sağlıyordu ve hane halkından yalnızca bir müfrezinin 200 şövalyeye sahip olduğu söyleniyordu. I. Henry'nin saltanatın 1 şilin olarak ödenen ücretler yıllık 5 sterlin ödeniyordu. (Prestwich, 1981: 8, 12) Bu sistemi, daha sonraki Orta Çağ İngiltere'sinin bastard feodalizminden⁴ ayıran çok az şey vardır. II. Henry döneminde gerçekleşen isyan sırasında (1173-1174) ücretli askerlere kayıplarının tanzimi için yaklaşık 9 sterlin, 16 şilin, 8 peni ödenmiştir. John'un saltanat dönemine ait kayıtlardan anladığımız kadarıyla bağış ve hediyelerin yanı sıra şövalyelere ücret ödendiğini de görmekteyiz. 1209-1210 yıllarına ait kayıtlardan anladığımız kadarıyla John'un İskoçya seferinde yanında 30 şövalye varken bir yıl sonra İrlanda seferinde yaklaşık 45 şövalye olduğunu görüyoruz. 1215 yılına ait bir kayıta 47 şövalyeye sahip olduğu belirtilmiştir. (Church, 1992: 152) Bu adamların sayısı XIII. yüzyıl boyunca günün ihtiyaçlarına ve mali duruma göre değişmiştir. III. Henry'nin saltanatında ücreti ödenen şövalyelerin 30'dan az 70'ten fazla olmadığını görüyoruz. Bu sayı I. Edward'ın saltanatında 100'ün üzerindedir. (Given; Wilson, 1986: 204)

Bu adamlar, ordudaki ücretli unsurun kalıcı çekirdeğiydi. I. Edward'ın saltanat döneminde elde edilen kanıtlar, sefere çıkarken hepsinin kendi maiyetlerini yanlarında getireceklerini ve hane halkının ücretli güçlerinin savaş zamanında çok önemli ölçüde genişletilebileceğini bize göstermektedir. Örneğin, kralın 1297 yılında Flanders'a götürdüğü ordu, başlangıçta hane halkı tarafından sağlanan yaklaşık 475 süvariden oluşurken, ek *forinsec* (*feodal beyin lorduna borçlu olduğu hizmet*) veya hane dışı asker sayısı yalnızca 195 idi. Hepsinin ücreti, giyim eşyası, mücevher ve kişisel eşyaların temini ile mükellef kraliyet departmanı aracılığıyla ödenmiştir. 1298 yılındaki Falkirk Savaşı'nda, kraliyet ailesinin ücretli kuvvetleri, ordunun dört süvari tümeninden birini oluşturdu. Hane halkı yaklaşık 800 at sağlarken, *forinsec* adı verilen ödentiyi de ödemek zorundaydı. (Lewis, 1948: 314)

Paralı Askerlik

Prestwich, XI. yüzyıl ile XII. yüzyılın başlarında paralı askerlerin kullanıldığına dair bize çok önemli kanıtlar sunar. William'ın 1060'ların sonlarında paralı şövalyeler kullandığını ve 1085'te bir işgal tehdidini bertaraf etmek için Fransa'dan birçok paralı şövalye getirdiğini belirtir. Flanders Kontu ile yapılan 1101 tarihli anlaşmada I. Henry (1100-1135)'nin yıllık nakit ödeme karşılığında 1.000 şövalye hizmeti aldığını da biliyoruz. Breton paralı askerleri, I. Henry'nin seferlerinde önemli bir rol oynamışlardır. (Prestwich, 1955: 19) Yine Boussard II. Henry döneminde var olan ücretli askerlerle ilgili önemli kanıtlar sunmuştur. (Boussard, 1945: 189) I. Richard ve John döneminde ise paralı askerlerin yoğun bir şekilde tercih edildiğini görüyoruz. Hatta Richard'ın ünlü paralı askeri Mercadier: “Onun için sadakatle ve gayretle savaştım, iradesine asla karşı çıkmadım, emirlerine hemen itaat ettim ve bu hizmet sonucunda onun saygısını kazandım ve komutanlığına getirildim” diyerek paralı askerlikle elde ettiği kariyeri ifade etmiştir.

⁴ *Bastard Feudalism*, lord ve vasaal arasındaki sözleşmenin esas olduğu toprağa dayalı klasik feodal sistemin yerine lordların merkezi otoritenin kontrolü dışına çıkarak nakdi ödemeler yoluyla kendilerine bağlı bir hizmetliler zümresi oluşturmasını ifade eder. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Fatih Durgun, “Geç Ortaçağ İngiliz toplumunu Anlamak: Tarih Yazıcılığında Bastard Feudalism Kavramının Gelişimi”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt: 32, Sayı: 1, 2017, ss. 47-72.

Orta Çağ'da Paralı Askerliğe Geçiş Denemeleri: İngiltere Örneği

(Powicke, 1960: 337) John yönetimindeki paralı asker Louvrecaire'e yazılan mektuplarda ise bu tür adamlar için ganimetten elde edilecek kârın öneminin ne derece mühim olduğu ortaya konulmaktadır. Bu mektupların birinde Louvrecaire'e Normandiya'da bulunduğu sırada ganimetlerini koruması için özel izin verildiğini biliyoruz. Kral John ayrıca İspanyol asker Martin Algais'e de büyük saygı duyuyor ve bunu belirtmekten geri durmuyordu. Yazmış olduğu mektupta "Martin Algais'in hizmetine diğer herkesten daha fazla değer veriyor ve ona saygı duyuyoruz." demiştir. (Hardy, 2013: 15,17,21,24)

John'un paralı askerlerinin kesin hizmet şartları ve koşullarının aslında farklı olduğunu görüyoruz. Kral 1202 yılında paralı askerlere aynı zamanda toprak vaadinde de bulunmuştur. 1203 yılına ait bir kayıta tüm paralı askerlerin kralın huzuruna gelmesi gerektiği bildirilmiştir. (Hardy, 2013: 12,26) Normandiya'nın kaybı dahi John'un paralı askerlere olan ilgisini azaltmadı. Küçük yaylı birlikler özellikle stratejik kalelere yerleştirildi ve bazıları yüksek oranda ödüllendirildi. John, İrlanda seferlerinde paralı askerler kullandı. 65 paralı şövalyenin John'un yanında olduğunu biliyoruz. Kanaatimizce saltanatının son yıllarında yanında olmayan tebaası düşünüldüğünde John'un paralı askerlere bel bağlaması oldukça normal bir durumdur. 1212- 1213 tarihli *Misae Roll* (Kamu Kayıtları) kayıtlarında değişik bölgelerden yıllık ücret alan 115 şövalyenin varlığından bahsedilir. Bu zaman zarfında 1214 yılında Poitou'dan da İngiltere'ye yoğun bir şekilde paralı askerler getirilmiştir. 1215 yılında en az 375 şövalyeden oluşan bir toplanma listesi de bugün elimizde bulunmaktadır. (Church, 1992: 160) Ancak tüm bunlara rağmen hala John döneminde paralı askerlik tanımının oldukça zor olduğunu da söylemeliyiz. Zira kendi tebaası olmalarından ötürü feodal yükümlülüklerine ek olarak mı para aldıkları yoksa tamamen paralı asker olarak mı orduya katıldıkları kısmı çok açık değildir.

Kaynaklardan özel katkılarını belirlemek kolay olmasa da paralı askerlerin becerilerinin onları istihdam etmek için güçlü bir neden sağladığı açıktır. Bu noktada tatar yayı kullanmaları önemli bir unsurdur diyebiliriz. Ancak asıl sebep birçok sefer boyunca kazandıkları sert tecrübelerdir. Daha az deneyimli askerlere göre gerçek avantajlarını bu tecrübelerden elde etmişlerdir. Hugh de Boves -ki kendisi 1215 yılında öldüğünde; Kral John'un öfke nöbeti geçirmesine neden olan paralı askerdir- gururu ve kötülüğü yüzünden nefretle anılsa da askeri yetenekleri bakımından olağanüstü görülmektedir. (Howlet, 1886-89: 147)

XI. ile XIV. yüzyıllarda Krallık tarafından istihdam edilen paralı askerlerin kesin bir miktarını belirleyebilmek zordur. Kronikler bize etkileyici rakamlar sağlasa da net bir bilgi yoktur. (*Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II, and Richard I*) 1173-1174 isyanı sırasında II. Henry'nin 10.000 Brabancon askerine sahip olduğu söylenir. Boussard ise bu sayının en fazla 6.000 olabileceğini söylemektedir. (Boussard, 1945-46: 218,220) Ancak yapılan deniz aşırı seferlerde kullanılan gemi sayılarına bakıldığında -ki en fazla 37 gemi- ve bu gemilerde en fazla 40 kadar yolcu olduğu düşünüldüğünde paralı askerlerin 1.000 kadar olabileceği ihtimali ortaya çıkar. Ayrıca deniz aşırı ülkelerden gelen 166 çavuşa kumaş ikmalinin kaydı, 1173- 1174 isyanını bastırmak için II. Henry'nin kullanmış olduğu paralı askerlerin sayısını tahmin etme hususunda bize daha iyi bilgi vermektedir.

Bazı durumlarda, özellikle iç savaş durumunda, paralı askerler İngiliz birliklerinden daha sadık görülüyordu. Ancak genel olarak güvenilir ve dönecek olarak görülüyorlardı. Bu konuda yardım etmesi için gönderildiği adamın karısını baştan çıkararak Robert Fitz-Hildebrand güvenilir bir paralı askerin en net örneği olarak gösterilir. Ayrıca düzgün bir şekilde paraları ödenmediğinde hantal ve ihmalkâr davrandıkları da açıktır. Paralı askerler genellikle itibarlarını korumak için iyi savaşsalar da son çare olarak deyim yerindeyse kendi canlarını kurtarmanın derdindeydiler. Bu konuda John komutasındaki Rochester kuşatmasında, savaşın kaderi tersine dönerse aynı kaderi kendisinin de yaşaması ihtimaline karşı mağlup garnizon komutanının asılmaması gerektiğini savunan paralı asker Savary de Mauleon oldukça ilginç bir örnektir. (Howlet, 188-89: 150)

Paralı asker kullanımı yaygın bi şekilde düşmanca eleştirileri de beraberinde getirdi. Örneğin Brabancon'lar ve diğerleri, 1179 yılındaki III. Lateran Konseyi'nde kötü yollara tevessül ettiklerinden dolayı mâhkum edildi. Walter Map⁵ (1140-1209) onları sapkınlık da dâhil olmak üzere birçok ithamla suçladı. Ayrıca Kral John tarafından paralı askerlere toprak ve makam bahşedilmesi, toprakları ellerinde tutanlar tarafından onlara olan düşmanlığı arttırdı ve bu tür tüm adamların sınır dışı edileceği Magna Carta'da da yer aldı. O zaman biz Magna Carta'ya giden yolda paralı askerlere karşı duyulan hoşnutsuzluğun da rol oynadığını söyleyebiliriz. Aslında burada onlara karşı duyulan hoşnutsuzluğun tek sebebi belirttiğimiz gibi toprak bağıdır.

Paralı askerler XIII. yüzyılın geri kalanında, hatta 1260'ların iç savaşlarında İngilizler tarafından kullanıldı. Prens Edward'ın 1263 yılında Fransa'dan yabancı şövalyelerden oluşan bir kuvvetle İngiltere'ye döndüğünü ve Galler seferinde bu askerlerin kullanıldığını biliyoruz. Bu yüzden avans uman Marcher lordları güvenmiş ve yardım etmeyi reddetmişlerdir. Edward, bu paralı askerlerle birlikte Windsor Şatosu'na garnizon kurdu. Ancak ücretlerini ödeyemediği için Londra'daki tapınağın mallarına el koydu. Baronların desteğini kaybeden Edward ancak paralı askerlerden vazgeçmesiyle birlikte tekrar yerel unsurların desteğini alabilmiştir. Tahta çıktıktan sonra gerçek manada neredeyse hiç paralı asker kullanmadığını da görebiliyoruz. Zira 1282-1283 yılında Galler'de savaşan Gaskonya birliği, kralın kendi tebaasıdır. (Prestwich, 1972: 41) XIV. yüzyılda Yüzyıl Savaşları ile birlikte durumun tekrar değiştiğini görmekteyiz. Örneğin Walter Mauny ve Eustace d'Aubriccourt gibi adamlar III. Edward döneminde paralı olarak askere alınmıştır. (Allmand, 1988: 73-76)

Paralı Askerlere Ödenen Ücretler Meselesi

Paralı askerlerle ilgili bir diğer tartışılan mesele onlara ödenen paralarının yetip yetmediği noktasındadır. I. Henry'nin saltanatında bir şövalye için bir günlük en az 8d. ödenirdi. II. Henry döneminde 1 sterlin ve Kral John döneminde artarak 2s. olarak belirlenmiştir.⁶ İlerleyen dönemlerde ise neredeyse bu miktarlar hiç değişmemiştir. Ancak 1260 yılındaki Baronlar Savaşı'nda bazı yüksek miktarların kaydı bulunmaktadır. Ancak yine de I. Edward döneminde bir şövalyeye günlük 2s., bir sergeant'a (çavuş) 1s. ve piyadeye 2d. ödenmekteydi. III. Edward, Yüzyıl Savaşları'nda ücretlerin yetersiz olduğunun farkında olacak ki ödentileri iki katına çıkarmıştır. Kısa süre sonra durumun maliyetli olduğunun farkına varıp ücretleri tekrar eskiden ödenen seviyelere yaklaştırmış, atlı okçuklara 6d. piyadelere günlük 3d. ödemiştir. (Prestwich, 1972: 41) Aslında gerçek maliyetinin göstergesi olarak 1322 yılında feodal hizmeti yerine getirmek için 10 çavuş (5 şövalyeye eşdeğer) tutmanın bir piskoposa 100 sterline mal olması gerçeği bize her şeyi açıklamaktadır. Bu durum bir şövalye için günlük 10s. harcama demektir. Bu nedenle asker beslemek yerine paralı asker tutmanın daha az maliyetli olması feodal unsurların yerine paralı askerlerin almasını kolaylaştırmıştır. Unutmamak gerekir ki bir şövalye sadece kendini beslemek, zırhını ve ekipmanını sağlamakla kalmaz aynı zamanda atlarını ve hizmetkârlarını da beslemek zorunda kalır. Arundel Earl'ü bu nedenle 1297 yılında Flandres Savaşı'nda yer alabilmesi için 500s. değerinde arazi kiralanmasını talep etti. I. Edward'ın saltanatında şövalye maaşlarının yetersiz olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. Git gide ücretlerinin değerinin düştüğünü, Kara Veba'dan sonra diğer ücretlerin yükselmesine rağmen paralı askerlerin ücretlerinin artmadığını da ilave edebiliriz. I. Edward dönemi celplerine baktığımızda feodal yükümlülüklerin tekrar ön plana çıkarıldığını sadakat ve saygıya atfen çağrıldıklarını görmekteyiz. Burada saygı ile feodal yükümlülükler beklenirken sadakat ile kraliyete gönüllü olarak destek olunması vurgulanmıştır.

⁵1154-1160 yıllarında Paris üniversitesinde okudu. II. Henry'nin hizmetinde çalıştı. III. Lateran Konsili'nde II. Henry'yi temsil etti. (1179) 1197'de Oxford başdiyakozu oldu.

⁶Denarius, sterlin, şilin ve peni. Ortaçağ'da İngiltere'de kullanılan para birimleridir. Kısaltmalarıyla yukarıda ifade edilmiştir. Denarius (d), şilin (s) -ki kökeni Roma'daki solidus'a dayanmaktadır.

Orta Çağ'da Paralı Askerliğe Geçiş Denemeleri: İngiltere Örneği

Daha önceki dönemler için gönüllü askerlik kanıtları yetersiz olsa da kral John'un özellikle baronlarla olan mücadelesi nedeniyle defalarca tebaasının doğrudan desteğine ihtiyaç duyduğunu biliyoruz. Gönüllü askerlerin giderleri de Kraliyet tarafından karşılanmaktadır. Bununla birlikte bu gönüllülere maaş ödendiğine dair ise herhangi bir kanıt yoktur. Şurası da muhakkaktır ki feodal yükümlülüklerin önemli olduğu dönemde çok fazla gönüllü hizmetin yerine getirilmiş olması pek olası değildir ancak bazen feodal adamların resmi 40 günlük hizmet süresinin bitiminden sonra masrafları kendilerine ait olmak üzere seferde kaldıkları görülmektedir.

SONUÇ

Sonuçta askere alma yöntemlerinde meydana gelen değişiklikler hem baronları hem de şövalyeleri etkilemiştir. Zira hizmet taleplerinin bireyler üzerinde oluşturmuş olduğu yük açıktır. Bu noktada 1214 yılında Poitou'da hizmet etme yükümlülüğü ile yapılan çağrı ve ardından gelen scutage talebini belirtmek ve bu durumun John'un saltanatının sonunda iç savaşa yol açan kuzey baronlarının isyanını ateşleyen en önemli unsur olarak kabul edildiğini söylemek yeterli olacaktır. Ayrıca 1297 yılında I. Edward'ın denizaşırı talepleri de o yılın en büyük anayasa krizini tetikleyen unsurlardan biriydi. Oysa ne İngiliz anayasacılığının başlangıcı kabul edilen 1215 yılındaki Magna Carta'da ne de 1297 yılındaki Confirmatio Cartarum'da (I. Edward döneminde yürürlüğe konulan tüzük) askerlik hizmeti konusunda neredeyse hiçbir şey bulunmamaktadır. Ancak bu, askere alma meselesinin önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Bir 'da talep edilen hizmet bedellerinin düşürülmesi ele alınmış, 1297 yılında Remonstrances'daki muhalefet askerlik hizmeti konusundaki şikâyetlerini etkili bir biçimde iletmiştir. (Holt, 1992: 427) Biz yine de kraliyetin bu konuda resmi tavizler vermediğini çok açık bir şekilde söyleyebiliriz. Magna Carta'dan sonra baronların talepleri dikkate alınmış, hizmet kotaları bir miktar düşürülmüştür. Kraliyetin güvenliğini etkileyen bir durum olduğunda ise tavizlerden kaçınılmıştır. 1297 yılından itibaren ise I. Edward'ın tamamen geleneksel askere alma yöntemlerine döndüğünü görmekteyiz. (Prestwich, 1972: 87)

Sadece sadakat ve saygı ya da mali ödüller insanları savaşa götürmek için yeterli değildir. Burada aramız gereken birçok başka sebep daha vardır. Feodal unsurları baskı altına almanın birtakım yolları olduğunu John döneminden anlayabiliyoruz. Zira John 1213 yılında askerlik hizmeti karşılığında borçların affedildiğine dair birçok düzenlemede bulunmuştur. Bu düzenleme yıl boyunca 20 çavuşla birlikte 150 şövalyeyi organize edebilmek adına yeterli olmuştur. I. Edward bu düzenlemeleri kullanarak -sefer karşılığı borçların silinmesi- Arundel Earl'ü liderliğinde bir grup baronu 1295 yılında Gaskonya'ya gitmeye zorlamıştır. (Holt, 1992: 192) Sefere çıkanlar özel kraliyet korumasına tabi idiler ve kimse haklarında yasal işlem başlatamıyorlardı. Sefer başarılı olduğunda ise toprak ile ödüllendirilmek de seçenekler arasındaydı. Savaşta kazanılan ganimetler ve fidye bir başka cezbedici unsur idi. Buna ek olarak, Orta Çağ soylularının ve şövalyelerinin kültürel kimliğinden kaynaklanan soyut ama yine de hayati soyluluk argümanları askerlik hizmetini cazip hale getiriyordu. Kahramanlık ve şeref en çok öykünülen kavramlardır.

Orta Çağ İngiltere'sinde kullanılan süvari toplama yöntemi ya da yöntemleri kesinlikle statik değildiler ancak basit bir gelişme modeline de kolayca uymuyorlardı. Eşgüdümsel farklı metotların uygulandığını belirtmiştik. Feodal sistemden ücretli sisteme doğru istikrarlı bir dönüşüm ilerleme de söz konusu değildir. Paralı askerlerin Orta Çağ boyunca aynı ölçüde kullanılıp kullanılmadıkları kesin olmamakla birlikte bazen iddia edildiği gibi çok büyük sayılarda askere

alımları da kesin değildir. Rouitiers olarak bilinen profesyonel askerlerin altın çağını yaşadığı dönem XII. yüzyıl sonu ve XIII. yüzyılın başındaydı. Başka bir deyişle söyleyecek olursak maaş ödemesi önceki dönemlerde var olsa da 1330'lara kadar kesin manada vardır diyemeyiz. Feodal hizmet 1066 Normal İstilasından II. Edward dönemine kadar devam etmiştir. Ancak ilave etmeliyiz ki bu hizmetin doğası talep edilen şövalye kotalarındaki düşüş nedeniyle önemli ölçüde değişmiştir. Buna rağmen I. Edward'ın saltanatında dahi feodal yükümlülükler ve feodal hizmet uygulanmaya devam etmiştir. İskoçya'ya yerleşim planının bir parçası olarak orada feodal sistemi uygulamaya çalışmış olması kayda değerdir. (Prestwich, 1987: 9) I. Edward'ın saltanatının kalan diğer kısmında paralı askerliğin uygulandığına dair kayıtlar geçmişe ait kayıtlardan daha nettir.

Sonuç olarak feodal hizmetin öneminden hiçbir şey kaybetmediği bu dönemde zaman zaman ihtiyaçtan kaynaklanan ücretli askerlik sistemi de uygulandı. Burada feodal unsurlarla girift bir ilişki içinde olan ücretli askerlik kavramı zaman zaman şövalyenin hizmetten muaf olmak için ödediği scutage ile gerçekleşti zaman zaman da kraliyetin feodal unsurları teşvik etmek amacıyla ödediği prest vasıtasıyla hayat buldu. Bunların dışında gerçek manada feodal hizmetle yükümlü olmayan paralı askerlerin varlığı da açıktır. Bunlar tebaa olmayan, denizaşırı ülkelerden temin edilen ve tek işleri askerlik olan donanımlı adamlardı.

KAYNAKÇA

- ALLMAND, C. T.**, The Hundred Years War, Cmabridge 1988.
- BOUSSARD, J.** (1945- 1946). “Les Mercenaires au xii siecle: Henri II Plantagenet et les origines de l’armee de metier”, *Bib., de l’ecole des charettes* 106, s. 189- 224.
- BROWN, R. A.** (1961). *Pipe Roll17 John and Praestitia Roll 14-18 John*, (Ed.), R. A. Brown; J. C. Holt, Pipe Roll Soc.
- CHIBNALL, M.** (1997). “Mercenaries and the Familia Regis under Henry I”, *History*, s. 15- 23.
- CHURCH, S. D.** (1992). “The Knights of the household of King John: A Question of Numbers”, *Thirteenth Century England*, (Ed.), P. R. Coss and S. D. Lloyd, Woodbridge.
- DURGUN, F.** (2017). “Geç Orta Çağ İngiliz Toplumunu Anlamak: Tarih Yazıcılığında Bastard Feudalism Kavramının Gelişimi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 1, 2017, ss. 47-72.
- GIVEN-WILSON, C.** (1986). *The Royal Household and the King’s Affinity*, London.
- HARDY, T. D.** (2013). *Rotuli Litterarum Patentium in Turri Londonensi Asservati*, (Ed.), T. D. Hardy. Roll Series.
- HEWITT, H. J.** (1971). *The Organisation of War, The Hundred Years War*, (Ed.), K. Fowler, London.
- HOLT, J. C.** (1992), *Magna Carta*, Cambridge.
- HOWLET, R.** (1884- 1889). *Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I*, (Ed.), R. Howlett, Rolls Series.
- HOWLET, H. G.** (1886- 1889). *Chronica Rogeri de Wendover*, (Ed.), H. G. Howlet, Roll Series.
- KEEFE, T. K.** (1983), *Feudal Assessments and the Poltical Community under Henry II and His Sons*, Berkeley and Los Angeles.
- LEWIS N. B.** (1948). “The English Forces in Flandres, August-November 1297”, *Studies in Medieval History Presented to F. M. Powicke*, (Ed.), R. W. Hunt, W. A. Pantin, and R. W. Southern, Oxford.
- MASON, R. A.** (1987). “Colonial Scotland”, *Scotland and England 1286- 1815*, (Ed.), R. A. Mason, Edinburgh.
- MITCHELL, S. K.** (1914). *Studies in Taxation under John and Henry III*, Oxford.
- MORRIS, J. E.** (1901). *The Welsh Wars of Edward I*, Oxford.
- POWICKE, M. R.** (1962). *Military Obligation in Medieval England*, Oxford.
- PRESTWICH, M. C.** (1972). *War, Politics and Financa under Edward I*, London.
- PRESTWICH, M. C.** (1988). *Edward I*, London.
- PRESTWICH, J. O.** (1955). “War and Finance in the Anglo-Norman State”, *Transactions of the Royal Historical Society*, 4, s. 19- 43.
- PRESTWICH, J. O.** (1981). “The Military Household of the Norman Kings”, *English Historical Review*, s. 8- 12.
- SANDERS, I. J.** (1956). *Feudal Military Service in England*, Oxford.

Şükran Yaşar

STUBBS, W. (1868- 1871). *Chronica Rogeri de Houedene*, (Ed.), W. Stubbs, Roll Series 51.

YAŞAR, Ş. (2022). “İngiliz Toprak ve İdare Hukukunda Earl’ün Konumu ve Gelişimi” *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (Özel Sayı); s. 150-160.

Mardin İli Derik, Mazıdağı ve Savur İlçeleri 2020 Yılı Yüzey Araştırması Tarihöncesi Dönem Buluntuları: İlk Gözlemler

Ergül Kodaş¹, Hale Tümer², Çağdaş Erdem³, Abdullah Bilen⁴, Charlotte Labedan Kodaş⁵,
Bahattin İpek⁶, Mübarek İpek⁷, Rıdvan Yıldız⁸, Bülent Genç⁹

Atıf/©: Kodaş,Ergül; Tümer,Hale; Erdem,Çağdaş; Bilen,Abdullah; Labedan Kodaş, Charlotte; İpek, Bahattin; İpek, Mübarek; Yıldız, Rıdvan ve Genç, Bülent. Mardin İli Derik, Mazıdağı ve Savur İlçeleri 2020 Yılı Yüzey Araştırması Tarihöncesi Dönem Buluntuları: İlk Gözlemler, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi 2022/7(2), 99-117.

Öz

2020 yılında Mardin İli Derik, Mazıdağı ve Savur İlçeleri Yüzey Araştırması Projesi kapsamında, Mazıdağı İlçesi ve köylerinde tüm dönemleri kapsayan bir yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Proje kapsamında çok sayıda yerleşim yeri tespit edilmiş ve tescile alınmıştır. Söz konusu yerleşim yerleri arasında tarihöncesi dönemlere ait olan otuz üç adet buluntu yeri tespit edilmiştir. Genel olarak Paleolitik Çağ'a tarihlenen açık hava yerleşim yerleri yoğunlukta olmakla birlikte tarihöncesi dönemlere buluntular yamaçlar üzerindeki höyükler, mağara veya mağara teraslarında da tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu yüzey araştırması sırasında Paleolitik Çağ dışında Geç Epipaleolitik ve Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen çok sayıda yontmataş alet buluntu yeri de tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mardin, Mazıdağı Yüzey Araştırması, Yontmataş, Tarihöncesi Dönem, Paleolitik ve Çanak-Çömleksiz Neolitik

¹ Doç. Dr. Ergül KODAŞ, Mardin-Artuklu Üniversitesi, ergulkodas@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8340-5828

² Hale TÜMER, İstanbul Üniversitesi, haletumer@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6000-3356

³ Çağdaş ERDEM, Mardin-Artuklu Üniversitesi, cagdas.erdem@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3587-1116

⁴ Abdullah BİLEN, Ege Üniversitesi, bilenabd@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2334-3917

⁵ Charlotte LABEDAN-KODAŞ, Montpellier Paul Valery 3 Üniversitesi, labedancharlotte@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4704-2844

⁶ Bahattin İPEK, Mardin-Artuklu Üniversitesi, naramsin47@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4884-7895

⁷ Mübarek İPEK, Mardin Artuklu Üniversitesi, mubarekipek@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7184-1681

⁸ Rıdvan YILDIZ, İstanbul Üniversitesi, rdvnyldz5@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5144-198X

⁹ Doç. Dr. Bülent GENÇ, Mardin-Artuklu Üniversitesi, bulendgenc@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1529-6831

**Mardin Province Derik, Mazıdağı and Savur Districts Survey in 2020
Prehistoric Period Materials: First observations**

Citation/©: Kodaş,Ergül; Tümer,Hale; Erdem,Çağdaş; Bilen,Abdullah; Labedan Kodaş, Charlotte; İpek, Bahattin; İpek, Mübarek; Yıldız, Rıdvan and Genç, Bülent. Mardin Province Derik, Mazıdağı and Savur Districts Survey in 2020 Prehistoric Period Materials: First Observations, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi 2022/7(2), 99-117.

Abstract

A survey covering all periods was carried out in Mazıdağı District and its villages within the scope of the Mardin Province Derik, Mazıdağı and Savur Districts Survey Project in 2020. Many settlements have been identified and registered within the scope of the project. Thirty-three find places belonging to prehistoric periods were identified among the mentioned settlements. Generally, there are mostly open-air settlements dated to the Paleolithic Age as well as prehistoric finds have also been detected in mounds on the slopes, caves or cave terraces. In addition, during the survey except the Paleolithic Age, chipped stone tool finds dating to the Late Epipalaeolithic and the Pre-Pottery Neolithic settlements were also determined.

Keywords: Mardin, Mazıdağı Survey, Chipped Stone, Prehistoric Period, Paleolithic and Pre-Pottery Neolithic

GİRİŞ

Anadolu topraklarında Paleolitik Çağ ile ilgili ilk bilgiler 19. yy sonlarında bulunan bir kaç buluntu yeri üzerinden bilinmekle beraber 1940'lı yıllardan itibaren bu dönem üzerine yoğunlaşan araştırmaların sayılarında önemli bir artışın olduğu görülmektedir (Kökten, 1947: 223-226; Taşkiran, 2016: 43-45). Bu süreçte çok sayıda araştırma olmasına rağmen sistemli olan çalışmaların özellikle 1970'li yıllarda Keban Baraj Projesi kapsamında gerçekleştirildiği söylenebilir (Harmankaya, 1997: 7-9; Taşkiran, 2016). Bu süreçle birlikte Türkiye'de tarihöncesi dönemler üzerine çok sayıda araştırmanın yapıldığı gözlemlenmektedir (Yalçınkaya, 1981: 207-218; Otte ve diğ., 1998; Yalçınkaya ve diğ., 2009: 2-6; Taşkiran, 2010; Dinçer, 2016: 213-228; Dinçer, 2018: 2-8). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne bakıldığında 1990'lı yıllarda yapılan Karkamış Baraj Gölü Alanı (Taşkiran ve Kartal, 1999: 45-62; Taşkiran, 2002: 383-385) ve 2000'li yıllarda yapılan Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ araştırmaları bölge üzerine önemli bilgiler vermektedir (Taşkiran ve Kartal, 2002: 191-193; Taşkiran ve Kartal, 2010: 235-236). Mardin Bölgesi'nde yapılan prehistorik dönem araştırmalara bakıldığında ise çok kısıtlı sayıdaki çalışmalarla temsil edildiği görülmektedir. Bu bağlamda Mardin İli Dargeçit İlçesi Ilısu Baraj İnşaat Sahası'nda yapılan yüzey araştırmaları ve kazılar dışında tarihöncesi dönemler üzerine yapılmış başka bir çalışma yok denecek kadar azdır (Taşkiran ve Kartal, 2010: 233-234). Bu noktada Eyüp Ay tarafından yürütülen yüzey araştırmalarında tarihöncesi dönemlere ait birtakım yerleşim yerleri tespit edilmiş olmakla birlikte konu üzerine henüz detaylı bir yayın bulunmamaktadır¹.¹⁰ Ayrıca Mardin şehir merkezinde bilinen birkaç prehistorik dönem yerleşim yeri dışında ve Ilısu Baraj İnşaat Sahası haricinde, bölge için sistemli olan başka bir araştırma da mevcut değildir (Taşkiran ve Kartal, 2010: 233-237; Coşkun, 2019: 76-78; Kodaş, 2020: 7-8). Bu çalışma kapsamında 2020 yılında yapılan yüzey araştırmasında ele geçen yontmataş aletlerin genel bir tanıtımının yapılması amaçlanmaktadır. Bu çalışmada tarihöncesine ait yontmataş aletlerin bulunduğu buluntu yerlerinin, aletlerin genel karakteristik özelliklerinin ve dönemlerinin tanımlanması amaçlanmıştır. Bu sorunsal üzerinden de istatistik veriler kullanılmamış ve söz konusu yüzey araştırmasına ait tarihöncesi dönem yontmataş buluntuları genel olarak tanıtılmaya çalışılmıştır. Ayrıca makale de incelenen yontmataş aletlerin bir bölümü ileri yıllarda yapılması muhtemel araştırmalar için sadece alanda incelenmiş olan bu tür buluntular nedeniyle istatistik çalışmalar bu çalışmada tanıtılmamıştır.

2020 YILI TARİHÖNCESİ DÖNEM BULUNTULARI

Mazı Dağı, karstik yüksek plato görünümünde olan Mardin-Midyat Eşiği formasyonunun batısında yer alır. Bu alanın kuzeydoğusunda Karacadağ Volkanik kütlesi, eşiğin güneyinde ise Suriye-Arap düzlükleri devam eder. Mazı Dağı, Mardin-Midyat eşiğinin yükselti alanlarından birini oluştururken, iç kısım oldukça büyük bir *polye* görünümüne sahiptir. (Erinç 1980; Sözer 1984). Ovanın çevresindeki yükselti (tepelik) alanlar, yerleşime daha uygundur. Yapılan çalışmalarda elde edilen tarihöncesi döneme ait veriler, ovadan eşiklere doğru yükseltinin başladığı *terra rossa* alanlarda ya da kuzeybatı- güneydoğudaki vadi içlerinde yer alan düzlüklerde tespit edilmiştir. Bununla birlikte karstik yapıya bağlı olarak, mağara ve benzeri oluşumlar Mazı Dağı ve bu sisteme bağlı vadi içlerinde de görülmektedir. Bu alanların da farklı dönemlerde kullanıldıkları anlaşılmıştır. Yontmataş buluntuların tespit edildiği eşiklerde, toprak örüntüsü step görünümündedir, meşelik alanlar ise eteklerden itibaren sıklaşmaya başlamaktadır. Buluntuların

¹Mardin İli, Mazıdağı, Merkez ve Kızıltepe İlçelerinde Arkeolojik Yüzey Araştırması
Mardin İli, Mazıdağı ve Kızıltepe İlçelerinde Arkeolojik Yüzey Araştırması
Mardin İli, Derik ve Mazıdağı İlçeleri ile Diyarbakır İli, Çınar İlçesinde Arkeolojik Yüzey Araştırması
Mardin İli, Merkez, Savur ve Ömerli İlçelerinde Arkeolojik Yüzey Araştırması

tespit edildiği diğer alanlar ise günümüzde genellikle tarım alanları olarak kullanılmaktadır (Resim 1).

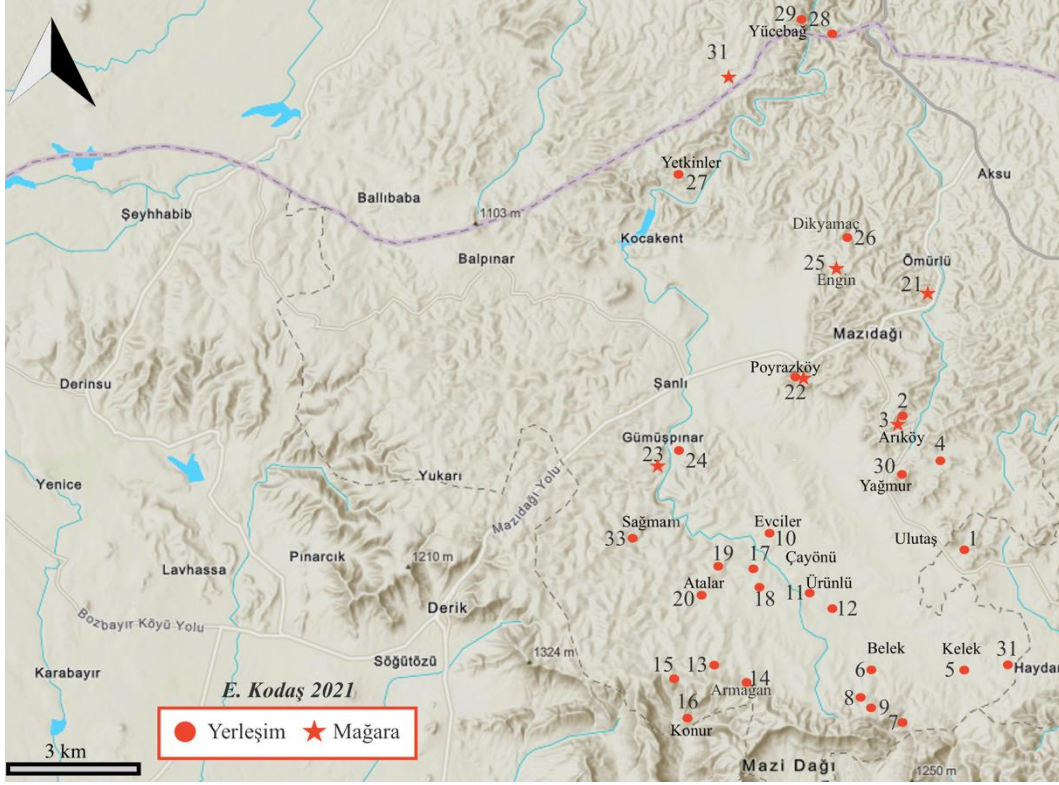
Resim 1: Mazı Dağı çevresi genel görünüm.

2020 yılında Doç. Dr. Bülent Genç başkanlığında başlatılan Mardin İli Derik, Mazıdağı ve Savur yüzey¹¹ araştırmasının ilk etabı Mazıdağı İlçesi ve köylerinde gerçekleştirilmiş ve söz konusu yüzey araştırması neticesinde otuz üç adet prehistorik dönem buluntu yeri tespit edilmiştir. Bu buluntu yerleri çoğunlukla açık hava yerleşim yerlerine ait olmakla birlikte 6 farklı lokalizasyonda toplamda 9 adet mağara ve mağara terası üzerinde de yontmataş buluntular tespit edilmiştir (Şekil 1, Kodaş ve diğ., 2021). Ayrıca söz konusu buluntu yerlerinin önemli bir kısmı çakmaktaşı yatakları üzerinde veya etrafında bulunmaktadır. Bu çalışma da söz konusu yüzey araştırması sırasında tespit edilen Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem ve öncesine ait buluntu ve buluntu yerleri üzerine ilk gözlemleri içermektedir¹².

¹¹ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle gerçekleştirilen yüzey araştırması Doç. Dr. Bülent Genç başkanlığında yürütülmektedir.

¹² Buluntular üzerine detaylı analiz çalışmaları devam etmektedir.

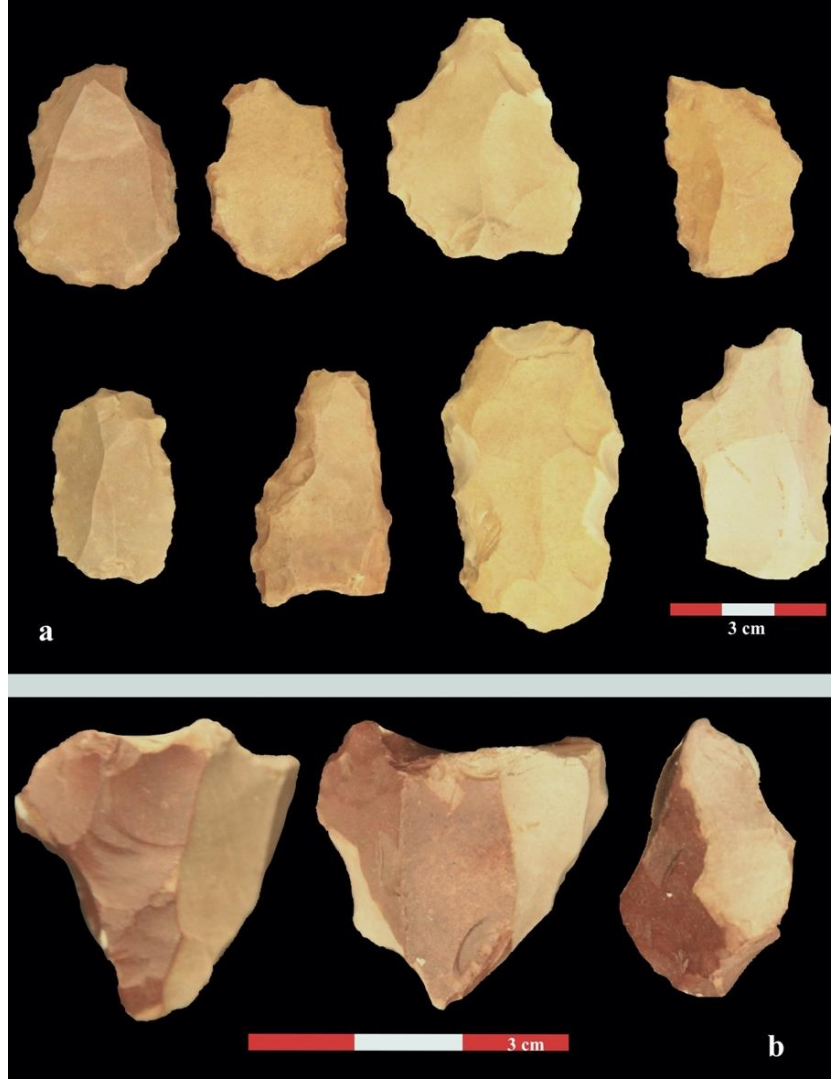
Mardin İli Derik, Mazıdağı ve Savur İlçeleri 2020 Yılı Yüzey Araştırması Tarihöncesi Dönem Buluntuları: İlk Gözlemler

Şekil 1: Mazıdağı İlçesi'nde tespit edilen Tarihöncesi Dönem yerleşim yerlerinin dağılımı; 1. Hemini Mevki, 2. Arıköy, 3. Arıköy Kerbedaş Mağarası, 4. Arıköy Hızneke Mevki, 5. Ulutaş Köyü, 6. Gola Musa, 7. Gola Devreşko, 8. Gulasor Mevki, 9. Cerisergoh Mevki, 10. Evciler Köyü, 11. Ürünlü Köyü 1, 12. Ürünlü Köyü 2, 13. Kerike Mevki, 14. Armağan Mezrası, 15. Usube Dera, 16. Konur Köyünün Güneyi, 17. Hırbe Mamede Mevki, 18. Hırbe Biran, 19. Dinar Mevki, 20. Atalar Köyü, 21. Piran Mağarası, 22. Poyraz (Köy) Mahallesi, 23. Tehta Qesre Mevki ve Tarin Mağarası, 24. Tahte Borane Mevki, 25. Enginköy Mağarası, 26. Hırbe Şerif Mevki, 27. Yetkinler Köyü, 28. Ceme Reşan Mevki, 29. Hırbe Bajar Mevki, 30. Yağmur Köy, 30 Yücebağ Köyü Mağaraları, 32. Haydar-Kelek Arası, 33. Sağman Köyü (E. Kodaş 2021).

Ulutaş-Cevizli Köyü Hemini Mevki

Ulutaş ile Cevizli Köyü sınırında vadi içerisinde kalan Hemini Mevki'nde çakmak taşı kaynakları etrafında çok sayıda yontmataş alet tespit edilmiştir. Kuzey-güney doğrultulu devam eden vadi içindeki kıvılcık alanlarda yontmataş aletler tamamen çakmaktaşıdan üretilmiştir. Paleolitik Dönem'e ait olduğu düşünülen yontmataş aletler arasında levallois ve tayac yongalar önem teşkil etmektedir. Alanda çok sayıda levallois yonga ve yonga çekirdeği bulunmuştur (Resim 2/a). Yerleşim yerinde karşılaşılan dilgiler, mikro-dilgi çekirdekleri ve yine dilgi taşımak üzere yapılmış olan bir adet trapez Epipaleolitik Dönem'e işaret etmektedir (Resim 2/b).

Resim 2: Hemini'nin Mevkii'nde bulunan levallois yongalar (a) ve Epipaleolitik Dönem'e ait olduğu düşünülen mikro-dilgi çekirdeği (b).

Arıköy (Xana Zembur)

Arıköy'nün batısındaki tepelik yamaçta görülen çakmaktaşı buluntular kaba yonga üzeri aletlerle temsil edilmektedir. Söz konusu yontmataş aletlerin tekno-tipolojileri dönem olarak sorunlu olmakla birlikte büyük boyutlu yonga üzerine yapılmış bazı aletler (9-15 cm arası uzunluğa sahip) daha çok Alt Paleolitik Dönem'e tarihlenebileceklerini düşündürmektedir.

Arıköy Kerbedaş Mağarası

Arıköy'de köyün hemen batısında bulunan tepelik alanda Kerbedaş isimli bir mağara bulunmaktadır. Mağaranın girişi kuzey-batıya bakmaktadır. Bu mağarada 2.50x1.70 m ebatlarında 4 metre derinliğinde bir kaçak kazı çukuru saptanmıştır. Mağaranın ağzı 3,05 metre genişliğindedir. Derinliği 5.42 metre, yüksekliği ise 2.50 metredir. Kaçak kazı çukurunun kesitinin 3.5 metresinde çanak çömlek parçaları görülmektedir. Büyük olasılıkla Paleolitik Çağ dolgusu daha aşağı katmanlarda bulunmaktadır. Ancak kazı çukurundan boşaltılan ve mağaranın ağzına yığılan toprağın yüzeyinde Paleolitik Çağ'a ait yontma taş aletler ve Neolitik Çağ veya Kalkolitik Çağ'a ait olduğu düşünülen yontmataş aletler ve boyalı çanak-çömlek parçaları bulunmaktadır.

Mardin İli Derik, Mazıdağı ve Savur İlçeleri 2020 Yılı Yüzey Araştırması Tarihöncesi Dönem Buluntuları: İlk Gözlemler

Mağaranın içerisinde ve terasında ele geçen Paleolitik Çağ'a ait yontmataş aletler levallois ve mousterien yongalar ve uçlarla temsil edilmektedir (Resim 3).

Resim 3: Kerbedaş Mağarası'nda kaçak kazı çukuru toprağı içerisinde ele geçen yontmataş aletler.

Arıköy Hızneke Mevki

Arıköyün doğusunda yer alan vadideki düz alanda (Hızneke Mevki) yonga ve dilgi taşımak üzere yapılmış çok sayıda alet bulunmuştur. Söz konusu alan, Arıköy ve Yağmur Köy arasındaki geniş vadi üzerindedir ve günümüzde tarla olarak kullanılmaktadır. Geniş düz bir dere yatağının etrafında bulunan yontmataş aletlerin tamamı çakmaktaşıdan üretilmiştir. Alanda gözlemlenen aletler arasında levallois uçları, levallois yongalar ve çekirdekler yoğunluktadır. Ayrıca alanda gözlemlenen bazı dilgiler Üst Paleolitik Dönem'e işaret etmektedir. Bölgenin genelinde az sayıda olmakla birlikte doğal çakmaktaşı blokların bulunduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra vadi içerisinde bulunan dere yatağının profilinde de çakmaktaşı aletlerin olduğu gözlemlenmiştir.

Ulutaş Köyü Kelek Mezrası

Ulutaş Köyü Kelek Mezrası'nın güneyindeki tepelik alanın eteklerinde çakmaktaşıdan üretilmiş yontmataş aletler bulunmuştur. Söz konusu aletler arasında levallois ve mousterien yongalar yoğundur. Alanda ayrıca Üst Paleolitik Dönem'e ait olabilecekleri düşünülen dilgi ve dilgi çekirdekleri bulunmaktadır.

Ulutaş Köyü Gole Musa Mevki

Ulutaş Köyü'ne bağlı Gola Musa Mevki'sinde çakmaktaşı yatakları etrafında çok sayıda yontmataş alet tespit edilmiştir. Alanda yoğun olarak görülen kaba yonga üzeri aletler ve levallois yongalar daha çok Alt Paleolitik Dönem'e işaret etmektedir. Kaba yonga aletler tekno-tipolojik açıdan clactonien yonga üretim yöntemine işaret etmektedir. Bazı parçalar mousterien endüstrisine işaret etmektedir ve bu durum alanda Orta Paleolitik Dönem'e ait yontmataş aletlerin de olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanı sıra Üst Paleolitik Dönem'e ait olabilecek dilgi

çekirdekleri ve dilgilerin (düzeltisiz veya dilgi üzeri ön kazıyıcılar) olması yerleşimin tüm Paleolitik Çağ boyunca ziyaret edildiğine işaret etmektedir (Resim 4).

Resim 4: Gole Musa Mevkii'nde bulunan ve yontmataş aletler.

Ulutaş Köyü Gola Devreşko Mevki

Ulutaş köyüne bağlı Gola Devreşko Mevkisi'nde geniş bir vadinin güneydoğusundaki alanda, günümüzde tarla olarak kullanılan, çok sayıda çakmaktaşı alet saptanmıştır. Bu bölgede çok sayıda doğal çakmaktaşı blok bulunmaktadır. Alanda bulunan kaba yonga üzeri aletler (*large flakes*) ve el baltaları özellikle Alt Paleolitik Dönem'e işaret etmektedir. Yine aynı döneme ait olabilecek levallois yonga ve yonga çekirdekleri de bulunmuştur. Fakat bazı yongalar yerleşim yerinde Orta Paleolitik Dönem mousterien alet endüstrisinin de olabileceğini düşündürmektedir. Bunu yanı sıra Üst Paleolitik Dönem alet endüstrisine ait olduğu düşünülen bir takım dilgi ve dilgi çekirdekleri tespit edilmiştir.

Ulutaş Köyü Gulasor Mevki

Ulutaş köyüne bağlı Gulasor Mevki'nde düz meşelik bir alanda yer alan ve çakmaktaşı yatağı olduğu gözlemlenen bölgede çok sayıda yontmataş alet tespit edilmiştir. Söz konusu aletler arasında, Gulasor mevkiinde de gözlemlendiği gibi, el baltaları (Resim 5/a), bir adet kıyıcı, kaba yonga üzeri aletler ve levallois yongalar bulunmaktadır (Resim 5/b). Söz konusu aletler daha çok Alt Paleolitik Dönem yontmataş alet tekno-tipolojisine işaret etmektedir.

Resim 5: Golasor Mevki'nde bulunan el baltası (a) ve Paleolitik Çağ'a tarihlenen yongalar (b).

Ulutaş Köyü Belek Mezrası Cerisergoh Mevki

Ulutaş köyüne bağlı Belek Mezrası Cerisergoh Mevki'nde çakmaktaşıdan yapılmış çok sayıda yontmataş alet bulunmaktadır. Söz konusu mevkide bir dere yatağı etrafında tespit edilen çakmaktaşı blokları alanın bir yatak olduğunu göstermektedir. Bu alanda gözlemlenen aletler arasında levallois uçlar ve levallois uzun yongalar çoğunluktadır. Bunun yanı sıra alanda Üst Paleolitik Dönem'in varlığına işaret eden dilgiler bulunmaktadır.

Evciler Köyü

Köyün etrafında değişik alanlarda bulunan yontmataş aletler ve alet kalıntılarının tamamı çakmaktaşıdan üretilmiştir. Alanda toplanan yontmataş aletler arasında genel olarak levallois yongalar daha yoğundur. Alanda bulunan uzun düzensiz dilgiler ise daha çok Üst Paleolitik Dönem'in varlığına işaret etmektedir. Ayrıca bazı parçalar tayac yongaların da bulunabileceğini düşündürmektedir.

Ürnlü Köyü 1

Ürnlü Köyü etrafında bulunan çakmaktaşıdan yapılmış yontmataş buluntular arasında Alt Paleolitik Dönem'e ait üç tane el baltası, bir adet yonga üzeri kenar kıyıcı ve yine bu döneme ait çok sayıda kaba yonga (*larges flakes*) bulunmaktadır. Bunun yanı sıra alanda levallois yonga ve yonga çekirdeklerinin yoğun olduğu görülmektedir.

Ürnlü Köyü 2

Ürnlü Köyü'nün güneyinde bulunan yontmataş aletlerin tamamı çakmaktaşıdan üretilmiştir. Söz konusu aletler arasında Orta Paleolitik Dönem olduğu düşünülen levallois ve mousterien yongalar (özellikle uçlar) yonga çekirdekleri yoğundur. Bu duruma ek olarak alanda Epipaleolitik Dönem olduğu düşünülen mikro-dilgi çekirdekleri ve mikro-dilgi taşımak üzerine yapılmış aletler bulunmuştur.

Yalınağaç Köyü Armağan Mezrası Kerike Mevki

Yalınağaç Köyü'ne bağlı Armağan Mezrası sınırları içinde kalan Kerike Mevki'ndeki çakmaktaşıdan üretilmiş yontmataş buluntular Alt Paleolitik Dönem ve Epipaleolitik Dönem'in varlığına işaret etmektedir. Alt Paleolitik Dönem olduğu düşünülen buluntular arasında bir adet el baltası, bir adet kıyıcı ve çok sayıda kaba yonga üzeri alet bulunmaktadır. Epipaleolitik Dönem'e ait olduğu düşünülen kalıntılar arasında ise bir adet mikro-dilgi ve yarım biçimli mikrolit alet bulunmaktadır.

Yalınağaç Köyü, Armağan Mezrası (Golike Köyü)

Yalınağaç Köyü'ne bağlı Armağan Mezrası'nın içinde ve etrafında bulunan çakmaktaşı yontmataş aletler ve alet kalıntıları daha çok düzensiz yongalar ve birkaç adet levallois yonga ile temsil edilmektedir. Köy içerisinde kalan alanda çok sayıda yonga bulunmakla birlikte alan yerleşime bağlı olarak aşırı bir tahribata uğramıştır.

Konur Köyü (Şebe) Usube Dera Mevki

Konur Köyü'nün güneydoğusunda bulunan Usube Dera Mevki'nde¹³ az sayıda yontmataş alet bulunmuştur. Söz konusu buluntu yeri derin bir dere yatağının batısında bulunan düz teraslar şeklinde bir coğrafyaya sahiptir. Alanda doğal çakmaktaşı bloklar da bulunmaktadır. Bu alanda tespit edilen yontmataş aletler arasında çok sayıda düzensiz yonga bulunmakla birlikte bir adet mousterien uç tespit edilmiştir.

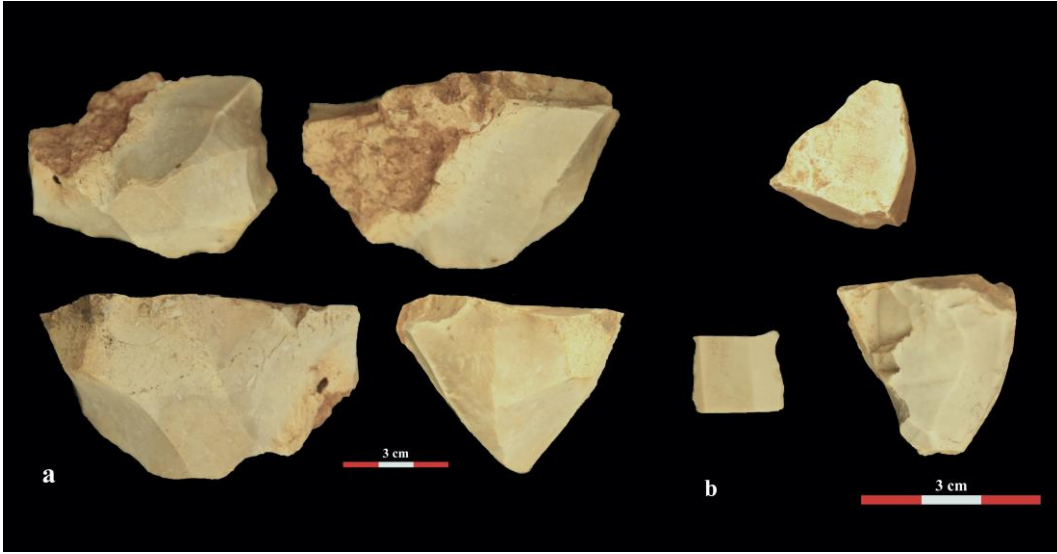
Konur Köyü Kuzey Batısı

Konur Köyü'nün bulunduğu yamacın kuzeybatısında yer alan tepelik alanda, yoğun olarak gözlemlenen, çakmaktaşıdan yapılmış yontmataş aletler arasında Alt veya Orta Paleolitik Döneme ait olduğu düşünülen levallois ve mousterien yongalar bulunmaktadır. Alanda az sayıda da olsa doğal çakmak taşı bloklar bulunmuştur. Fakat bu bölgede herhangi bir çekirdek ele geçmemiştir.

¹³ Yüksek yamacın eteklerinde bulunan alanın güneydoğusunda su kaynakları bulunmaktadır.

Çayönü Köyü (Lalan Köyü) Hirbe Mamede Mevki

Çayönü Köyü sınırları içerisinde kalan Hirbe Mamede Mevki olarak adlandırılan tepelik alanda doğal çakmaktaşı yatakları ve çakmaktaşıdan üretilmiş çok sayıda yontmataş alet ve alet üretim atığı tespit edilmiştir. Bu buluntular içerisinde levallois ve mousterien yongalar ve yonga çekirdekleri yoğunluktadır. Alanda az sayıda da olsa Üst Paleolitik Dönem'e ait olduğu düşünülen dilgi ve dilgi çekirdeklerinin olduğu gözlemlenmiştir (Resim 6/a). Söz konusu buluntu yerinde toplanan birkaç adet mikro-dilgi çekirdeği ve bir mikro-dilgi parçası (Resim 6 /b) çakmaktaşı yatağı olan bu alanın Epipaleolitik Dönem'de de ziyaret edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Resim 6: Çayönü Köyü Hirbe Mamede Mevki'nde bulunan dilgi çekirdeği (a) ve mikro-dilgi çekirdeği (b).

Çayönü (Lalan Köyü) Hirbe Biran Mevkii

Çayönü köyünün güneybatısında bulunan vadi içerisindeki çakmaktaşı yatakları üzerinde çok sayıda yontmataş alet tespit edilmiştir. Bu aletler daha çok levallois yongalar ve kaba yonga (larges flakes) üzeri aletler ile temsil edilmektedir.

Atalar Köyü (Xarok) Dinar Mevki

Atalar Köyü'nün kuzeydoğusunda bulunan Dinar Mevki'nde çakmaktaşıdan üretilmiş çok sayıda yontmataş alet tespit edilmiştir. Dere yatağı etrafında dar ama düz bir alan olan bu buluntu yerinde tespit edilen yontmataş aletler arasında levallois yongaların ve çekirdeklerin yoğun olduğu gözlemlenmektedir.

Atalar Köyü (Xarok)

Atalar Köyü'nün içerisinde ve çevresinde çakmaktaşıdan yapılmış yontmataş buluntular levallois yongalar ve çekirdekler ile temsil edilmektedir. Ayrıca bu alanın çakmaktaşı yatağı olduğu görülmektedir. Fakat köy içerisinde kalmış olan bu alan aşırı bir tahribata uğramıştır.

Ömürlü Köyü (Piran Köyü) Mağara

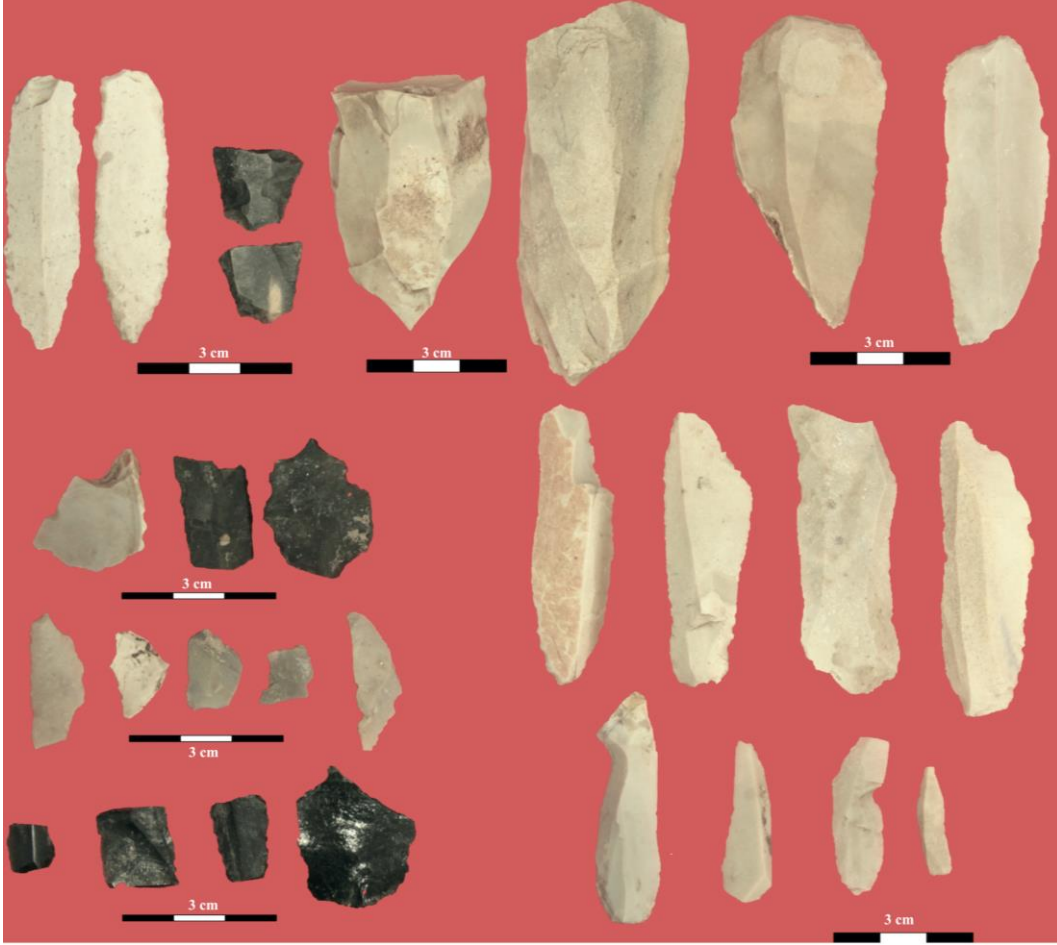
Ömürlü Köyü'nün yaklaşık 4 km güneydoğusunda bulunan tepelik alanın eteğinde bir mağara tespit edilmiştir. Söz konusu mağaranın ağızı kuzeydoğuya bakmaktadır. Mağara ağzının yaklaşık yüksekliği 6.5 metre, genişliği ise 5.5 metredir. Mağara tabanındaki dolgu içerisinde Orta Çağ'a ait çeşitli seramik parçaları, 1 adet lüle parçası ve çakmaktaşı parçalar bulunmaktadır. Mağaranın terasında ele geçen çakmaktaşı yontmataş aletler arasında az sayıda levallois yonga tespit edilmiştir.

Mazıdağı Kalesi Mevki (Poyrazköy)

Poyrazköy sınırları içerisinde kalan Mazıdağı Kalesi'nin güneydoğu eteklerinde höyükleşme olan bir alan tespit edilmiştir. Günümüzde tarla olarak kullanılan bu alanda çok sayıda seramik parçası bulunmaktadır. Bu alanın çevresinde tespit edilen yontmataş aletler arasında bulunan bir mikro dilgi çekirdeği daha çok Epipaleolitik Çağ veya Neolitik Çağ yontmataş alet endüstrisine işaret etmektedir. Ayrıca höyükleşme olduğu gözlemlenen alanın çevresinde çok sayıda yonganın olduğu görülmektedir. Söz konusu yongaların büyük çoğunluğu net bir dönem vermemekle birlikte birkaç adet levallois yongaya rastlanmıştır. Ayrıca bu kalenin eteklerinde iki adet dolgulu mağara bulunmaktadır. Fakat bu mağaraların içerisinde veya etrafında herhangi bir yontmataş alete rastlanmamıştır.

Gümüşpınar Köyü Tehta Qesre Mevki ve Tarin Mağarası

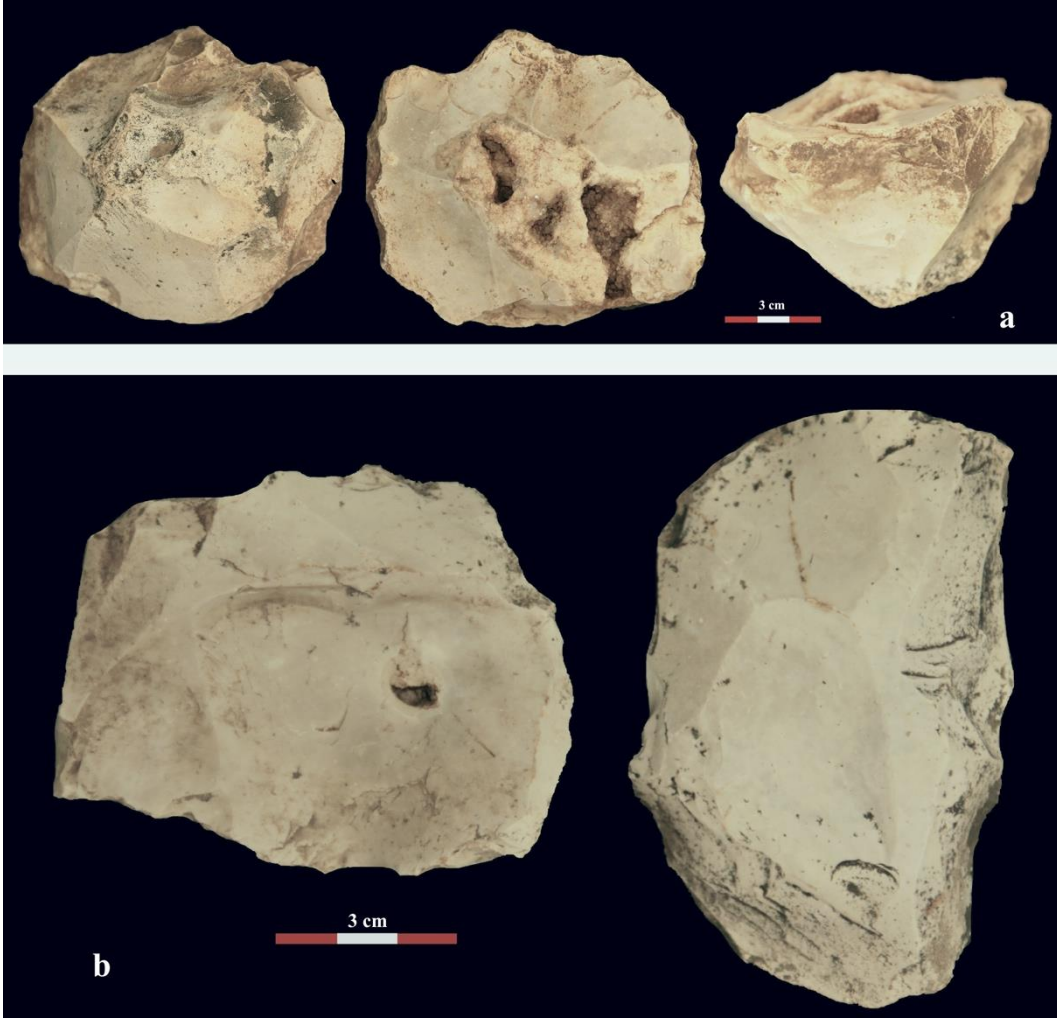
Gümüşpınar Köyü'nün güneyinde bulunan Tehta Qesre Mevkii'nde bir mağara tespit edilmiştir (Resim 7). Gümüşpınar köyünün yaklaşık 200 metre güneyinde bulunan bir tepelik alanın hemen kuzeydoğu eteğinde bulunan mağaranın giriş kısmı doğuya bakmaktadır. Ağız kısmı 10.5 metre genişliğinde olan mağaranın, iç kısmın genişliği hafif daralarak devam etmekte, mağara sonradan ahır olarak kullanıldığı için girişi bir duvarla çevrilmiştir. Bu duvarın kalınlığı yaklaşık 1 metredir. Mağara dolgusu hakkında henüz net bir bilgi bulunmamakla birlikte mevcut hali yaklaşık 3 metre yüksekliğe ve 3 metrelik bir genişliğe sahiptir (Kodaş ve diğ., 2021). Bu duvarın kalınlığı 1 metredir. Bu mağaranın terasında obsidiyen ve çakmaktaşı aletler bulunmaktadır. Teras üzerinde ve terasın eteklerinde tespit edilen yontmataş aletler arasında çakmaktaşı ve obsidiyen dilgiler ve mikrolit aletler bulunmaktadır (Resim 7). Mağara etrafında, terasına ek olarak, çok sayıda yontmataş alet tespit edilmiştir. Bu aletler arasında levallois ve mousterien yongalar ve çekirdekler yoğundur. Yongalar içerisinde levallois ve mousterien uçlar, levallois yongalar (uzun ve klasik) ve kaplumbağa sırtı biçimli yongalar bulunmaktadır.

Resim 7: Gümüşpınar Köyü Tarin Mağarası (a-b) ve mağaranın terasında toplanan Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem yontmataş buluntular (c).

Gümüşpınar Köyü Tahte Borane

Gümüşpınar Köyü'nün doğusunda Tahte Borane Mevki'ndeki çakmaktaşı yatakları üzerindeki buluntu yerinde çok sayıda yontmataş alet tespit edilmiştir. Söz konusu aletler arasında kaba yonga üzeri aletler ve diskoid çekirdekler (Resim 8a), levallois yongalar, uçlar ve çekirdekler bulunmaktadır (Resim 8b). Bunu yanı sıra yontmataş aletler arasında Üst Paleolitik Dönem'e ait olduğu düşünülen çok sayıda dilgi ve dilgi çekirdeği de bulunmaktadır.

Resim 8: Gümüşpınar Köyü Tahte Borane Mevkii'nde bulunan diskoid çekirdek ve levallois yonga çekirdekleri (b).

Enginköy (Zızne) Mağarası

Enginköy'ün batısında bulunan tepelerin batı yamacında, ovaya bakan kesimde, bir mağara saptanmıştır. Mağaranın uzunluğu 8.60 metre olup giriş genişliği 3.90 metreden başlayarak gittikçe daralmaktadır. Bu mağaranın içinde sol tarafta 1.50 metreye 1.20 metre ölçülerinde olan ikinci bir göz daha bulunmaktadır. Bu alanda az sayıda yontmataş alet kalıntısı ve bazalt kap/öğütme taşı parçaları bulunmaktadır (Resim 9). Ele geçen yontmataş buluntular arasında bir adet mikro-dilgi çekirdeği (Resim 9), dilgi parçaları, üretim atıkları ve değişik form ve boyutta olan düzensiz yongalar bulunmaktadır. Bu mağarada ayrıca 10x10 cm ölçülerinde aşı boyası ile yapılmış olan ve tarihöncesi dönemlere tarihlenebilecek (Epipaleolitik veya Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem) bir duvar resmi bulunmaktadır (Resim 9).

Resim 8: Enginköy Mağarası içerisinde aşı boyası ile yapılmış motif (a), mağaranın terasında ele geçen mikro-dilgi çekirdeği (b) ve bazalt öğütme taşı parçaları (c).

Dikyamaç Köyü (Sılotte) Hırbe Şerif Mevki

Dikyamaç Köyü'nün kuzeybatısında Hırbe Şerif Mevkii olarak adlandırılan alanda bir yamaç höyüğü saptanmıştır. Bu höyüğün güneyinde bulunan eski bir dere yatağı etrafında yer alan düz arazide tespit edilen az sayıdaki yontmataş kalıntısı arasında Paleolitik Çağ'a ait olduğu düşünülen ama tam bir kronoloji vermeyen yongalar bulunmaktadır. Fakat Epipaleolitik Dönem olduğu düşünülen dilgi taşımaklık üzeri yarım biçimli aletler ve mikro-dilgi çekirdekleri kronolojik olarak ayrı bir önem taşımaktadır.

Yetkinler Köyü (Dirine)

Köyün güneydoğusunda bulunan tepelik alanda görülen çakmaktaşı buluntular arasında levallois alet üretim teknolojisine işaret eden yongalar ve çekirdekler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra alanda tayac yongaları ve kaba yongalar (*larges flakes*) tespit edilmiştir.

Yücebağ Köyü (Çeme Reşan)

Yücebağ Köyü'nün doğusundaki tepelik alanın kuzey yamacında Çeme Reşan Kalesi yer almaktadır. Bu kalenin bulunduğu tepenin eteklerinde bulunan derenin etrafında çok sayıda, bilinçli olarak üretilmiş, yonga ve dilgi parçası bulunmuştur. Fakat söz konusu aletlerin formları herhangi bir dönem bildirmeye olanak sağlamamaktadır.

Yücebağ Köyü-Hırbe Bajar Mevki

Yücebağ Köyü'nde Hırbe Bajar Mevki olarak adlandırılan tepelik alanda görülen yontmataş aletlerin tamamı çakmaktaşıdan üretilmiştir. Buluntular arasında Paleolitik Çağ'a ait oldukları düşünülen yongalar ve dilgiler bulunmaktadır.

Yağmurköy (Evrihan Köyü)

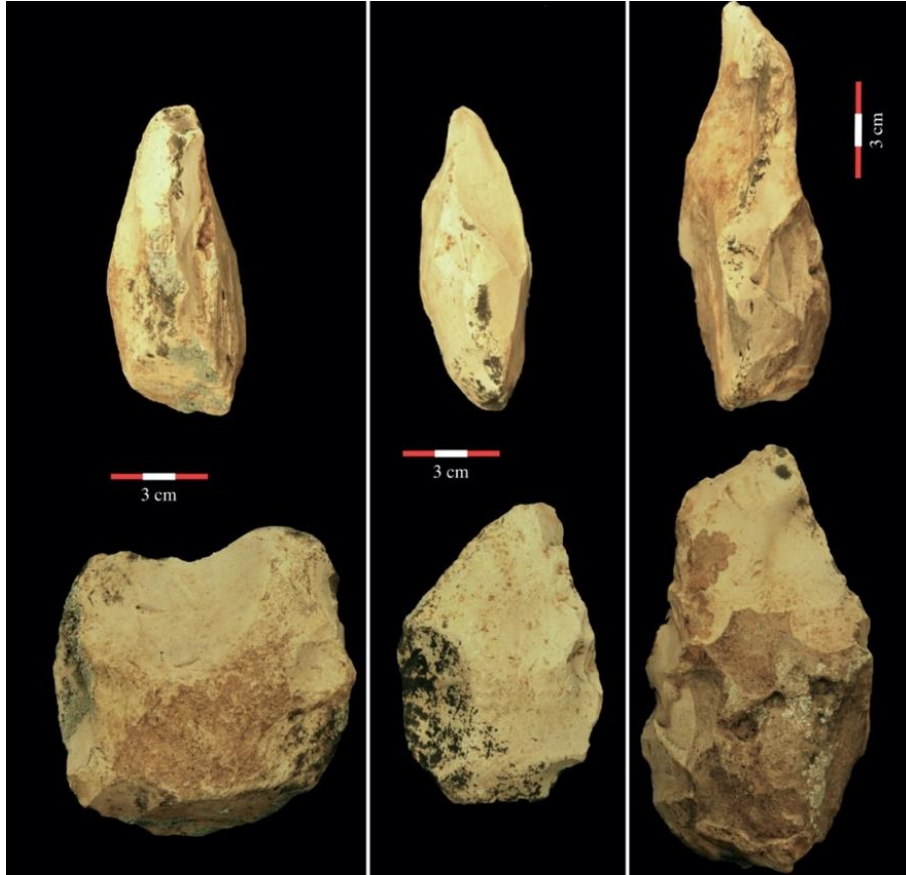
Yağmurköy'ün içerisinde ve çevresinde toplanan yontmataş aletler arasında çok sayıda levallois yonga bulunmaktadır. Fakat herhangi bir çekirdeğe rastlanmamıştır. Söz konusu buluntular köyün içi ve etrafında bulunan geniş bir alanda dağınık olarak ele geçmiştir.

Yücebağ Köyü–Mağaralar

Yücebağ Köyü'nün güneybatısında doğal mağaralar bulunmaktadır. Alanda bulunan dört adet mağaranın terasında toplanan çakmaktaşı aletler daha çok levallois alet endüstrisine işaret etmektedir. Fakat alanda çok az sayıda yontmataş alet görülmektedir ve herhangi bir çekirdeğe rastlanmamıştır.

Kelek-Haydar Arası

Haydar açık hava yerleşim yeri Mardin İli Mazıdağı İlçesi'ne bağlı Kelek Köyü ile Artuklu İlçesi'ne bağlı Haydar Köyü arasında bulunmaktadır. Geniş bir vadi içerisinde bulunan yerleşim yerinde çok sayıda yontmataş alet bulunmaktadır. Çakmaktaşı kaynakları üzerindeki açık hava yerleşim yerinde levallois yonga ve yonga çekirdekleri, diskoid çekirdekler, el baltaları (Resim 10/b-c), nacaklar (Resim 10/a), kıyıcılar, hummal dılgileri, amud dılgileri ve değişik form ve boyutlarda olan yonga, dilgi ve bunlara ait çekirdek tespit edilmiştir.

Resim 10: Haydar Mevkii'nde bulunan nacak (a) ve el baltaları (b-c).

Sağman Köyü

Sağman Köyü içerisinde ve etrafında tespit edilen az sayıdaki çakmaktaşı alet arasında levallois alet üretim teknolojisine işaret eden yongalar ve çekirdekler yoğundur. Bunun yanı sıra

*Mardin İli Derik, Mazıdağı ve Savur İlçeleri 2020 Yılı Yüzey Araştırması Tarihöncesi Dönem
Buluntuları: İlk Gözlemler*

alanda tayac yongası olabilecek yongalar ve clactonien olduğu düşünülen kaba yonga üzeri aletlerin de bulunduğu gözlemlenmiştir.

SONUÇ YERİNE: İLK GÖZLEMLER

Mardin İli Derik, Mazıdağı ve Savur İlçeleri Yüzey Araştırması Projesi kapsamında Mazıdağı İlçesi ve köylerinde 2020 yılında yapılan araştırmalarda çok sayıda Paleolitik Çağ buluntu yeri tespit edilmiştir. Söz konusu buluntu yerlerinde levallois ve mousterien yongalar ve yonga çekirdekleri daha yoğun olmakla birlikte Alt Paleolitik Dönem'e tarihlenen aşölyen kültür evresine ait el baltaları, kaba yonga üzeri aletlerin (*larges flakes acheuleans*), nacakların, yine bu döneme ait değişik yongaların (tayac, clactonien, vb.), discoid çekirdekler ve kıyıcıların bulunduğu çok sayıda buluntu yeri tespit edilmiştir. Ayrıca bazı buluntu yerlerinde amoud ve hummal dilgi teknolojisinin bulunması, levant kültürleri ile ilişkili olabileceğinden dolayı, ayrı bir önem arz etmektedir. Fakat bölgede ele geçen yontmataş buluntular arasında levallois ve mousterien yonga ve yonga çekirdeklerinin daha yoğun olduğu görülmektedir. Bu duruma ek olarak birçok buluntu yerinde Üst Paleolitik Dönem'e ait olduğu düşünülen çok sayıda dilgi ve dilgi çekirdeği bulunmuştur. Bu durum bölgenin Üst Paleolitik Dönem'de yaşanılır bir alan olduğunu ve bölgede bu dönem üzerine yapılacak araştırmaların daha kapsamlı bir şekilde yürütülmesi gerektiğine işaret etmektedir. Genel olarak bakıldığında söz konusu yüzey araştırması sırasında öne çıkan bir diğer nokta ise yüksek bir rakıma ve yer yer geniş vadilere sahip olan Mazıdağı Bölgesi'nde çok sayıda çakmaktaşı yatağının ve mağaranın bulunduğu görülmektedir. Bu duruma paralel olarak söz konusu dönemlere ait buluntuların büyük bir bölümünün de söz konusu çakmaktaşı yatakları üzerinde veya mağaraların içerisinde veya teraslarında tespit edilmiştir (Resim 2). 2020 yılı yüzey araştırması kapsamında Paleolitik Çağ buluntularının yanı sıra Geç Epipaleolitik, Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem ve Çanak-Çölekli Neolitik Dönem'e tarihlenen yontmataş aletlerin, sürtme taş alet ve çanak-çömlek parçalarının tespit edilmiş olması dağlık ve yüksek bir rakıma sahip olan Mazı Dağı (Resim 12) bölgesinde söz konusu dönemlerin belirlenmiş olması ve araştırmaların bu yönde de ilerlemesi adına önemli bir başlangıçtır. Bilhassa bu dağlık ve yüksek bölgede bulunan mağaralarda ve açık alanlar üzerinde Epipaleolitik Çağ ve Neolitik Çağ'a ait yerleşim yerlerinin varlığı Güneydoğu Anadolu daha çok bilinen höyük yerleşiminin aksine Mazı Dağı Bölgesi'nde mağara ve açık alanlarında bu dönemlerde iskân edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Anadolu dağlık platosu ile Suriye-Mezopotamya ovası arasında bulunan bu bölgede ileriki yıllarda yapılması planlanan araştırmalar bölgenin tarihöncesi dönemleri hakkında daha detaylı bilgilerin elde edilmesini sağlayacak önemli bir potansiyele sahiptir.

KAYNAKÇA

- Coşkunsu, G. (2019). Hırbe Helale (Harabe Helale) ve Ğurs Vadisi. Afrika'dan Dünya'ya Yayılırken Yolu Anadolu'dan Geçen Paleolitik Dönem Atalarımızın Mardin'deki İzleri. *Aktüel Arkeoloji*, C. 67, s. 76-83.
- Dinçer, B. (2016). The Lower Paleolithic in Turkey: Anatolia and Hominin Dispersals Out of Africa. *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia. Human Evolution and its Context*, (Ed. D.K. Harvati ve M. Roksandic). Dordrecht: Springer, s. 213-228.
- Dinçer, B. (2018). Türkiye'de Paleolitik Çağ Arkeolojisinin Geleceği, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, C. 157, s.1-22.
- Erinç, S., (1980). Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu, *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırması-I*, s.65-72.
- Harmankaya, S. (1987). Türkiye Paleolitik Çağ Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri Projesi, Paleolitik Çağ* (Ed. S. Harmankaya ve O. Tanındı). İstanbul, s. 7-19.
- Kodaş, E. (2020). Note sur un site paléolithique en Anatolie orientale: Hırbe Helale. *Anatolia Antiqua*, C. 28, S. 2, s. 7-21.
- Kodaş, E., Genç, B., Tümer, H., Çiftçi Y., Abakay, A., Kaya, Ş., Işık, S., Dinç, O., İpek B. (2021). A New Pre-Pottery Neolithic Settlement in the Southeastern Anatolia. The Light Of Its Knapped Stone Assemblages: Tarin Cave. *Anatolia*, C. 47, 77-96.
- Kökten, İ. K. (1947). Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler. *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 5, s. 223-236.
- ya M., Yalçınkaya I., Kozłowski, J., Bar-Yosef, O., Bayón, I.L., Taşkiran, H. (1998). Long-term Technical Evolution and Human Remains in the Anatolian Palaeolithic. *Journal of Human Evolution*, C. 34, s. 413-431.
- Sözer, A. N., (1984). Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış, *Ege Coğrafya. Dergisi* Sayı:2, s. 8-30.
- Taşkıran, H. (2002). 2000 Yılı Karkamış Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması (The Palaeolithic Survey in the Carchemish Dam Reservoir Region: 2000 Season). *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (Taçdam), (Ed. N. Tuna- J. Velibeyoğlu) Ankara, s. 383- 429.
- Taşkıran, H. (2016). The Paleolithic and Epi-paleolithic of Anatolia. *Anatolian Metal VII*, s. 43-51.
- Taşkıran, H., Kartal, M. (1999). Karkamış Baraj Gölü Alanında Yapılan Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması: İlk Gözlemler", *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*,

Mardin İli Derik, Mazıdağı ve Savur İlçeleri 2020 Yılı Yüzey Araştırması Tarihöncesi Dönem Buluntuları: İlk Gözlemler

Ankara: ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (Taçdam), (Ed. N. Tuna ve J. Velibeyoğlu) Ankara, s. 45-62.

Taşkıran, H., Kartal, M. (2002). 2001 Yılı Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 20 S. 2, s.191-202.

Taşkıran, H., Kartal, M. (2010) 2008 Yılı Ilısu Baraj Gövdesi Alanı Yüzey Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 27, S. 3, s. 233- 244.

Yalçınkaya, I. (1981). Le Paléolithique inférieur de Turquie. *Préhistoire du Levant* (Ed. J. Cauvin - P. Sanlaville) Paris, CNRS, s. 207-218.

Yalçınkaya I., Özçelik, K., Kartal, M., Taşkıran, H. (2009). Diffusion des cultures à bifaces en Turquie. *Anadolu/Anatolia*, C. 35, s. 1-38.

Keçilerin Evcilleşme Süreci ve Tennessee Keçileri

Zeynep Yağmur KARAGÜLLEOĞLU¹

Atıf/©: Karagülleoğlu, Zeynep Yağmur. Keçilerin Evcilleşme Süreci ve Tennessee Keçileri, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi 2022/7(2), 118-126.

Öz

Tarım ve hayvan yetiştiriciliğinde Neolitik Dönem’de meydana gelen evcilleştirme süreci, insanların yaşam konforunda artışa neden olmuştur. Buğday, pirinç gibi bitkiler başta olmak üzere köpek ve keçi, evcilleştirilen anahtar türler olarak yer almaktadır. Keçiler çiftlik hayvanı olarak evcilleştirilen ilk türlerdir. Tarımda kolaylık sağlamak, besin olarak tüketmek için keçiler seçkin hayvanlar olmakla birlikte dinsel ve mitolojik açıdan da insanlar için önemli bir konumda yer almaktaydı. Evcilleştirme sürecinde insanlar hayvanlar ve bitkiler üzerinde istedikleri özellikleri seçmişlerdir. Başlangıçta bilinçli olarak gerçekleştirilmeyen bu eylem Darwin’in Türlerin Kökeni adlı eserinde ilk kez ‘yapay seçim’ olarak adlandırılmıştır. Yapay seçim avantaj sağlarken aynı zamanda bazen tür için bazen de ekolojik olarak dezavantajlar doğurmaktadır. Kas gücü yüksek, parazite karşı dirençli uysal Tennessee keçileri de yapay seçim sonucu ‘konjenital miyotoni’ adı verilen bayılma hali oluşmuştur. Bu durum bir mutasyon olarak nitelendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay Seçim, Evcilleşme, Tarım, Mutasyon

¹Zeynep Yağmur KARAGÜLLEOĞLU, zeynepyagmurw@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9177-3687
Geliş/Received: 12 Aralık 2022, Kabul/Accepted: 29 Aralık 2022 / DOI: 10.46628/itbhssj.1159139

Dooming Process of Goats and Tennessee Goats

Citation/©: Karagülleoğlu, Zeynep Yağmur. Dooming Process of Goats and Tennessee Goats, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi 2022/7(2), 118-126.

Abstract

The domestication process that took place in the Neolithic Period in agriculture and animal husbandry caused an increase in the living comfort of people. Dogs and goats, especially plants such as wheat and rice, are the key domesticated species. Goats were the first species to be domesticated as livestock. In order to provide convenience in agriculture and to consume as food, goats were distinguished animals, and they were also in an important position for people in terms of religion and mythology. In the domestication process, people chose the characteristics they wanted on animals and plants. This action, which was not carried out consciously at the beginning, was called 'artificial selection' for the first time in Darwin's Origin of Species. While artificial selection provides advantages, it sometimes creates disadvantages for the species and sometimes ecologically. A state of fainting called 'congenital myotonia' has also occurred as a result of artificial selection in tame Tennessee goats with high muscle strength and resistance to parasites. This situation is described as a mutation.

Key Words: Artificial selection, domestication, agriculture, mutation

GİRİŞ

“Evcilleştirme” Süreci

Evcilleştirme ‘bir hayvan popülasyonunun nesiller boyunca meydana gelen genetik değişiklikler ve her kuşakta yeniden meydana gelen çevresel olarak tetiklenen gelişimsel olaylarla insana ve ortama adaptasyon süreci’ olarak tanımlanmıştır (Teletchea, 2019:180; Zeller, Göttert, 2019). Bu süreç, bir türün insan yaşamına dâhil olma ve türün antropojenik güdümlü bir ilerleyişte forma bürünmesi ile devam etmektedir (Kruska, 2005:79; Bohlken, 2010:110). Bir türün ekolojik bağlamından ayrılması ve yapay seleksiyon baskısı ile doğal ortamının dışında yetiştirilmesinin sonucu olan evcilleştirme aynı zamanda, insanların özel, kültürel ve entelektüel yeteneği olarak da nitelendirilmektedir (Hatziminaoglou ve Boyazoglu, 2003:127).

Tarımsal üretime geçiş, insanların kalıcı topluluklara dönüşümünde ve evrimsel ilerleyişte önemli bir faktördür. Tarımsal geçiş Neolitik Devrim olarak adlandırılan süreç içerisinde yer almaktadır (Zeder, 2008:252). MÖ 7000 civarında Orta Doğu’da çiftçiliğin gelişmesi ile gıda kaynakları güvenilir hale gelmiş ve yiyecek aramak için harcanan efor azalmıştır. Bu durumu destekleyecek örneklerden bir tanesi de yerleşim yerlerinin, büyük nehir kenarları gibi verimli vadilerde kurulmasıdır. Böylece sulama ile tarımdaki en önemli gereksinim de karşılanmaya başlanmış ve paralelinde su kullanımı ve tarımsal üretimde artış, giyim ve yiyecek malzemelerinin tedarik edilmesinde kolaylık yaşanmıştır (Teletchea, 2019:50).

Yakın Doğu’nun bereketli Hilal bölgesi tarımsal mahsullerin ve hayvanların evcilleştirilmesinin merkezi idi. Buğday, arpa, çavdar, mercimek, koyun, keçi ve domuz başta olmak üzere Güney Levant’tan Güney Doğu Türkiye’ye ve Suriye’nin kuzeyine uzanan yayda Irak’ın yüksek Zagros dağ meraları ve kurak ovalarının da dâhil olduğu bir alanda insan kontrolü altına alınmaya başlandı. Bereketli Hilal bölgesi özellikle keçi evcilleştirilmesinde ilk merkez olarak nitelendirilmektedir (Zeder ve Hesse, 2000: 2255).

Tarımsal üretimle birlikte gelişen üretim ve tüketim faaliyetleri, hayvanların evcilleştirilmesini ve yetiştirilmesini de beraberinde getirmiştir. Evcilleştirilen ilk hayvanın MÖ 11000 köpek olmasına karşın yenilebilir ürün üreten ilk hayvan keçidir. İlk uygarlığın ve tarımın geliştiği Bereketli Hilal bölgesinden elde edilen verilere göre keçiler, 10.000 yıl önce evcilleştirilen ilk geviş getiren hayvanlardı. Keçiler, koyun ve sığırlara göre daha zor koşullarda hayatta kalabilen, üretken hayvanlardır. Bunun en önemli kanıtlarından biri olarak Mısır’da keçiler, verimli Nil vadisinin kenarında daha düşük kaliteli otlaklarda beslenerek koyunlardan daha uzun süre hayatta kalabiliyorlardı (Teletchea, 2019:101; Zheng ve ark., 2020).

Kara hayvanları için üç ana evcilleştirme yolu önerilmektedir; i) kommensal yol, ii) av yolu, iii) yönlendirilmiş yol. Kommensal yolda hayvanların kendileri ve sürü en büyük rolü oynamaktadır. Hayvanlar önce antropojenik bir yaşam alanına taşınırlar ve insanlar ile iki yönlü bir ortaklık geliştirirler (Larson ve Burger, 2013:199). Köpek (*Canisiliaris*), kedi (*Felis catus*) veya tavuk (*Gallus domesticus*) gibi türler bu yol ile evcilleştirilmiştir. Av yolunda ise et veya post kaynağının verimini arttırmak için insanlar hayvanlarının tükenmesine engel olmak amacı ile evcilleştirmeyi başlatmaktadırlar (Zeder, 2015:3194). Bu yol izlenerek evcilleştirilen ana türler koyunlar (*Ovis arives*) keçiler (*Capra Hircuz*) veya sığır (*Bos taurus*)’tur (Larson ve Burger, 2013:202). Doğrudan yolda ise insanlar kasıtlı olarak bir türü evcilleştirmek için yola çıkmıştır. Bu yolda alışma ve yönetimin erken aşamaları atlanarak üremeyi kontrol etme niyeti ile vahşi hayvanların yakalaması ile gerçekleştirilir. Ana türler at (*Equus caballus*), eşek (*Equus asinus*) ve tek hörgüçlü (*Camelus dromedarius*) olarak sıralanabilir (Larson ve Burger, 2013: 197; Zeder, 2015:3194).

Nitekim keçiler, giyim, günlük işlerin kolaylaştırılması, beslenme gibi birçok alanda insanlar için vazgeçilmez hayvanlardı. İnsanlar tarafından sütü için kullanılan ilk hayvanlar keçilerdi (Haenlein, 2007:4). Mezopotamya’da MÖ 5000’li yılların başlarında keçilere ek olarak inekler ve koyunlar da sağılarak hayvanlardan yağ, yoğurt ve peynir üretilmeye başlandı. Beslenme alışkanlıkları incelendiğinde Eski Mısır’da keçi peyniri insanların yalnızca tadını sevdiği için tükettikleri bir besin olmaktan daha fazlasıydı. Tüberkülozu önleyeceğine, yaşlanma sürecini yavaşlatacağına ve cinsel yetenekleri geliştireceğine inanılarak tüketiliyordu. Keçi derileri parşömen yapımında, kıyafetlerin hazırlanmasında ve sıvı besinleri taşımak için şişeler yapılmasında kullanılıyordu (Hatziminaoglou ve Boyazoglu, 2003:124).

Keçilerin Tarihteki Değeri

Keçi; dinde, ekonomide, beslenmede, geleneklerde ve günlük alışkanlıklarda etkili bir canlı idi. Keçiler, edebi belgelerde de bahsedildiği gibi ritüellere ve mitolojiye dâhil olan canlılardır. Duygusal yönlerinin gelişmiş olduğu inancı ile kalınlarda doğurganlığı, bitmeyen enerjiyi, anne bakımını sembolize ediyordu. Genellikle keçi eşliğinde resmedilen Sümer tanrısı Marduk ve Babil tanrısı Ningrisu için keçiler, kutsal sayılan hayvanlardı. Mısırlılar keçileri Tanrıların gazabını yatıştırmak için kutsal bir hayvan olarak kurban etmeleri hatta firavun tanrısı Osiris’in bazen keçi olarak görülmesi kayıtlarda bulunmaktadır (Hatziminaoglou ve Boyazoglu, 2003:125). Ayrıca Mısır’dan elde edilen arkeolojik bilgilere göre Firavun Tutankamon, ölümünden önce tanrılara ikram olarak ve sonraki dünyada beslenmek için en sevdiği keçi peynirinden 22 küp mezarına koyulmasını istemiştir. Bir diğer örnek ise tanrıların ve insanların babası olduğuna inanılan Zeus, bebekken boynuzu bereket ve bereket sembolü olarak kabul edilen keçi Amalthea’nın sütü ile beslenirdi (Hatziminaoglou ve Boyazoglu, 2003:125). Çin keçi ruhu Yang Ching eserlerde şu şekilde tasvir edilmektedir; beyaz yüzlü, boynuzlu, uzun sakallı ve özel başlığa sahip. Rusya’da ise bir keçinin boynuzları kulakları ve bacakları ile insanı andıran ağaç ruhu olan Leshi’ye inanılmakta idi (Hatziminaoglou ve Boyazoglu, 2003:126).

Uzun süreli hayatta kalabilme ile ilişkili olan üreme faaliyetleri de keçilerde araştırılmıştır. Buna dair ilk açık kaynak, Sümerlerin üçüncü hanedanlığı döneminde MÖ 2500 civarında Ümma ve Ur kentlerinde keşfedilen tabletlerdir. Aynı zamanda, Mezopotamya bölgesinde ağaçların yapraklarına ulaşmaya çalışan keçileri gösteren birçok mühür de bulunmuştur. Bu mühürlerde keçilerin Mezopotamyalılar için önemi anlatılmış ve keçilerin, çalılıkları temizlemesi sonucunda tarım için uygun yerler açarak günlük işlerde yardımcı olduğu bulunmuştur (Daly ve ark., 2018:86).

Arkeolojik ve tarihi kalıntılar, keçi yetiştiriciliğinin ilk dönemlerinden itibaren farklı keçi fenotiplerinin yer aldığını göstermektedir. Bu örneklerden bir tanesi MÖ 4. Bin yılda Mezopotamya vazo resimlerinde pala boynuzlu keçilerin temsil olarak yer almasıdır. İncil’de de benekli ve beneksiz keçilerden bahsedilmektedir. Uzun tüylü, kısa bacaklı, spiral boynuzlu gibi birçok farklı fenotipe dair kanıtlar da yer almaktadır (Zheng ve ark., 2020).

Evcil keçilerin ataları diğer yabani keçi türlerine küçük katkıları olan bezoarlardır. *Capra* cinsi evcil keçiler (*Capra hircus*) Avrasya ve Kuzey Afrika’nın dağınık konumlarında bulunan yabani keçi türünü kapsamaktadır. *Capra* cinsi ile ilgili en çok kabul gören analiz, Asya’da Pliyosen sırasında ortaya çıktığıdır (Ropiquet ve Hassanin, 2006:401). Keçi mtDNA polimorfizmi Avrupa’ya Neolitik genişleme sırasında meydana gelen kıtalar arası yüksek tarihsel gen akışı için en önemli kanıttır (Amills ve ark., 2017: 638). Evcilleştirme sürecinde, kasıtlı seçimin yanı sıra genetik sürüklenme, izolasyon gibi faktörler çeşitli morfolojik özellikleri şekillendirmiştir (Taberlet ve ark., 2008:279).

Yaban keçisi (bezoar) ise ilk kez Anadolu bölgesinde tespit edilmiştir (Zeder ve Hesse, 2000:2256). Ancak yaban keçisinin dağılımı, Anadolu bölgesi ile sınırlı olmamış, farklı

Keçilerin Evcilleşme Süreci ve Keçilerin Evcilleşme Süreci ve Tennessee Keçileri

coğrafyalarda da tespit edilmiştir. Arkeolojik çalışmalara göre MÖ 8000 yılına dayanan kalıntılar yaban keçisinin anavatanlarından bir tanesinin, Ganj Darech bölgesinde (İran) yer alan Zargos dağları olduğunu göstermektedir. MÖ 7000'den itibaren keçi evcilleştirmesine dair kalıntılar ise Jericho (Ürdün) yakınlarında görülmektedir (Kaminski ve ark., 2005:16). Keçiler, Bereketli Hilal'de evcilleştirildikten sonra Tuna ve Akdeniz hattından Avrupa'ya yayılım göstermiş ve Tuna boyunca kuzeye ve doğuya yayılmaya devam etmişlerdir (Zheng ve ark., 2020).

Evcilleştirme Sürecinde Keçilerdeki Değişim

Keçiler ile yapılan çalışmalarda evcilleştirmeyi belirlemek için iki farklı yöntem sık kullanılmıştır. Evcilleştirilmiş hayvanlar evcilleştirme sürecinde büyük ölçüde değişime uğramaktadır. Çalışmalara göre bir türdeki belirli özelliklerin varyasyon aralığının değiştiği gözlenmektedir (Trut ve ark., 2009:351). Evcilleştirmeden kaynaklanan değişimler morfo-anatomik, fizyolojik, davranışsal ve genetik olarak sınıflandırılmaktadır (Zeder, 2015:3192; Price, 1999:250; Driscoll, 2009:9975; Groeneveld ve ark., 2010:24). Davranış evcilleştirme sonucunda ilk değişim gösteren faktördür ve davranış değişimine en iyi örnek insana yakınlık ve korku konusundaki toleransın artışıdır (Zeder, 2015:3196; Trut ve ark., 2009:351; Price, 1999:263; Driscoll, 2009:9973). Evcilleştirilen hayvanlar anti-avcı davranış sergilemektedir bunu sebebi insanların barınak ve yiyecek sağlamasıdır. Ruh hali, duygu, agnostok ve affiliatif davranış ile sosyal iletişim sürekli değişim halindedir (Driscoll, 2009:9976). Davranışsal değişimlerin en önemli sonucu ilerleyen süreçlerde ekonomik katkıda sağlayacağı üzere hayvanların vahşi türlerine göre daha erken gelişmesidir (Mignon-Grasteau, 2005:8). Ekonomik etkilerden bir diğeri ise üreme sistemlerindeki aktivite artmış, çevresel foto periyottan bağımsız olarak yılda bir defadan fazla çoğalma kapasitesine sahip olmuşlardır (Trut ve ark., 2009:358). Morfoanatomik değişimler ise en bariz değişimlerdir. Hayvan boyutu, orantılar, kürk rengi, tüy yapısı, kuyruk ve kulak yapısı morfolojik değişiklikler için sıralanabilmektedir (Trut ve ark., 2009:355; Driscoll, 2009:9972). Vücut büyüklüklerinin popülasyon çapında küçülmesi insan kontrollü üremeyi ve gelişmeyi hızla takip ettiğini göstermektedir. Evcilleştirilmiş türlerin çoğunda kafa ve bağlantılı olarak beyin boyutu küçülmüştür (Mignon-Grasteau, 2005:14.).

Mitokondriyal, Y kromozomu ve nükleer belirteçlere dayanarak gerçekleştirilen analizler yabani ve evcil keçi türlerinin filo genlerinde uyumsuzluklar tespit etmiştir (Fernández ve ark., 2006:15377). Keçilerin evcilleştirilmesinin kökeni mitokondriyal verilere dayanarak açıklanmıştır. Keçi mitokondriyal soylarında haplo grup A, B, C, D, F ve G olmak üzere altı ana haplo grup ortaya çıkarılmıştır. Yapılan çalışmalara göre en çok miras alınan haplo grup A'dır (Naderi ve ark., 2007:9). Güney ve Orta Amerika'daki keçilerin tümü haplo grup A'ya aittir (Amills ve ark., 2009:317). Diğer haplo gruplar ise bölgesel dağılım göstermektedir. Tüm haplo gruplar göz önünde bulundurulduğunda genom çapından varyasyon analizleri tek bir ortak kökene karşı çıkmaktadır (Daly ve ark., 2018:87). Luikart vd.'nin (2001) yapmış olduğu çalışmaya göre keçilerin eski kıtalar arası hareketi sonucu olarak yorumlanabilecek zayıf mtDNA popülasyon yapısı tespit edilmiştir (Luikart ve ark., 2001:5928). A soyunun baskınlığı ve yüksek dağılım göstermesi düşük popülasyon yapılanmasına bağlı olabilir. Yayılım yollarında birlikte hareket eden keçi türleri arasında örneğin İber ve Afrika keçileri arasında gen akışı söz konusudur (Amills ve ark., 2017:632).

'Bayılan' Tennessee Keçileri

Tennessee keçilerinin kökeni 1880'lere dayanmaktadır (Lush, 1930:45). Tennessee keçileri, ani durumlar ve tepkiler karşısında korkar veya şaşırırlar ise fiziksel olarak tamamen katılaşır. Bu durumda bir tahta gibi yalnızca itilebilir ve ters çevrilebilirler. Bu katılaşma hali yaklaşık 10-20 saniye sürmektedir. Keçilerde bu reaksiyon agonist ve antagonist kasların kuvvetli tetanik kasılmalarına yol açmasından kaynaklanmaktadır (Kaminski ve ark., 2005:17). Çoğu zaman

keçiler, korku ve şaşkınlık halinden çıktıklarında kaçmaya başlama eğilimindedirler. Önce ön ayaklarının kontrolünü kazanarak eski durumlarına dönerler. İlk katılma halinden sonra en az 20-30 dakika içerisinde gerginlik unsuru ya da heyecan ne kadar büyük olursa olsun keçi tekrar korkmaz. Bayılma ve katılma hali 1904'te bilimsel literatürde tanımlandı ve 1939'da 'konjenital miyotoni' olarak adlandırıldı. Keçilerin sahip olduğu bu sorunun nedeninin bir mutasyon olduğu ilgili genin incelenmesi ile 1996'da aydınlatıldı (Bryant ve Conte-Camerino, 1991:608). Bu mutasyon kas kütlelerinde genel bir artışa neden olmaktadır.

Diğer keçi türleri gibi kolay tırmanıp zıplayamayan ve bu sebep ile kilo ve enerji kaybı yaşamayan Tennessee keçileri, sahip olduğu bu özellikleri ile ekonomik olarak yetiştiricileri için önem arz etmektedir. Tennessee keçileri eğitilebilir ve öğretiler yapıcıdır ayrıca yiyecek arama şartlarına yüksek kalitede adaptasyon sağlamaktadırlar. Farklılıkları göz önüne alınarak büyük hayvanlar genellikle et üretimi için tercih edilirken küçük hayvanlar genellikle evcil hayvan olarak sahiplenilmektedir (Nomura ve ark., 2013:). Her iki kullanım için de seçilmelerinin en önemli sebebi parazit direncine sahip olmalarındandır. İnsanlar ile bir arada yaşam standartlarının anlaşılması için incelemeler yapıldığında Tennessee keçilerinin diğer keçilere göre daha sessiz ve tetikte yaşayan hayvanlar olduğu açıklanmaktadır (Lush, 1930:62).

Miyotonik konjenita bozulmuş kas gevşeme ve değişken derecede kas zayıflığı ile karakterize edilmiş genetik bir hastalıktır (Lossin ve George, 2008:40). Miyotoniye sebep olan asıl etken iskelet kası klorür kanalı 1'de (CLCN 1) alanin amino asitinin prolin ile yer değiştirmesi sonucunda meydana gelen bir mutasyondur (Bryant, 1979:11262; Sun ve ark., 2001:906) ve bu mutasyon, amino asit değişikliği sonucunda kas liflerinin klorür iyonlarına karşı iletkenliği azalmaktadır. CLCN 1, 7q35 üzerinde bulunur (Sun ve ark., 2001:904) ve 23 eksonlu genomik DNA'da 35 kb (kilobaz) bölgeyi kapsar (Bryant ve Conte-Camerino, 1991:606; Lossin ve George, 2008:45). Bu gen üzerindeki mutasyon yalnızca keçilerde değil insanlarda, sıçanlarda hatta kurbağalarda bile görülmektedir.

Tennessee Keçilerinin Yapay Seçilime Etkisi

Canlıların doğal değişim ve evrim süreçleri içerisinde çeşitli müdahaleler mevcuttur. Doğal seçilime benzer şekilde insanların organizmalar üzerinde istenen özellikleri koruması yapay seçilimi ortaya çıkarmaktadır. Bitkilerin ve hayvanların seçici olarak üretilmesi tarih öncesi dönemlerden beri uygulanmaktadır. Buğday, pirinç, köpek ve keçi gibi anahtar türler bin yıldır vahşi atalarından farklı özellikler kazanarak yetiştirilmektedir. Hayvan yetiştiriciliğinde et ve süt verimi, parlak tüylülük seçilen özelliklerdendir (Scheu, 2018:106). 'Yapay seçim' terimi 1859'da Darwin'in Türlerin Kökeni adlı çalışmasının ilk baskısında kullanılmıştır.

"Seçilim süreci her ne kadar yavaş olsa da güçsüz ve çelimsiz insan, yapay seçilimin etkisiyle birçok şey gerçekleştirebilir ve ben bu değişimlere dair herhangi bir sınır göremiyorum, tüm canlı varlıklar arasındaki ortak uyarlamaların güzelliği ve sonsuz karmaşıklığı, biri diğeriyle, sahip oldukları fiziksel yaşam şartlarıyla, doğanın seçim gücü tarafından uzun zaman seyirlerinde etkilenebilirler. Bizler, son derece ufak ve önemsiz farklılıkların oluşumundan tamamen habersiz ve ancak farklı ülkelerdeki, özellikle çok az yapay seçilimin mevcut olduğu daha az uygar ülkelerdeki evcil hayvan ırkları arasındaki farkların bize yansısıyla bunun bilincine varırız."

Darwin, doğal seçim ile bir analogi olarak seçici yetiştiricinin gücünü göstermek için evcilleştirilmiş türlerin bariz evrimsel sonuçlarını kanıt olarak göstermiştir.

SONUÇ

Keçilerin Evcilleşme Süreci ve Keçilerin Evcilleşme Süreci ve Tennessee Keçileri

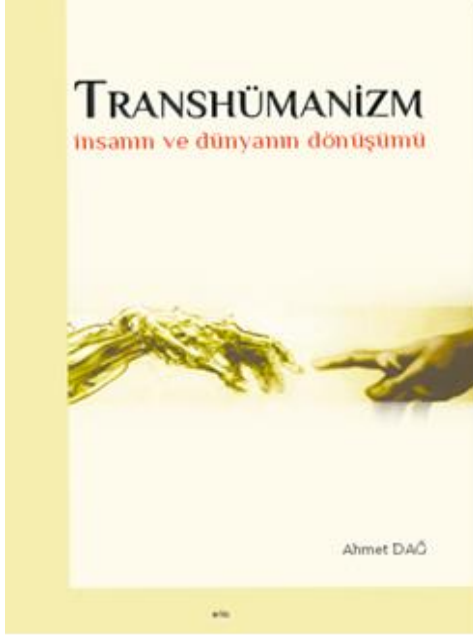
Homojen görünüme ve davranışa sahip hayvanlar, belirli bir ırk veya saf ırk olarak nitelendirilmektedir (Conner, 2016:111). İlk yapay seçim bilinçsiz gerçekleştirilmiş olsa da bitki ve hayvan yetiştiriciliği bir sistematik haline getirilmiştir ve çoğu ıslah için kullanılmaktadır. Melezler, iki safkan ırkın bir karışımıdır, karışık ırklar ise bilinmeyen birkaç cinsin karışımı olabilmektedir. Tennessee keçilerinde olduğu gibi safkan yetiştirme hayvanların gelecek nesillere aktaracağı istikrarlı özellikleri oluşturmayı ve sürdürmeyi hedeflemektedir. İstenen iyi özellikleri meydana getirirken melez hayvanların gelişigüzel yetiştirilmesi kalitenin düşmesi, mutasyon gibi sorunlar meydana getirebilmektedir. Tennessee keçilerinde var olan CLCN 1 mutasyonunun sebebi tam olarak aydınlatılmamış olsa da melezlemeler sonucu yapay seçilime sebep olduğu ortadadır. Keçiler üzerinde gerçekleştirilen evcilleştirme süreci genetik değişim yaratarak yapay seçilime sebep olmuştur. Charles Darwin'in "Mikro evrim makro evrimi yaratıyor." sözünün Tennessee keçileri ile de desteklendiği görülmektedir.

KAYNAKLAR

1. Amills M, Capote J, Tosser-Klopp G. (2017). Goat domestication and breeding: a jigsaw of historical, biological and molecular data with missing pieces. *Anim Genet*, 48(6), 631–644.
2. Amills M, Ramírez O, Tomàs A, ve ark. (2009). Mitochondrial DNA diversity and origins of South and Central American goats. *Anim Genet*, 40(3), 315–322.
3. Bohlken H. (2010). Haustiere und Zoologische Systematik. *Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie*, 76(1-4), 107-113.
4. Bryant SH. (1979). Myotonia in the Goat. *Ann N Y Acad Sci*, Vol. 93, pp. 11248-11252.
5. Bryant SH, Conte-Camerino D. (1991). Chloride channel regulation in the skeletal muscle of normal and myotonic goats. *Pflügers Arch Eur J Physiol*, 417(6), 605–610.
6. Conner JK. (2016). Artificial Selection. *Encyclopedia of Evolutionary Biology*. Elsevier Inc, vol. 1, pp. 107–113.
7. Driscoll CA, Macdonald DW, O'Brien SJ. (2009). From wild animals to domestic pets, an evolutionary view of domestication. *Proc Natl Acad Sci U S A*, 106 Suppl 1(Suppl 1), 9971–9978.
8. Daly KG, Delser PM, Mullin VE, ve ark. (2018). Ancient goat genomes reveal mosaic domestication in the Fertile Crescent. *Science*, 361(6397), 85–88.
9. Fernández H, Hughes S, Vigne JD, ve ark. (2006). Divergent mtDNA lineages of goats in an Early Neolithic site, far from the initial domestication areas. *Proc Natl Acad Sci U S A*, 103(42), 15375–15379.
10. Groeneveld LF, Lenstra JA, Eding H, ve ark. (2010). Genetic diversity in farm animals - a review. *Anim Genet*, 41 Suppl 1, 6–31.
11. Hatziminaoglou Y, Boyazoglu J. (2003). The goat in ancient civilisations: From the Fertile Crescent to the Aegean Sea. *Small Ruminant Research*. Elsevier.51(2), 123-129.
12. Haenlein GFW. (2007). About the evolution of goat and sheep milk production. *Small Rumin Res*, 68(s 1–2):3–6.
13. Kaminski J, Riedel J, Call J, Tomasello M. (2005). Domestic goats, *Capra hircus*, follow gaze direction and use social cues in an object choice task. *Anim Behav*, 69(1), 11–18.
14. Kruska DCT. (2005). On the Evolutionary Significance of Encephalization in Some Eutherian Mammals: Effects of Adaptive Radiation, Domestication, and Feralization. *Brain Behav Evol*, 65:73–108.
15. Larson G, Burger J. (2013). A population genetics view of animal domestication. *Trends Genet*, 29(4), 197–205.
16. Lossin C, George AL. (2008). Chapter 2 Myotonia Congenita. *Adv Genet*, 63, 25–55.
17. Luikart G, Gielly L, Excoffier L, Vigne JD, Bouvet J, Taberlet P. (2001). Multiple maternal origins and weak phylogeographic structure in domestic goats. *Proc Natl Acad Sci U S A*, 98 (10) 5927-5932.
18. Lush JK. (1930). “NERVOUS” GOATS. *Oxford Journal*.
19. Mignon-Grasteau S, Boissy A, Bouix J, ve ark.. (2005). Genetics of adaptation and domestication in livestock. *Livestock Production Science*. Vol 93, Elsevier:3-14.

Keçilerin Evcilleşme Süreci ve Keçilerin Evcilleşme Süreci ve Tennessee Keçileri

- 20.Naderi S, Rezaei H-R, Taberlet P, Zundel S, Rafat S-A, Naghash H-R, ve ark. (2007). Large-Scale Mitochondrial DNA Analysis of the Domestic Goat Reveals Six Haplogroups with High Diversity. *PLoS ONE* 2(10): e1012.
21. Nomura K, Yonezawa T, Mano S, ve ark. (2013). Domestication Process of the Goat Revealed by an Analysis of the Nearly Complete Mitochondrial Protein-Encoding Genes. *PLoS One*, 8(8), e67775.
- 22.Price EO. (1999). Behavioral development in animals undergoing domestication. *Appl Anim Behav Sci*, 65, 245-271.
- 23.Ropiquet A, Hassanin A. (2006). Hybrid origin of the Pliocene ancestor of wild goats. *Mol Phylogenet Evol*, 41(2):395-404.
- 24.Sun C, Tranebjærg L, Torbergsen T, Holmgren G, Van Ghelue M. (2001). Spectrum of CLCN1 mutations in patients with myotonia congenita in Northern Scandinavia. *Eur J Hum Genet*, 9(12):903-909.
- 25.Scheu A. (2018). Neolithic animal domestication as seen from ancient DNA. *Quat Int*, 496 (2018), pp. 102-107.
- 26.Taberlet P, Valentini A, Rezaei HR, ve ark. (2008). Are cattle, sheep, and goats endangered species? *Molecular ecology*, 17(1), 275–284.
- 27.Teletchea F. (2019). Animal Domestication: A Brief Overview. *Animal Domestication*. IntechOpen.
- 28.Trut L, Oskina I, Kharlamova A. (2009). Animal evolution during domestication: the domesticated fox as a model. *BioEssays*, 31(3): 349–360.
- 29.Zeder MA. (2008). Animal Domestication in the Zagros: an Update and Directions for Future Research. *MOM Éditions*, (49) pp. 243-277.
- 30.Zeder MA, Hesse B. (2000). The initial domestication of goats (*Capra hircus*) in the Zagros mountains 10,000 years ago. *Science*, 287(5461), 2254–2257.
- 31.Zeder MA. (2015). Core questions in domestication research. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 112(11), 3191–3198.
- 32.Zeller U, Götttert T. (2019). The relations between evolution and domestication reconsidered - Implications for systematics, ecology, and nature conservation. *Glob Ecol Conserv*, 20. e00756.
- 33.Zheng Z, Wang X, Li M, ve ark. (2020). The origin of domestication genes in goats. *Sci Adv*, *Science advances*, 6(21), eaaz5216.

TRANSHÜMANİZM: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü

(Yazar: Ahmet DAĞ, 2020) ¹

Beşir AYDİN ²

Atf/©: Aydın, Beşir, Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi 2022/7 (2), 127-129.

Transhümanizm, en gelişmiş teknolojileri kullanarak insanı değiştirmeye çalışan, genetik mühendisliği, sibernetik, yapay zekâ, nano-teknoloji ve android cihazlar gibi enstrümanlar sayesinde insanın sahip olduğu sınırlılıkları ortadan kaldırmayı hedefleyen felsefi bir akım olarak

karşımıza çıkmaktadır. Hastalıklar, yaşlanma, organların işlevlerini yitirmesi, ölüm gibi olumsuz durumların üstesinden ileri teknolojilerle gelinmesi gerektiğini savunan bu hareket uzun ömürlü, biyolojik doğasından ve zincirlerinden kurtulmuş, gelişmiş fiziksel ve bilişsel yeteneklere sahip yarı insan yarı robot varlıklar ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Başka bir deyişle homo sapiens, ileri derecede gelişmiş araçlar vasıtasıyla özünden koparılarak transhümanizmin nihai formu olan Robo-sapiens haline getirilmek istenmektedir (s.135).

Aslında transhümanizm, hümanizm ile posthümanizm arasında bir geçiş süreci olup nihai hedefi insanın aşıldığı post-human çağına ulaşmaktır. Bu sebeple hümanizmin bir devamı olarak tasavvur edilen bu kavramın özünde insanın değişim ve dönüşümü olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Ancak hümanizm, rasyonel ve bilimsel bir insan modeli ortaya koyarken transhümanizm ise bio-teknolojilerle desteklenmiş ve yapısı tamamen değiştirilmiş bir insanı ön plana çıkarmaktadır. Post-hümanizmin ise transhümanizm sürecinin sonucunda ulaşılan bir varış noktası olduğunu belirtmek gerekir.

Transhümanizm Batı dünyasında uzun süredir tartışılan bir konu olduğu için bu çevrede geniş bir literatüre sahiptir. Ancak felsefe dünyamızda gündemi işgal etmesi çok yakın zamanlara dayanmaktadır. İncelememizin konusu olan ve Ahmet Dağ tarafından kaleme alınan *Transhümanizm - İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü* adlı eser, ülkemizde bu konuda yazılmış ilk telif eser olma özelliği taşımaktadır (s.15). Açık bir şekilde ifade etmek gerekirse eserde transhümanizm sürecinin tarihsel arkaplanı, temel özellikleri, ana kaynakları, kullandığı araçlar, gerçekleşme olasılığı, doğurduğu felsefi ve ahlaki problemler üzerine incelemeler ve değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu çerçevede yazar bu eserdeki temel amacının hümanizm-transhümanizm-posthümanizm sürecini ortaya koymak ve hümanizm çizgisindeki özne merkezli paradigmanın doğurduğu sorunları ele almak olduğunu dile getirmektedir.(s.13).

Eser giriş, üç ana bölüm ve sonsöz olmak üzere beş kısımdan oluşmaktadır. Eserin biçimsel anlamda göze çarpan özgün yönlerinden biri, müstakil bir sonuç başlığı yerine her bölümün

¹ DAĞ, Ahmet (2020). *Transhümanizm: İnsan ve Dünyanın Dönüşümü*, Ankara: Elis Yayınları. 2. Baskı, 269 sayfa, ISBN: 9786059513197

² Doktora Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Felsefe Bölümü, besiraydin47@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0057-6520

Geliş/Received: 10 Ekim 2022, Kabul/Accepted: 29 Aralık 2022 / DOI: 10.46628/itbhssj.1187152

sonunda mini sonuç kısımlarının olmasıdır. Böylece sadece okunan bölümde işlenen konularla ilgili bir sonuca ulaşılması söz konusu olmaktadır. Kitabın sonundaki sonsöz kısmında ise ulaşılan sonuçlara dair bir değerlendirme yapıldığı görülebilmektedir.

Eserin içeriğinden bahsetmek gerekirse yazar giriş bölümünde Tanrı-insan-doğa dengesinin önemini belirtmekte, insanlık tarihinin aslında insanın kendisini doğa ve Tanrı karşısında konumlandırma çabası olduğunu vurgulamaktadır. Batı düşüncesinin bu dengeyi kurarken ciddi sorunlarla karşılaştığını belirten Dağ, genelde bu dengedeki sadece bir ögenin ön plana çıkarıldığı vurgulamaktadır. Nitekim Hristiyanlığın hâkim olduğu Orta Çağ'da bu denge Tanrı lehine bozulmuş ve insan ve doğa göz ardı edilmiştir. Fakat yine de insan ve doğa kutsal varlıklar olarak kabul edilmiştir. Rönesans ve Aydınlanma ile birlikte insan merkezli bir değişim ortaya çıkmış bu sefer Tanrı ve doğa geri plana itilmiştir. Bu dönemde Tanrı unutulmaya ve daha sonra da ölüme mahkûm edilmiş, doğa ise sömürülmesi ve faydalanması gereken bir meta olarak kabul edilmiştir. İnsan lehine gerçekleşen bu girişimin hümanizm olarak tezahür ettiğini belirten Dağ, Batı düşüncesinin bununla yetinmeyip bu çizgiyi transhümanizmin ve posthümanizm ile daha da çeşitlendirdiğini ve güçlendirdiğini vurgulamaktadır.

Yazar kitabın birinci bölümünde, öncelikle Batı'da Kilisenin hâkim olduğu dönemden sekülerleşmeye giden yolda hümanizmin çok önemli bir rol oynadığının altını çizmektedir. Orta Çağdaki Kilise merkezli paradigmanın Rönesans ve Reform hareketleriyle birlikte kırılmalar geçirdiğini, bu süreçte ortaya çıkan hümanizmin teo-santrik anlayışı yıkarak insan merkezli bir kavrayışı yerleştirdiğini ifade eder. Bu süreçte Kilise için uygun insan modeli olarak tezahür eden takdir-i ilahiye boyun eğmiş ve Tanrı karşısında aciziyetini sürekli dile getirmiş olan insan, hümanizm ile dönüşüm yaşamıştır. Hümanizm artık dizginlerin insanın elinde olması gerektiği, Tanrının değil insanın bizzat kendisini kurtarabileceği akılcı ve bilimci bir insan modeli ortaya koymaya çalışmıştır. Çileci ve diz çöken, keşiş hayatı yaşayan bir insan yerine akla önem veren, bilim üreten ve dünyayı dönüştüren bir insan tasarımına geçilmiştir. Yazar bu sürecin ilerlemesinde Desiderius Erasmus, Martin Luther ve Jean Calvin gibi dini kişiliklerin önemli roller üstlendiğine değinir. Dağ'a göre bu düşünürlerin insanı sürekli ön planda tutmaları, Tanrı-insan ilişkisinde Kiliseyi devre dışı bırakmaları, keşiş ve manastır hayatı yerine yaşamın içinde daha çok yer almak gerektiğine dair düşünceleri sekülerleşmeye olumlu etkide bulunmuş ve hümanizmin etkinliğini daha da arttırmıştır.

Kitabın ikinci bölümünde yazar, Francis Bacon, Rene Descartes ve Isaac Newton'un deneyci, bilimci ve rasyonalist bir perspektifle doğayı yorumlamaları ile özne olarak insanı ön plana çıkarmaları neticesinde sekülerleşmenin hızlandığını ifade eder. Aydınlanma ile beraber David Hume ve Immanuel Kant'ın bu süreci daha da ilerlettiğini düşünen müellif, hümanizmin bir devamı olarak transhümanizmin köklerini burada aramak gerektiğini öne sürmektedir. Zira bu hareket, hümanizm ve sekülerleşmenin yarattığı insan merkezli bir dünya anlayışını daha da ilerletmek ve insanı Tanrı ile aynı konuma ulaştırmak istemektedir. Bununla birlikte bu akımın Neo-darwinci bir karakter taşıdığına da değinen Dağ, Darwinci evrimin insanın biyolojik değişimine odaklanırken transhümanistlerin yapay zekâ, nano teknoloji, robotik bilimini kullanarak yapay bir evrim kurguladıklarını; hastalanmayan, deformeler yaşamayan ve ölmeyen post-humanlar yaratmaya çalıştıklarını vurgulamaktadır. (s. 116-117) Yazar ikinci bölümün sonlarında transhümanizmin ütöpik (daha doğrusu distöpik) ve teknolojik bir hareket olduğunu ve aslında bir akım olmaktan çok bilimsel, sosyal ve kültürel bir ideoloji olarak kabul etmeyi daha makul karşılamaktadır.

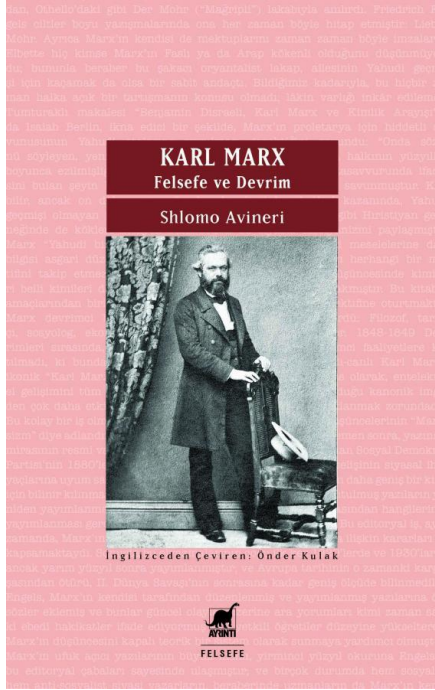
Üçüncü bölümde ise yazar, transhümanizmle ilgili daha kapsamlı ve ayrıntılı incelemelerde bulunmaktadır. İnsanın doğasını alt etmeye çalışan transhümanistler, insanın kendisini tekrardan yaratması gerektiğini düşünmektedirler. İşte yazara göre transhümanizme yönelik en önemli eleştirilerden biri insan faktörünü tamamen ortadan kaldırmasıdır. Çünkü biyolojisini kaybeden

insan doğasını, manasını ve kültürünü de kaybedecektir. Bio-kimyasal unsurlarla beslenen insan artık ahlak, irade, inanç ve mana taşıyan bir varlık değildir. Diğer bir deyişle transhümanizmin insanı doğası değiştirilmiş, özünde insan olmayan ve “Homo cyberneticus” olarak adlandırabileceğimiz bir post-human’dır. Diğer taraftan yazar bu hareketin dinlerle nasıl bir ilişkisi içerisinde olduğuna dair bir çözümleme de yapmaktadır. Yazar, transhümanizmi insanı tanrısal bir mükemmelliğe ulaştırmaya çalışmakla dini-gnostik bir hareket olarak görmektedir. Bu yönüyle sadece Tanrıya ait olan ölümsüzlüğü insanın da elde edebileceğini, bunun da Tanrının imtiyazının elinde alınması anlamına geleceğini aktarmaktadır. Böyle bir tablo karşısında transhümanizmin din karşıtı bir karakter taşıdığını düşünmektedir. Bu bölümde son olarak yazar, transhümanizmden posthümanizme geçerken kullandığı temel araçlar olan yapay zekâ, robotik ve sibernetik bilimlerden bahseder. Bu çerçevede ilkin yapay zekânın tarihsel ve felsefi kökenine vurgu yapar. Ancak yapay zekânın özellikle bilgisayarların gelişmesiyle gündemi işgal ettiğini belirten yazar, sonraları sibernetik ve robotik alanında daha geniş yer kapladığının altını çizer. Bununla birlikte yapay zekâlı robotların insanı kendilerine rakip görmeleri, doğaya ve diğer canlılara karşı suç işlemeleri hatta bilim kurgu filmlerini aratmayacak derecede insanlarla savaşa girişmeleri gibi ciddi ahlaki problemlerin doğabileceğine ve bu konuda dünya kamuoyunda yapılan önleyici faaliyetlere de değinmektedir.

Sonsöz kısmında müellif transhümanizmin politika, ekonomi, tıp, askeri, mühendislik gibi alanlarda ortaya çıkarabileceği tehdit ve problemler karşısında endişelerini dile getirmektedir. Başta felsefeciler ve ilahiyatçılar olmak üzere diğer sosyal bilimcilerin bu konuya eğilmesi ve çözüm önerilerinin sunulması gerektiğini belirterek gerekli tedbirler alınmaması durumunda ciddi bir felaketle karşı karşıya kalacağımızı vurgulamaktadır.

Özetle yazara göre hümanizm, insanı Tanrı'dan daha öncelikli konuma getirirken transhümanizm, insanı biyolojik olarak dönüştürmeyi ve sürecin sonunda onu Tanrıya ait özelliklerle donatmayı amaçlamaktadır. Hümanizmin insanı bütün ipleri eline almış akılcı-bilimci iken, Transhümanizmin transhümanı robotik yapılara sahip olup ölüm, hastalık, bedensel ve ruhsal acılar, deformeler, gibi zaafiyetleri ve olumsuzlukları aşmıştır. Bu aşma ise onun mükemmelleşmesi ve Tanrı ile aynı mertebeye yükseltilmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda yazar açısından transhümanizm, ateizm temelli neo-pagan bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır (s. 247). Başka bir deyişle hümanizm Tanrıyı saf dışı bırakırken, transhümanizm ise ona ait ayrıcalıkları elinden almak istemektedir. Post hümanist çağda ise artık Tanrıya gerek duyulmayacaktır, zira insan zaten onun seviyesine yükseltilmiş olacaktır. Bu çerçevede yazar transhümanizmi bir akım olmaktan çok bilimci-ütopik bir ideoloji olarak görmektedir. Bu nedenle transhümanizmin bizden neler alıp götüreceğini derinlemesine irdelemesi gerektiğine kanaat getirmektedir.

Transhümanizm konusunda ülkemizdeki literatür eksikliği göz önüne alındığı vakit bu eserin çok önemli bir boşluğu dolduracağı aşikardır. Bu yüzden bu konu ile ilgilenenler için bir başucu kitabı olabilecek karakterde olduğunu düşünüyoruz. Aynı şekilde transhümanizm konusunda lisans, yüksek lisans ve doktora derslerinde önemli bir kaynak eser niteliğini taşıdığını ifade etmemiz gerekir.

KARL MARX: Felsefe ve Devrim
(Karl Marx: Philosophy and Revolution)
Shlomo Avineri¹

Tamer YILDIRIM ²

Atf/©: Yıldırım, Tamer, *Karl Marx: Felsefe ve Devrim (Karl Marx: Philosophy and Revolution)* – Shlomo, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi 2022/7(2), 130-132.

Kitabın yazarı olan Shlomo Avineri (1933-) Kudüs İbrani Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi emekli Profesörüdür. 1975-77 yılları arasında İsrail Dışişleri Bakanlığı Genel Müdürü olarak çalışmıştır. Ayrıca Budapeşte'de bulunan Orta Avrupa Üniversitesi'nde Sürekli Misafir Profesör olarak görev yapmıştır. 20'ye yakın eserleri içinde Karl Marx'la ilgili olanlar şunlardır: *The Social and Political Thought of Karl*

Marx (1968), *Karl Marx on Colonialism and Modernization* (1968), *Marx's Socialism* (1973), *Varieties of Marxism* (1977).

Burada ele aldığımız *Karl Marx: Philosophy and Revolution* adlı eser “Yahudi Hayatlar”, adlı kitap serisi içerisinde yar alan yorumlayıcı bir biyografi kitabıdır. Seri adından anlaşılacağı üzere Yahudi kökenli olan A. Einstein, E. Fromm, S. Freud, L. Troçki, E. Goldman, M. Buber gibi edebiyat, din, felsefe, siyaset, ekonomi, sanat ve bilim üzerine eserleri ve etkileri olan farklı kişileri ele alıp açıklamaktadır. Dolayısıyla serinin Yahudi ulus merkezli bir niteliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Yazar da Marx'ın Yahudilik ile ilgi, görüşlerini ağırlıklı olarak ele almış, onun Yahudi kimliğiyle ilişkisinin özünü sunmaya çalışmıştır. Bu noktada yazar, Marx'ın Yahudilikle ilgili olarak yanlış olduğunu düşündüğü görüşlerinden hatalarından, kişisel zayıflıklarından ve teorik kararsızlıklarından da bahsetmiştir. Fakat babasının kısmen zoraki din değiştirmesi nedeni hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

Kitapta Marx'ın Yahudi geçmişi ve onun felsefesi üzerindeki olası etkisine odaklanılmış olsa da Avineri, bize demokratik ve hümanist bir Marx tablosu sunma gayreti içerisinde olmuştur. Çünkü soy olarak Marx'ın Yahudi bir geçmişe sahip olması onu tam olarak Yahudi bir düşünür yapmaz. Zira Marx'ın Yahudilik hakkındaki bilgisi çok azdı ve Yahudi yaşam tarzını hiçbir zaman benimsemedi ve izlemedi. Hatta Yahudiliği sert bir şekilde eleştirdi. Fakat Yahudi kurtuluşunun yani özgürleşmesinin de bir taraftarı oldu. Bu, Yahudilikten değil genel olarak sahip olduğu ve savunduğu düşünce sisteminden kaynaklandı. Dolayısıyla kitabın eleştiriye en açık olduğu yönde budur. Avineri, Marx'ın Yahudi düşünür olarak görülemeyeceğini iddia etmektedir. O zaman Marx'ın Yahudi Yaşamlar serisinde yeri nedir? Sadece soy olarak kökeninin Yahudilere dayanması mıdır? Kendisini Yahudi olarak tanımlamayan bir kişinin bu şekilde ele alınması ne kadar doğrudur?

Yazar, Marx'ı ele alırken tarihsel süreç içerisinde meydana gelen farklılıklara dikkat çekmiştir. Örneğin; 19. Yüzyılda radikal toplumsal devrime duyulan hayranlık ve bunu

¹ Çev.: Önder Kulak, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2021. ISBN: 9786053145417

² Tamer YILDIRIM, tyildirim@sakarya.edu.tr, 0000-0003-0033-0539

Geliş/Received: 7 Aralık 2022, Kabul/Accepted: 29 Aralık 2022

gerçekleştirme isteği artık Batı toplumlarının siyasi yaşamında merkezi bir faktör değildir. Yani Marx'ın popülarlığı zayıflamıştır. Tarihsel olarak da Marx hiçbir zaman siyasi bir ayaklanmaya önderlik etmemiş, burjuva kapitalist işverenlere karşı bir işçi isyanına katılmamış ve hiçbir zaman bir barikat kurmamıştır. Tek devrimci faaliyeti, muhafazakâr siyasi güçler Avrupası'ndaki başarısız 1848-1849 devrimini ortadan kaldırmaya kadar Almanya'da kısa bir süre için radikal bir gazetenin editörlüğünü yapmaktır. Bunun dışında Marx, bir daha asla doğrudan ve fiili olarak devrimci faaliyete dâhil olmamıştır. Fakat bu devrimci eylemcilerin fillilerini engellemediği gibi hatta Marksist devrimcilerin despotik bir tutum içerisine girmesini de engellememiştir. Dolayısıyla Avineri'ye göre SSCB, Çin ve diğer devletlerdeki Marksist düşünceyi uygulayanlar Marx'ın görüşlerine uygun davranmamıştır. Hatta Batı Avrupa ve Amerika'da sosyalist düşünceye mensup olanlar, Marx'ın orijinal sosyalizm vizyonunun daha tam demokratik bir versiyonunu gerçekleştirme umuduyla hem reformist siyasi partileri hem de totaliter komünist rejimleri reddetmişlerdir.

Tarihsel olarak Marx kimdi? Bir gazeteci mi, bir siyaset teorisyeni mi, bir düşünür mü, bir ekonomist mi yoksa tarihçi veya devrimci mi? Belki bunların hepsi. Dolayısıyla Marx'ın düşüncesini analiz eden, hayatından çok onun entelektüel gelişimini ve evrimini ortaya koymaya çalışılmasıdır ki, bu eser kısmen bunu yapmaya çalışmaktadır ve Marx'ı tarihsel süreç içerisinde sürekli öğrenen öğrendikçe düşünceleri değişen ve gelişen bir kişi olarak ele almaktadır. Buna göre modern ulus devletin özgürleştirici kusurlarını, anavatanı Almanya'dan kovulan, Fransa'dan sürülen ve liberal İngiltere'de vatansız bir insan olarak ölen Marx, oldukça iyi tecrübe etmiştir. Fakat Marx'ın bu dünyada kendisine maddi anlamda hiçbir şey kazandırmayan bilakis kaybettiren görüşlerinden dolayı İngiltere'de vatansız bir sürgün olarak ölmesi takdire şayandır. Cenazesinde sadece 11 kişi olan Marx'ın etkisi oldukça çarpıcı bir şekilde gelişmiş, öyle ki Platon klasik felsefe için neyse, Marx da beşeri bilimlerdeki modern çalışmalar için aynı niteliğe sahip olmuştur.

Kitapta Marx'ın dinin yerine kendi düşüncesini ikame etmek istemesinin belirtilmesi önemlidir. Bir anlamda dünyaya ideolojik bir bakış açısıyla bakıp düşüncelerinin dönemin kabul edilebilirliği en yüksek olan tarzda bilimsel araştırmanın ürünü olduğunu belirtip, ütopyik nitelikten uzak olduğunu ifade ederek insanlara bunu ulaştırma isteğinin sebeplerini görmek açısından da önemlidir. Fakat Marx'ın belirttiği bilimsel olma ve ütopyik olmama kavramları tartışmalıdır.

Kitapta yer alan proletarya ve onun tarihteki rolü, post-kapitalist bir toplumda işbölümünün niteliği ile ilgili değerlendirmeler önemlidir. Fakat Avineri, "Proletarya Diktatörlüğü" gibi tartışmalı terimleri ele almamıştır. Marx'ın insanlar arasındaki ilişkinin maddi bir ilişki olduğunu düşünmesi gibi indirgeyici değerlendirmelerine de girmemiştir. Ayrıca kişisel özelliklerinden tartışmalı olan bazı unsurlar ele alınmamıştır. Şöyle ki, belki de en son noktada eşi ile ilişkisinde Marx sadakatsizdi, arkadaşlarıyla ilişkisinde zalim ve işçilere karşı kaba bir adamdı.

Buna bağlı olarak F. Engels kitapta sadece Marx'a maddi destek sağlayan birisi olarak ele alınmış ve Marksist düşünceye katkıları oldukça görmezden gelinmiştir. Belki de bu yönüyle Marx'ı çeşitli Marksist yorum tarzlarına sahip okullardan ve sadık arkadaşı Engels'ten de ayrı olarak değerlendirme durumu gerçekleşmiştir.

Eserin onuncu ve son bölümü olan "Tarihsel Bir Perspektif'te anlatılanlar Marx'ın değil de yazarın genel bakış açısına ilişkin bazı hususları içermektedir. Buna göre Marx'ın iki yüz yıl önce yaşamış olan seyyahların eserlerinden -ki bu seyyahların ve eserlerin hangileri olduğu yazılmamış- hareketle Filistin'de eskiden beri Yahudilerin nüfus çoğunluğunu ellerinde bulundurduğu, Müslümanların her zaman bu bölgede sayısal açıdan çok az olduğu ifade edilmiştir. Hatta Yahudilere oranla Müslümanların nüfusu 4/1 civarında olduğu belirtilmiştir. Bu bölüm kitapta bir eklenti gibi durmaktadır. O zaman bu bölüm kitabı niçin eklendi? Yahudilikten çıkan, bütün

KARL MARX: Felsefe ve Devrim (Karl Marx: Philosophy and Revolution) - Shlomo Avineri

dinleri, ırkları yansız bir şekilde değerlendirdiği belirtilen, Avrupalı, belli bir popölerliğe sahip bir yazarın görüşlerini vererek İsrail'in yaptıklarını tarihsel ve düşünsel olarak bir temele yerleştirip hoş göstermek için mi? Dolayısıyla milliyetçi Siyonist düşünce mensuplarının bir anlamda Marx'ı yanlarına çekme çabaları çok da başarılı diyebileceğimiz bir çaba değildir. Ayrıca bu bölümde Marx'ın eserlerinde yer alan veya almayan kitapla çokta ilgili gözükmeyen yazarın kendi kişisel bazı tecrübelerinden bahsedilmektedir.

Sonuç olarak kitap, Marx'ın Yahudilik ile ilgili görüşlerini ele alırken kimi yerlerde onu, Yahudiliğin ve İsrail devletinin bir savunucusu gibi göstermeye çalışması açısından sorunludur. Fakat çeviri açısından oldukça başarılı olduğunu söyleyebiliriz.